

7

КИЇВ-1973

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- До 70-річчя II з'їзду РСДРП (добірка)
- З історії українсько-молдавських зв'язків (добірка)
- З історії революційного руху на західно-українських землях (добірка)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 70-летию II съезда РСДРП. Ум, честь и совесть нашей эпохи. В. К. Палишко. КПСС — партия интернационалистов-ленинцев. Г. М. Зобнина. Борьба В. И. Ленина против ревизионизма и оппортунизма накануне II съезда РСДРП. П. М. Шморгун, П. Л. Варгатыук. Искровские организации на Украине накануне II съезда РСДРП*. В. Ф. Панибудьласка. Развитие социалистического соревнования в годы коммунистического строительства. Сообщения. Из истории украинско-молдавских связей. Н. Г. Мындреску. Сотрудничество украинского и молдавского народов в области культуры (1924—1940 гг.). В. В. Грабовецкий. Из истории совместной антифеодальной борьбы крестьян Украины и Молдавии в XVI—XVIII ст. Из истории революционного движения на западноукраинских землях. А. С. Шиндлер, В. А. Шиндлер. Борьба КПЗУ против украинского буржуазного национализма и сионизма (1921—1939 гг.). Н. Б. Евтух. Политика КПЗУ в вопросе о просвещении и воспитании молодежи (1921—1938 гг.). В. А. Кудь. Социально-экономические предпосылки крестьянского движения на Волыни в 1907—1917 гг. В. М. Горский. Разработка Французской коммунистической партией аграрно-крестьянского вопроса на современном этапе. Заметки. Борцы за счастье народа. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Воспоминания. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. On the 70th Anniversary of the II Congress of the RSDWP. Mind, Honour and Conscience of Our Epoch. V. K. Palishko. CPSU — Party of Internationalists-Leninists. G. M. Zobnina. V. I. Lenin's Struggle against Revisionism and Opportunism on the Eve of the II Congress of the RSDWP. P. M. Shmorgun, P. L. Vargatyuk. The Iskra Organizations in the Ukraine on the Eve of the II Congress of the RSDWP***. V. F. Panibudlaska. Development of Socialist Competition during Communism Construction. Communications. From History of the Ukrainian-Moldavian Relations. N. G. Myndresku. Collaboration of the Field of Culture (1924—1940). V. V. Grabovetsky. From History of the Combined Antifeudal Struggle of Peasants of the Ukraine and Moldavia in the XVI—XVIII Centuries. From History of the Revolutionary Movement in Western Ukrainian Lands. A. S. Shindler, V. A. Shindler. Struggle of the Communist Party of the Western Ukraine against Ukrainian Bourgeois Nationalism and Zionism (1921—1939). M. B. Ectukh. Policy of Communist Party of the Western Ukraine on the Problem of Education and Upbringing of the Youth (1919—1939)***. V. A. Kud'. Social and Economic Preconditions of the Peasant Movement in Volyn in 1907—1917. V. M. Gorsky. Development by the French Communist Party of the Agrarian and Peasant Problem at Present. Notes. Fighters for the People Happiness. Aid to Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Reminiscences. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (148)

ЛИПЕНЬ

1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПрС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 70-річчя II з'їзду РСДРП

- Розум, честь і совість нашої епохи 3
В. К. Палішко — КПрС — партія інтернаціоналістів-ленінців 13
Г. М. Зобніна (*Волгоград*) — Боротьба В. І. Леніна проти ревізіонізму та
опортунізму напередодні II з'їзду РСДРП 22
П. М. Шморгун, П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*) — Іскрівські організації на
Україні напередодні II з'їзду РСДРП 34

* * *

- В. Ф. Панібудьласка — Розвиток соціалістичного змагання в роки комуні-
стичного будівництва (1959—1972 рр.) 45

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії українсько-молдавських зв'язків

- М. Г. Миндреску (*Кишинів*) — Співробітництво українського та молдав-
ського народів у галузі культури (1924—1940 рр.) 56
В. В. Грабовецький (*Львів*) — З історії спільної антифеодальної боротьби
селян України та Молдавії в XVI—XVIII ст. 59

З історії революційного руху на західноукраїнських землях

- А. С. Шиндлер (*Івано-Франківськ*), В. А. Шиндлер (*Івано-Франківськ*) —
Боротьба КПЗУ проти українського буржуазного націоналізму і сіонізму
(1921—1939 рр.) 61
М. Б. Євтух — Політика КПЗУ в питанні про освіту й виховання молоді
(1921—1938 рр.) 68

* *

- В. О. Кудь (*Луцьк*) — Соціально-економічні передумови селянського руху на
Боліїні в 1907—1917 рр. 77
В. М. Горський — Розробка Французькою комуністичною партією аграрно-
селянського питання на сучасному етапі 84

ЗАМІТКИ

- А. І. Надал (*Тернопіль*) — До питання про розвиток загальноосвітньої школи
УРСР в 1956—1971 рр. 93
А. А. Кондрацький — Про участь робітничого класу в суспільно-політичному
житті 1959—1967 рр. (За матеріалами Української РСР) 95
Л. Д. Чекаленко — Спілка боротьби молодих та її роль у відбудові народ-
ного господарства Польщі (травень 1945—липень 1948 рр.) 101
А. А. Стрілко — З історії діяльності церковників серед українських іммігран-
тів у Латинській Америці наприкінці XIX — на початку XX ст. 105

Є. Ю. Маленко (Харків) — І. І. Радченко — член Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП	111
П. Я. Лещенко (Ровно) — Відважний партизан Ф. М. Михайлов	116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

В. С. Заслуженюк — Вивчення в школі ленінського плану створення марксистської революційної партії і матеріалів II з'їзду РСДРП	119
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

А. В. Хідекелі — До 50-річчя першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки	125
А. М. Зінов'єв (Кіров) — До 30-річчя Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства у районах, визволених від німецької окупації»	128

СПОГАДИ

М. Д. Дятленко — У дні Сталінградської битви. (Закінчення)	130
--	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. Г. Сарбей — Історична проблематика в іскрівській соціал-демократичній пресі на Україні напередодні II з'їзду РСДРП	143
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ф. П. Касьяненко (Херсон) — В. Я. Доброхотов. Слово ленинської правди. Партийная пропаганда: наука, искусство	148
С. Г. Кашенко (Сімферополь), В. Ф. Шарапа (Сімферополь) — М. Ф. Карпенко. Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920—1934 рр.)	150
М. О. Буцько, Е. Т. Соломко (Тернопіль), І. Ф. Король (Ужгород) — Інтернаціональне виховання студентської молоді	151
П. Г. Риндзюньський (Москва) — Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні у XIX ст.	153
Б. М. Забарко — М. Мухамеджанов. Молодежь и революция. У истоков международного революционного движения молодежи	154
Ю. І. Макар (Чернівці) — В. С. Парсаданова. Формирование Национального фронта в Польше (1944—1946 гг.)	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. М. Шевчук — Семінар наукових співробітників партійних архівів обкомів КП України	158
А. А. Войцехівський — Захист докторської дисертації Ю. О. Курносим	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятій, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор Л. П. Захарченко

БФ 00397. Здано до складання 18.V 1973 р. Підписано до друку 10.VII 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108/16. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 14,87. Зам. К-85. Тираж 8906. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

До 70-річчя II з'їзду РСДРП

РОЗУМ, ЧЕСТЬ І СОВІСТЬ НАШОЇ ЕПОХИ

Комуністична партія Радянського Союзу, натхненник і організатор всіх перемог нашого народу, його випробуваний бойовий авангард пройшла шлях, який не має собі рівних. Славною подією в історії нашої партії і країни, комуністичного і робітничого руху є II з'їзд РСДРП, 70-річчя якого відзначається цього року. «Всесвітньо-історичне значення з'їзду,— вказується у Постанові Центрального Комітету КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП»,— полягає в тому, що на цьому з'їзді завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін. Виникла пролетарська партія нового типу, партія більшовиків, велика ленінська партія»¹.

Величезна заслуга у створенні більшовицької партії належить В. І. Леніну. Володимир Ілліч ясно бачив, що в умовах імперіалізму і пролетарських революцій робітничому класу потрібна справді революційна, справді комуністична партія, яка докорінно повинна відрізнятись від партій II Інтернаціоналу. Без такої партії, вчив В. І. Ленін, пролетаріат не може піднятися до свідомої класової боротьби і виконати свою велику історичну місію. «Перед нами,— вказував вождь пролетаріату,— стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засипають нас хмари ядер і куль, що забирають кращих борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнеться все, що є в Росії живого і чесного»². В революційній пролетарській партії Ленін бачив могутню підйому, здатну «перевернути Росію».

Створенню партії передували величезна ідейно-теоретична діяльність В. І. Леніна, його боротьба проти дрібнобуржуазного народницького соціалізму, «легального марксизму», ревізіонізму й догматизму. У цій боротьбі Володимир Ілліч відстояв і творчо розвинув учення Маркса і Енгельса стосовно до нових історичних умов. Твори В. І. Леніна відзначалися глибоким науковим аналізом історичної обстановки, досвіду російського і міжнародного робітничого руху, стрункністю і по-

¹ «Радянська Україна», 14 квітня 1973 р.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 359

слідовністю поглядів, новизною висвітлення актуальних питань, сміливою постановкою насущних політичних завдань. Уже в перших своїх працях Ілліч взявся за розроблення найбільш животрепетних проблем соціал-демократичного руху — проблем гегемонії пролетаріату, союзу робітників і селян, за обґрунтування програми і тактики марксистської партії. Без такої роботи неможливо було забезпечити з'єднання марксизму з визвольним рухом, утвердити самостійну класову лінію пролетаріату.

Своєю теоретичною і організаторською діяльністю Володимир Ілліч прокладав шлях пролетарській партії в Росії. Під його керівництвом соціал-демократичні гуртки і групи Петербурга були об'єднані у 1895 р. в «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який став зачатком революційної пролетарської партії в Росії. «Союз боротьби за визволення робітничого класу» першим у Росії почав здійснювати з'єднання соціалізму з робітничим рухом, пов'язуючи боротьбу робітників за економічні вимоги з політичною боротьбою проти царизму і капіталістичної експлуатації. «Союз боротьби» очолював петербурзькі страйки 1895—1896 рр., що вивели робітничий клас на авансцену політичного життя країни. В лєнінському «Союзі боротьби» яскраво проявилися риси майбутньої партії — її революційний характер, тісний зв'язок з робітничим класом, керівництво його боротьбою за демократію і соціалізм.

На зразок петербурзького «Союзу боротьби» створювалися союзи і групи в Москві, Тулі, Іваново-Вознесенську, Катеринославі, Києві, Ярославлі, Костромі, Ростові-на-Дону та інших містах. В цих організаціях почав нагромаджуватися досвід керівництва революційною боротьбою робітничих мас, у них пройшли школу політичного виховання кадри професіональних революціонерів — вожаків масового пролетарського руху. Соціал-демократичні робітничі союзи підготували ґрунт для розв'язання історичного завдання — **«ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ»**³, висунутого Лєніним ще в 1894 р.

1898 р. відбувся I з'їзд, який проголосив заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Проте з'їзд, що проходив без участі В. І. Лєніна та його найближчих соратників, які перебували на засланні, не зміг виробити програму і статут партії, подолати роз'єднаність соціал-демократичного руху.

Після I з'їзду РСДРП вступила в смугу серйозної кризи. Вона, як відзначав В. І. Лєнін, немов вичерпала свої сили і вернулась назад, до колишньої роздробленості. Ця криза проявилася насамперед в ідейній і організаційній слабості РСДРП, у відставанні її від назрілих завдань революційної боротьби пролетаріату. Основною перешкодою, що гальмувала формування політичної свідомості робітничого класу і створення пролетарської партії, стали «економісти». Поряд з «економізмом» активізувався «легальний марксизм», пожвавилася ліберальне народництво, з'явилося «модне» бернштейніанство.

Завдання полягало в тому, щоб ідейно розгромити опортуністів, подолати роздробленість у РСДРП і об'єднати місцеві соціал-демократичні організації в єдину, централізовану марксистську партію. Під керівництвом В. І. Лєніна революційні соціал-демократи підняли прапор боротьби проти ревізіонізму і визначили єдино правильний курс — повне розмежування з опортуністами.

Велику ідейну й організаційну підготовку в справі створення ре-

волюційної марксистської партії провела лєнінська «Искра». «Більшовизм,— писав В. І. Ленін,— провів за три роки, 1900—1903, стару «Искру» і вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям»⁴. У принциповій боротьбі з «економістами», есерами, дрібнобуржуазними націоналістами, лібералами, ревізіоністами всіх мастей і відтінків були вироблені програмні, тактичні й організаційні принципи революційної партії пролетаріату. Ленінські твори іскрівського періоду і на-самперед його праця «Що робити?» збагатили скарбницю марксизму. У свідомість революційних соціал-демократів міцно ввійшла лєнінська ідея про партію як керівну й організуючу силу робітничого руху.

Навколо газети на принциповій марксистській основі згуртувалися місцеві комітети партії, склалась міцна організація професіональних революціонерів, відданих справі пролетаріату, витриманих і дисциплінованих, непримиренних до опортуністів усіх мастей.

Другий з'їзд РСДРП проходив таємно спочатку в Брюсселі, а потім у Лондоні з 17 (30) липня по 10 (23) серпня 1903 р. Головне завдання його, як вказував В. І. Ленін, полягало у створенні справжньої революційної марксистської партії на принципових і організаційних началах, висунутих і розроблених «Искрой». Це завдання розв'язувалось у гострій боротьбі з опортунізмом.

Другий з'їзд прийняв справді марксистську програму партії, програму боротьби за повалення самодержавства, влади поміщиків і капіталістів, за встановлення диктатури пролетаріату як знаряддя соціалістичного перетворення суспільства. На відміну від західноєвропейських соціал-демократичних партій РСДРП у той час була єдиною в світі робітничою партією, програма якої чітко визначала ідею диктатури пролетаріату. Ця програма стала підсумком теоретичної роботи російських марксистів, вона збагатила марксизм рядом важливих положень: про співвідношення боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, про керівну роль робітничого класу в цій боротьбі.

Другий з'їзд РСДРП закріпив перемогу більшовизму над опортунізмом, став поворотним пунктом у російському і в світовому робітничому русі. «Створення більшовицької партії,— говориться в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— відкрило новий етап у російському і міжнародному робітничому русі. Вперше пролетаріат дістав організацію, здатну в нових історичних умовах успішно керувати його боротьбою за своє соціальне визволення»⁵. Більшовизм виступив як найбільш революційний і послідовний марксистський напрям у міжнародному робітничому русі. В результаті діяльності В. І. Леніна і керованих ним марксистів уперше в Росії виникла партія нового типу, непримиренна до опортунізму і революційна щодо буржуазії, партія соціальної революції і диктатури пролетаріату, партія більшовиків. «Більшовизм,— писав В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»⁶.

На основі узагальнення величезного досвіду російського і світового робітничого руху, розвиваючи марксизм стосовно до епохи імперіалізму і пролетарських революцій, В. І. Ленін створив цілісне вчення про партію як вищу форму організації робітничого класу, всебічно розробив її теоретичні й організаційні основи, стратегію і тактику, норми партійного життя і принципи партійного керівництва. «Лєнінське

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 19, стор. 100.

⁵ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 11.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

вчення про партію,— підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «До 70-річчя II з'їзду РСДРП»,— найвидатніший вклад у скарбницю революційного марксизму. У марксизмі-ленінізмі дістали своє наукове вираження найнасушніші потреби класової боротьби пролетарів усіх країн»⁷.

За ленінським задумом, партія повинна бути авангардом пролетаріату, його організованим загonom, найвищою формою політичної організації. Вона покликана сприяти самовизначенню робітничого класу, усвідомленню і виконанню ним своєї всесвітньо-історичної місії. В. І. Ленін підкреслював, що без революційної теорії не може бути і революційного руху, що роль передового борця здатна відіграти тільки партія, озброєна передовою теорією.

Володимир Ілліч Ленін, більшовики відкинули спроби перетворити партію в дискусійний клуб, в якийсь конгломерат фракцій і угруповань. Вирішальною умовою сили партії вони вважали монолітну згуртованість її лав, недопустимість дій, спрямованих на підірив її єдності, ослаблення дисципліни. У ленінських словах «Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»⁸, сказаних у 1902 р., знайшла вираз найістотніша риса більшовизму як великої революціонізуючої сили.

Партія більшовиків створювалась, зростала і розвивалась, як партія справжніх пролетарських інтернаціоналістів. Вона була першою в історії політичною партією, побудованою на принципі об'єднання пролетарських організацій, в яких робітники усіх національностей зливались в єдину бойову силу. «Партія,— писав В. І. Ленін ще в 1905 р.,— щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»⁹. Об'єднуючи в своїх лавах пролетаріат багатонаціональної країни, партія більшовиків з моменту заснування виступає як нерозривна складова частина єдиного цілого, як бойовий загін міжнародного комуністичного руху.

В. І. Ленін послідовно добивався організації боездатної пролетарської партії. Він рішуче викривав опортуністичну практику партій II Інтернаціоналу, які поступово перетворювались у партії соціальних реформ і вросли в політичну систему буржуазного суспільства, обмежуючи свою діяльність легальними методами. В. І. Ленін, більшовики показали приклад умілого поєднання легальних і нелегальних, парламентських і непарламентських, мирних і немирних засобів боротьби, гнучко використовуючи їх залежно від ситуації. Але завжди всю свою діяльність більшовики підпорядковували справі підготовки революції.

Партія більшовиків створювалась, зміцнювалась і загартовувалась у непримиренній боротьбі з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, з ревізіонізмом, троцькізмом, правим і «лівим» опортунізмом, соціал-шовіністами і націонал-ухильниками, з усіма противниками революційних принципів марксизму.

За 70 років Комуністична партія пройшла героїчний шлях боротьби і перемог. Під керівництвом Комуністичної партії перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства — еру переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Як правляча, Комуністична партія спрямувала зусилля робітни-

⁷ «Радянська Україна», 14 квітня 1973 р.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 119.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 253.

чого класу, всіх трудящих на захист завоювань соціалістичної революції, на створення нового суспільства. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ розгромив об'єднані сили внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. Під керівництвом ленінської партії здійснені небачені за глибиною, розмахом і темпами соціалістичні перетворення. Монолітна згуртованість радянського народу навколо партії яскраво виявилась у суворі роки Великої Вітчизняної війни. Могутність першої в світі соціалістичної держави, ленінська політика КПРС сприяли успіху народно-демократичних, соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, крахові колоніальної системи імперіалізму. У найкоротший історичний строк наша країна зробила стрибок від буржуазно-поміщицького ладу, економічної та культурної відсталості до суспільства розвинутого соціалізму з сучасною економікою, могутнім науково-технічним потенціалом і високим рівнем культури народу. Всесвітнє визнання здобули досягнення радянської науки. «Головним підсумком найглибших соціально-економічних перетворень, здійснених радянським народом під керівництвом КПРС,— підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП»,— є побудова розвинутого соціалістичного суспільства»¹⁰.

На основі докорінних змін в економічному, соціальному і духовному житті суспільства склалась нова історична спільність людей— радянський народ, непорушне братерство трудящих більш як ста націй і народностей, спаяних спільними інтересами і цілями, єдиною марксистсько-ленінською ідеологією. Яскравою демонстрацією інтернаціоналізму і дружби народів було всенародне святкування 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Радянський народ під керівництвом ленінської партії успішно здійснює накреслену XXIV з'їздом КПРС програму соціально-економічного і політичного розвитку нашого суспільства. За час, що минув після цього форуму комуністів, зроблено серйозний крок уперед у зміцненні економічної могутності країни Рад, у підвищенні рівня життя радянських людей. За два роки і три місяці дев'ятої п'ятирічки вироблено промислової продукції приблизно на трільйон карбованців— стільки ж було вироблено за 1961—1965 рр. Велетенського розмаху набрало будівництво. Основні виробничі фонди народного господарства за два роки п'ятирічки збільшилися майже на 80 млрд. крб., що більше від усіх виробничих фондів, які мала країна в 1950 р. Стали до ладу близько 800 великих державних підприємств.

Величезна робота проводиться щодо здійснення наміченої партією комплексної програми дальшого розвитку сільського господарства. За 1971—1972 рр. державні капітальні вкладення в цю галузь економіки збільшилися в 1,7 раза порівняно з двома першими роками попередньої п'ятирічки¹¹. Послідовно втілюється в життя намічений з'їздом курс на прискорене зростання добробуту трудящих.

Розвинутому соціалізму відповідає і новий етап у розвитку самої партії, її діяльності. У Програмі КПРС, у рішеннях XXIII і XXIV з'їздів та інших документах ленінське вчення про партію знайшло свій дальший розвиток. Комуністична партія Радянського Союзу, партія робітничого класу, стала бойовим авангардом всього радянського народу, який будує комунізм. Закономірністю розвитку партії є всезростаюча її роль у розвитку соціалістичного суспільства. З особливою силою ця закономірність виявляється на етапі побудови комунізму.

¹⁰ «Радянська Україна», 14 квітня 1973 р.

¹¹ «Радянська Україна», 21 квітня 1973 р.

У процесі боротьби за соціалізм і комунізм наша партія виросла, ідейно й організаційно зміцніла. З порівняно невеликої підпільної організації, яка на початок 1905 р. налічувала 8400 комуністів, вона перетворилась у могутню, згуртовану, майже п'ятнадцятимільйонну армію комуністів. У рядах КПРС представлені всі класи і соціальні групи, що становлять наше розвинуте соціалістичне суспільство. На період XXIV з'їзду робітники становили 40,1% всіх комуністів, колгоспники — 15,1, службовці — 44,8%. Регулюючи поповнення своїх рядів на основі суворого індивідуального відбору у відповідності з вказівкою XXIII з'їзду, яка була підтверджена XXIV з'їздом, партія забезпечує у своєму поповненні провідне місце робітничому класу. Якщо в 1966 р. робітники посідали у партійному поповненні 45,4%, то в 1971 р. їх питома вага серед прийнятих кандидатами в члени КПРС становила 56,9%.

Керівна роль партії тим вища, чим кращий її якісний склад, чим організованіше діють комуністи. Сьогодні з особливою силою звучать слова великого Леніна, сказані ним на II з'їзді РСДРП: «Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатись піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище...»¹² Вірна заповітам великого Леніна, Комуністична партія невинно піклується про піднесення боездатності всіх своїх організацій, виховує комуністів у дусі більшовицької непримиренності до недоліків, створює необхідні умови для розвитку критики і самокритики. Політична й організаційська робота, яка проводиться у зв'язку з обміном партійних документів, сприяє дальшому зміцненню її рядів, удосконаленню методів керівництва всім життям суспільства, підвищенню відповідальності кожного комуніста за доручену справу.

Виключно важливе значення для успішного розвитку нашої багатонаціональної країни має те, що КПРС невинно розвивається на закладений В. І. Леніним інтернаціоналістській основі. Це не федерація компартій союзних республік, а єдина комуністична організація з єдиною програмою і єдиним статутом. «Партія, — говорив Л. І. Брежнєв у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товарищескості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони належали — члени єдиної ленінської партії»¹³.

Під прапором соціалістичного інтернаціоналізму Комуністична партія привела трудящих багатонаціональної Радянської держави до всесвітньо-історичних перемог. Інтернаціоналізм, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму — закон нашого життя, важлива умова успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Закон життя і діяльності партії — неухильне дотримання ленінських норм партійного життя, принципу колективності керівництва, принципу демократичного централізму. Дотримання цих принципів забезпечує зміцнення партії як бойової самодіяльної організації, розвиток ініціативи комуністів і водночас монолітну єдність партійних рядів, організованість і цілеспрямованість їх дій.

Демократія і дисципліна в Комуністичній партії не протистоять,

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 277.

¹³ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24

а доповнюють одне одного, являють собою єдине і нерозривне ціле. «Ми завжди захищаємо в нашій пресі внутріпартійну демократію,— говорив В. І. Ленін.— Але ми ніколи не висловлюємось проти централізації партії. Ми за демократичний централізм»¹⁴. У КПРС розвивається саме партійна демократія, а не так звана «свобода» для членів партії пропагувати будь-які погляди, допускати такі вчинки, які несумісні з правами і обов'язками комуніста.

На удосконалення керівної діяльності партії спрямована її кадрова політика. Сьогодні особливого значення набувають лєнінські слова про те, що «основне для всієї роботи — це в добірї людей і в перевірці виконання»¹⁵. Суть кадрової політики партії полягає в тому, щоб всі ділянки партійної, державної, господарської, культурно-виховної і громадської роботи очолювали політично зрілі, здібні організатори, які знають справу. ХХІV з'їзд зажадав від партійних організації підвищувати відповідальність кадрів за доручену справу, проявляти постійну турботу про підбір, висування і розстановку кадрів, їх виховання, про те, щоб вони завжди були на рівні вимог, які висуває життя.

На зростання вимог до кадрів, до їх політичної і професійної підготовки зверталась велика увага на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК КП України, який обговорив питання «Про завдання партійних організацій республіки по дальшому поліпшенню роботи з кадрами у світлі рішень ХХІV з'їзду КПРС». «Тепер більше, ніж будь-коли раніше,— підкреслював у доповіді на цьому Пленумі перший секретар ЦК КП України тов. В. В. Щербицький,— необхідно, щоб керівні кадри досконало володіли сучасними методами управління і організації виробництва, мали почуття нового, бачили перспективу, вміли знаходити найбільш ефективні шляхи розв'язання практичних завдань»¹⁶.

Здійснюючи цілеспрямовану, різнобічну діяльність по вдосконаленню радянської політичної системи, КПРС велику увагу приділяє дальшому розвитку соціалістичної демократії, всемірному підвищенню ролі Рад депутатів трудящих — органів справжнього народовладдя, профспілкових, комсомольських та інших масових громадських організацій.

У своїй багатогранній діяльності по керівництву суспільством Комуністична партія виступає насамперед як політичний керівник робітничого класу, усього радянського народу. Партійне керівництво суспільством — це політичне керівництво, ідеологічний вплив на формування його духовного життя, боротьба за піднесення свідомості і організованості трудящих. «Головне в діяльності Комуністичної партії,— говорив товариш Л. І. Брежнєв на ХХІV з'їзді КПРС,— вироблення генеральної перспективи розвитку суспільства, правильної політичної лінії і організація трудящих з метою втілення її в життя. Вся наша дійсність свідчить, що КПРС з честю виконує роль політичного керівника робітничого класу і всіх трудящих, веде радянський народ правильним шляхом, лєнінським курсом»¹⁷.

Комуністична партія — партія наукового комунізму. Вона неухильно керується марксистсько-лєнінською наукою сучасності, робить усе для її дальшого розвитку. Теоретичне осмислення явищ суспільного життя, його головних тенденцій дає партії можливість передбачати

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 27, стор. 67.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 265.

¹⁶ «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

¹⁷ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 104.

хід суспільних процесів, виробляти правильний політичний курс, уникати помилок і суб'єктивістських рішень. На основі ленінських думок, ленінської методології за останні роки розв'язано багато проблем комуністичного будівництва.

Особлива увага приділялась дальшому розвитку ленінського вчення про керівну роль Комуністичної партії. Це питання стало вузловим пунктом боротьби між марксистами-ленінцями і ревізіоністами в міжнародному масштабі. Сучасні антикомуністи всіх мастей зводять грубі наклепи на ленінську КПРС, на її марксистсько-ленінські ідейні, теоретичні й організаційні основи, на політичну й організаторську діяльність, всіляко фальсифікують її історичний досвід. Проте ніякі фальсифікатори не спроможні применшити роль КПРС у розвитку радянського суспільства, в усіх гігантських зверненнях нашого народу, в розвитку всього людства.

Партія надає великого значення правильному, об'єктивному висвітленню історії нашої держави. Гострій, справедливій критиці були піддані окремі спроби з непартійних, позакласових позицій оцінювати історичний шлях радянського народу, применшити значення його соціалістичних завоювань. У той же час партія показала неспроможність догматичних уявлень, що ігнорують ті великі позитивні зміни, які сталися в житті нашого суспільства за останні роки.

Успіхи в будівництві нового суспільства залежать насамперед від ступеня свідомості трудящих, бо саме свідомістю мас, їх глибоким розумінням політики партії зумовлюються міцність соціалістичного суспільства, прагнення трудящих взяти найактивнішу участь у побудові комуністичного суспільства. Тому наша партія, розглядаючи ідеологічну роботу, як своє першочергове, центральне завдання, продовжує і збагачує ленінські традиції внесення комуністичної ідеології у свідомість трудящих.

Загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом на сучасному етапі ще більше підвищує значення ідейно-виховної роботи партії. Особливо важлива роль у цьому належить кадрам ідеологічного фронту. Адже вони перебувають на дуже важливих ділянках політичної роботи, там, де розв'язуються актуальні завдання формування нової людини.

Наша інтелігенція під керівництвом партійних організацій вносить великий вклад у розв'язання господарсько-політичних завдань, систематично проводить роботу по навчанню і вихованню молоді, всіх радянських людей в дусі відданості нашій партії, ідеалам комунізму. Проте в цій справі є ще й недоліки. Так, на квітневому (1973 р.) Пленумі ЦК КП України, на зборах партійного активу, що відбулись в областях республіки напередодні цього Пленуму, було піддано критиці допущені помилки й недоліки в ідеологічній роботі. Відзначалось, зокрема, що в ряді публікацій були відступи від класових, партійних принципів у оцінці суспільних явищ і процесів.

У зв'язку з підготовкою до 70-річчя II з'їзду партія зобов'язала свої організації розгорнути активну політичну роботу серед трудящих, звернувши особливу увагу на пропаганду ленінського вчення про партію, всесвітньо-історичного досвіду КПРС по керівництву будівництвом соціалізму і комунізму, її боротьби за єдність і згуртованість світового комуністичного і робітничого руху. Широко використовуючи документи партії, зв'язані з 50-річчям Жовтня і 100-річчям з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їздом КПРС, необхідно спрямувати пропагандистську і масово-політичну роботу на посилення комуністичного виховання трудящих у світлі завдань, викладених у доповіді

Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Ленінське вчення про місце і роль партії в соціалістичному суспільстві, збагачене і конкретизоване у рішеннях з'їздів і пленумів, у партійних документах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя Радянського Союзу дає ясну уяву про перспективи дальшого розвитку КПРС. Відповідно до об'єктивних потреб і з метою успішного просування по всьому фронту комуністичного будівництва буде невпинно зростати роль КПРС як теоретичного і політичного центру, який забезпечує передумови для піднесення історичної творчості радянського народу на науковій основі, як колективного вихователя трудящих нашої багатонаціональної країни, що формує в них марксистсько-ленінський світогляд і комуністичну мораль, як організатора цілеспрямованої діяльності всіх загонів трудящих в боротьбі за комунізм.

Здійснюючи політичне керівництво комуністичним будівництвом, КПРС водночас проводить активну й ефективну зовнішньополітичну діяльність. Курс КПРС на здійснення Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом партії, забезпечує сприятливі зовнішні умови для комуністичного будівництва в нашій країні, зміцнення світової соціалістичної співдружності, сприяє робітничому і національно-визвольному рухові. Він спрямований проти агресивної політики імперіалізму, на утвердження принципів мирного співіснування і взаємовигідного співробітництва з державами протилежної соціальної системи, на зміцнення загального миру і безпеки народів, забезпечення соціального прогресу на всій землі.

Активна, ініціативна міжнародна політика КПРС, яка спирається на могутню силу і авторитет Радянської держави, на підтримку всього народу, сприяє позитивним зрушенням у світовій обстановці. Пленум Центрального Комітету КПРС, що відбувся у квітні 1973 р., заслухавши і обговоривши доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева про міжнародну діяльність Центрального Комітету по здійсненню рішень XXIV з'їзду партії, цілком і повністю схвалив проведену Політбюро роботу по забезпеченню міцного миру в усьому світі і надійної безпеки для радянського народу, який буде комунізм. У виступах учасників Пленуму і його постанові відзначено великий особистий вклад Л. І. Брежнева в розв'язання цих завдань.

Пленум визначив дальші перспективи і завдання нашої боротьби за мир і міжнародне співробітництво. «Пленум ЦК,— говорить в постанові,— доручає Політбюро і далі неухильно здійснювати визначений XXIV з'їздом КПРС зовнішньополітичний курс, керуючись положеннями і висновками доповіді товариша Л. І. Брежнева на цьому Пленумі, боротися за повне втілення в життя Програми миру, добиватися того, щоб досягнуті сприятливі зміни в міжнародній обстановці набрали необоротного характеру»¹⁸.

Комуністи, весь радянський народ палко схвалюють рішення квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, положення і висновки, викладені в доповіді товариша Л. І. Брежнева на цьому Пленумі, заявляють про свою однастайну підтримку внутрішньої і зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави.

Братні країни соціалізму, постійно узгоджуючи свою зовнішньополітичну діяльність, все активніше впливають на позитивні зміни, що відбуваються у міжнародному житті. Важливу роль у здійсненні пози-

¹⁸ «Радянська Україна», 28 квітня 1973 р.

тивних зрушень у Європі відіграли візити Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у Польську Народну Республіку і в Німецьку Демократичну Республіку. Цілеспрямована миролюбна політика соціалістичних держав сприяє повсюдному оздоровленню політичного клімату, дозволяє здійснити перехід від конфронтації до розрядки напруженості і співробітництва.

Справді історичним є візит Генерального секретаря нашої партії Л. І. Брежнєва у Сполучені Штати Америки, який привертає до себе увагу мільйонів людей, бо він сприяє не тільки дальшому розвитку радянсько-американських відносин, а й справі зміцнення миру і міжнародної безпеки в усьому світі. Благородним цілям збереження миру і дальшого розвитку міжнародного співробітництва служить також візит Л. І. Брежнєва у Федеративну Республіку Німеччини і Францію.

Присудження товаришеві Л. І. Брежнєву міжнародної премії «За зміцнення миру між народами» є високим визнанням усією миролюбною і прогресивною громадськістю заслуг нашої партії, її Центрального Комітету, всього радянського народу в справі збереження і зміцнення миру в усьому світі, невтомної діяльності товариша Л. І. Брежнєва, спрямованої на послідовне втілення в життя ленінського курсу в міжнародній політиці.

Величезний досвід боротьби КПРС по втіленню в життя принципів ленінізму, по керівництву революційною боротьбою, будівництвом соціалізму і комунізму, великий досвід розвитку самої партії став надбанням усього світового революційного руху. Теоретична діяльність КПРС, її принципова ленінська політика спрямовані на згуртування соціалістичної співдружності, на зміцнення єдності усього міжнародного комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, проти буржуазної ідеології, реформізму, правого і «лівого» опортунізму зустрічають схвалення і підтримку братніх марксистсько-ленінських партій.

Сімдесятиріччя II з'їзду РСДРП — знаменну дату в історії ленінської партії, в історії нашої країни, в історії всього міжнародного комуністичного і робітничого руху — комуністи, весь радянський народ зустрічають в обстановці наполегливої боротьби за виконання народногосподарського плану 1973 р., завдань дев'ятої п'ятирічки.

КПРС — ПАРТІЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТІВ-ЛЕНІНЦІВ

Комуністична партія — натхненник і організатор усіх перемог радянського народу, його випробуваний бойовий авангард разом з усією нашою країною відзначили знаменну дату своєї історії, комуністичного і робітничого руху — 70-річчя II з'їзду РСДРП, який завершив процес об'єднання революційних марксистських організацій і створив партію робітничого класу Росії на ідейних, політичних, тактичних і організаційних принципах, розроблених В. І. Леніним. Виникла пролетарська партія нового типу, партія більшовиків. «Вперше пролетаріат дістав організацію, здатну в нових історичних умовах успішно керувати боротьбою за своє соціальне визволення»¹, — сказано у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП».

Відзначаючи цей ювілей, трудящі нашої багатонаціональної Вітчизни з почуттям законної гордості оглядають пройдений ними шлях героїчних звершень, історичних перемог, здобутих під керівництвом партії Леніна, яка об'єднала зусилля більш як ста націй і народностей країни на боротьбу за владу Рад, за побудову соціалізму і комунізму. «КПРС — партія послідовного пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Під прапором інтернаціоналізму вона привела трудящих багатонаціональної Радянської країни через усі випробування до перемог і досягнень всесвітньо-історичного значення»².

З перших днів свого зародження Комуністична партія будувалась на гранітній основі марксизму-ленінізму, на його важливому принципі — пролетарському інтернаціоналізмі, який став характерною рисою організаційної будови партії, її ідеології і політики, внутрішнього життя, багатогранної революційної діяльності.

Пролетарський інтернаціоналізм — це науково обгрунтована ідеологія спільності інтересів і цілей робітничого класу, трудящих усіх країн і націй, політика марксистсько-ленінських партій, спрямована на об'єднання в тисний союз трудящих усіх націй і країн у боротьбі проти капіталізму за своє соціальне і національне визволення, за побудову соціалізму і комунізму.

Принцип пролетарського інтернаціоналізму у взаємовідносинах пролетаріату різних країн і його партій було вперше проголошено основоположниками наукового комунізму К. Марксом і Ф. Енгельсом. Вони довели, що інтернаціональна єдність пролетаріату, його бойового революційного авангарду — комуністичних партій визначається об'єктивними умовами становища робітничого класу в усіх країнах капіталу, спільністю його класових інтересів і цілей. Оскільки становище робітників усіх країн однакове, оскільки їх інтереси однакові, вороги у них одні й ті самі, писав Ф. Енгельс, то і боротися вони повинні спільно і союзно з буржуазією всіх націй вони повинні протиставити братерський союз робітників усіх націй³.

¹ «Радянська Україна», 14 квітня 1973 р.

² Там же.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 361.

Підкресливши, «що визволення праці — не місцева і не національна проблема, а соціальна, що охоплює всі країни...»⁴, основоположники наукового комунізму зробили висновок, що інтернаціональне співробітництво пролетаріату «є першою умовою його визволення»⁵, що тільки воно зможе забезпечити його остаточну перемогу.

Суть пролетарського інтернаціоналізму К. Маркс і Ф. Енгельс виклали в «Маніфесті Комуністичної партії» в стислій, чіткій формулі — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», яка стала бойовим революційним закликком.

Після К. Маркса і Ф. Енгельса опортуністи і ревізіоністи стали грубо перекирчувати принципи марксизму, пролетарського інтернаціоналізму. Перед революціонерами всіх країн постало завдання відстояти марксистське вчення, творчо розвинути його стосовно до нових історичних умов. Це завдання успішно розв'язав В. І. Ленін. Виходячи з того, що «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх»⁶, Володимир Ілліч висунув і обґрунтував ідею з'єднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за знищення національного гніту, боротьби за соціалізм з антиімперіалістичною визвольною боротьбою поневолених народів⁷. Ще в праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 р.) В. І. Ленін писав про необхідність згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні, про необхідність об'єднання «національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу»⁸. Він доповнив лозунг К. Маркса і Ф. Енгельса «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» зверненням до народів колоній і залежних країн «Пролетарі всіх країн і пригноблені народи, єднайтеся!»

Вирішальною умовою успіху справи соціалістичної революції Ленін вважав створення і зміцнення революційної партії робітничого класу. За лєнінським задумом, партія повинна бути бойовим авангардом, найвищою формою політичної організації пролетаріату, складовою частиною міжнародного комуністичного руху.

Видатна заслуга в ідейній та організаційній підготовці революційної пролетарської партії, у розмежуванні з опортуністами належить створеній і керованій Леніним газеті «Искра». Навколо газети на принциповій марксистській основі згуртувалися місцеві комітети партії, вона об'єднала увесь цвіт революційного пролетаріату Росії. Головним підсумком діяльності «Искры» стало створення на II з'їзді РСДРП більшовицької партії, яка об'єднала «в одну згуртовану партію всіх діючих в Росії соціал-демократів»⁹ і стала одним із загонів всесвітньої армії пролетаріату.

Інтернаціональний принцип організації партії В. І. Леніну довелося відстоювати в гострій боротьбі проти чужих пролетаріатові дрібнобуржуазних поглядів і, насамперед, проти націоналістичної позиції Бунду, який висував на перший план не класову, а національну

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 14.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 544.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, стор. 13.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 133.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 56, 37.

спільність, вимагав, щоб партія будувалась на федеративних засадах, була об'єднанням національних організацій, незалежних від загальнопартійного центру. Бундівці виступали проти керівного принципу організаційної будови партії — демократичного централізму, настоювали на тому, щоб за Бундом було визнано право бути єдиним представником єврейського пролетаріату, вимагали створення на місцях окремих єврейських соціал-демократичних організацій. Подібну позицію займали «Вірменська соціал-демократична робітничка партія» та закордонна група грузинських соціал-демократів. Така політика вела до послаблення, роз'єднання пролетарських сил, заважала створенню єдиної, централізованої, інтернаціональної партії. В. І. Ленін вів послідовну боротьбу проти неї. Ще напередодні II з'їзду РСДРП (15 лютого 1903 р.), в статті «Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейському пролетаріатові» він писав, що в питаннях боротьби з самодержавством, з буржуазією всієї Росії соціал-демократи повинні виступати як єдина централізована, бойова організація, яка спирається на весь пролетаріат без різниці мови і національності, а не створювати організацій, які йдуть окремо, «не ослаблювати сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії...»¹⁰.

Завдяки величезним зусиллям В. І. Леніна і його соратників, в Росії була створена партія нового типу — глибоко інтернаціональна за своїм складом, типом побудови, характером діяльності та ідеології, партія, яка втілила в собі розум, честь і совість епохи, ввібрала все найкраще, що було в пролетаріаті — найпередовішому революційному класі.

Рішуче відхиливши спробу перетворити РСДРП у федеративне об'єднання, партія повела боротьбу за єдині партійні організації, за інтернаціоналістичне згуртування своїх рядів. Їй довелося діяти в умовах складної багатонаціональної структури Росії, великого розриву рівнів економічного розвитку центральних і окраїнних районів, строкатості соціальних укладів. В дореволюційній Росії 43% усього населення становили росіяни, 57% — інші національності¹¹.

Наша партія з перших днів свого заснування виступила як захисниця і представниця трудящих мас усіх націй Росії. Уже на I з'їзді РСДРП (1898 р.), щоб знищити будь-яку думку про її національний характер, взяла собі назву не руської, а російської. В перші роки існування РСДРП в ній було представлено 25 національностей¹².

В організаційній будові, як і в усій діяльності нашої партії, переміг принцип пролетарського інтернаціоналізму. Так, III з'їзд РСДРП (квітень — травень 1905 р.) прийняв спеціальну резолюцію «Про ставлення до національних соціал-демократичних організацій». В ній сказано, що інтереси економічної і політичної боротьби пролетаріату вимагають об'єднання соціал-демократичних організацій всіх національностей Росії, що «відкрита революційна боротьба проти самодержавного ладу, яка почалась, і близькість збройного повстання роблять таке об'єднання особливо необхідним»¹³.

VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП визнала «надзвичайно важливим зміцнення єдності с.-д. робітників усіх національностей Росії...»¹⁴.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 290.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 229.

¹² Всероссийская перепись членов РКП(б), 1922, вып. 5, М., 1924, стор. 34.

¹³ КПРС в резолюциях., ч. I, стор. 77.

¹⁴ Там же, стор. 249.

Особливого значення набуло це питання в роки першої світової війни. Вожді західноєвропейських соціалістичних партій, які ще задовго до війни стали на шлях опортунізму, зрадили інтереси робітничого класу і принципи пролетарського інтернаціоналізму. Вони перейшли на позицію підтримки імперіалістичних урядів. II Інтернаціонал зазнав краху і розпався на окремі соціал-шовіністичні партії, які закликали робітників до співробітництва з «своею» буржуазією. Тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним залишилась вірною прапором інтернаціоналізму, розробила послідовну революційно-марксистську платформу з питань війни та миру і героїчно боролась за її здійснення. Проявом вірності міжнародній пролетарській солідарності, програмою боротьби інтернаціоналістів-ленінців за єдність міжнародного робітничого руху став відкрито проголошений на весь світ Маніфест ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». Революційна інтернаціоналістська позиція більшовиків завдала нищівного удару по російському і міжнародному соціал-шовінізму, ура-патріотизму, опортунізму, націоналізму. В Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» підкреслюється, що «В. І. Ленін створював, зміцнював і гартував партію у непримиренній боротьбі з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, з ревізіонізмом, троцькізмом, правим і «лівим» опортунізмом, соціал-шовіністами і націонал-ухильниками, з усіма противниками революційних принципів марксизму»¹⁵.

Чітка інтернаціоналістська позиція більшовиків в організаційній будові партії та інших організацій пролетаріату, їх багаторічна боротьба за свободу і рівність народів були однією з вирішальних умов братерського згуртування і спільних революційних дій трудящих мас країни, перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З перемогою Великого Жовтня докорінно змінились умови діяльності партії, її завдання. Вона стала правлячою, відповідальною за долю держави. Вона дістала можливість практично втілювати принципи інтернаціоналізму в життя країни, розгорнула активну і цілеспрямовану діяльність щодо налагодження зв'язків й зміцнення дружби народів Країни Рад. Наша партія як єдина інтернаціональна організація з єдиним наділенням широкими повноваженнями центром не могла не враховувати в своїй діяльності місцевих, національних особливостей. В умовах диктатури пролетаріату надзвичайно важливе значення мало дальше зміцнення ленінського принципу інтернаціоналістської побудови партії.

В перші роки Радянської влади ЦК РКП(б) провів значну роботу щодо подання допомоги місцевим комуністам у створенні та ідейному і організаційному зміцненні партійних організацій на окраїнах Росії.

Величезне значення мало формування VIII з'їздом партії принципів входження партійних організацій радянських республік до складу РКП(б). Визнаючи державне існування ряду радянських республік, з'їзд відмічав, що «це зовсім не значить, що РКП повинна, в свою чергу, зорганізуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій... Необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК... Всі рішення РКП і її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу»¹⁶. Таким чином, з'їзд закріпив непорушність інтернаціонального характеру побудови партії в умовах радянського ладу.

Створена В. І. Леніним наша партія неухильно розвивається на інтернаціоналістській основі. КПРС — це не федерація компартій со-

¹⁵ «Радянська Україна», 14 квітня 1973 р.

¹⁶ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 414.

юзних республік, а єдина комуністична організація з єдиною Програмою і Статутом. Партійні організації всіх союзних і автономних республік, автономних областей і національних округів — це частини єдиного цілого — Комуністичної партії Радянського Союзу. Створення комуністичних партій союзних республік так само, як і партійних організацій інших національних утворень, надало КПРС як єдиній централізованій, інтернаціональній партії організаційних форм, які найбільш відповідають багатонаціональному характеру нашої країни. На час XXIV з'їзду КПРС об'єднувала 14 компартій союзних республік, 6 крайових, 142 обласні, 10 окружних, 760 міських, 448 районних у містах, 2810 сільських районних і більше 370 тис. первинних партійних організацій¹⁷.

«Партія,— підкреслював Л. І. Брежнев у доповіді про 50-річчя Союзу РСР,— об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товаристськості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони належали — члени єдиної ленінської партії. Вони мають однакові права і обов'язки, несуть рівну відповідальність за долю країни»¹⁸.

Величезні зміни в класовій структурі, які сталися за роки будівництва соціалізму, зміни в зростанні кадрів робітничого класу і спеціалістів різних національностей дали можливість значно поповнити партійні ряди за рахунок кращих представників усіх націй і народностей, що привело до значної інтернаціоналізації рядів партії. Наприклад, з 1956 по 1969 р. кількість представників різних національностей у складі КПРС зросла: росіян у 1,8 раза, українців — 2,3, білорусів — 2,6, узбеків — 2,8, азербайджанців — 2,5, литовців — 3,9, молдаван — 4,1, таджиків — 2,5, туркменів — у 2 рази і т. д. За цей час у всіх компартіях союзних республік зростання кількості членів партії із корінної національності перевищувало загальний зріст організації. Так, у компартії України кількість комуністів збільшилась у 2,5 раза, а комуністів корінної національності — в 2,7 раза; відповідно в компартії Білорусії — в 2 і 3,1, Узбекистану — 2,6 і 2,9, Азербайджану — 2 і 2,6, Молдавії — 2,7 і 3,7, Литви — 2,6 і 3 рази і т. д.

В умовах розквіту і зближення націй, посилення міграції людей, обміну кадрами для партійних організацій усіх республік, країв, областей характерним є те, що вони являють собою багатонаціональні колективи комуністів-однодумців, згуртованих єдністю цілей, волі й дій. Так, компартія Білорусії об'єднує в своїх рядах представників 75 національностей, Грузії — 73, Азербайджану — 70, Таджикистану — 67, Туркменії — 65¹⁹. Комуністична партія України об'єднує майже 2,5 млн. чол. — представників більш як 100 національностей²⁰.

Побудована на принципах марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, наша партія є зразком згуртування багатонаціональних трудящих мас для спільної боротьби за побудову соціалізму і комунізму.

Інтернаціональному принципу цілком відповідає принцип демократичного централізму, який завжди був і є однією з необхідних умов успішного здійснення партією своєї керівної ролі в соціалістичній революції, а потім — у будівництві соціалізму і комунізму.

¹⁷ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1972, стор. 115, 116.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24.

¹⁹ Проблемы партийного строительства, М., 1972, стор. 87.

²⁰ «Комуніст України», 1973, № 1, стор. 71—72.

У період соціалістичного будівництва партії довелося переборювати шалений опір антиленінських елементів — троцькістів, зінов'євців, бухарінців, «дедистів» та інших фракціонерів, які виступали проти демократичного централізму. Більшовики разом з В. І. Леніним рішуче відкинули спроби перетворити партію в дискусійний клуб. Вирішальною умовою сили партії вони вважали монолітну згуртованість і єдність її рядів.

КПРС, керуючись у своїй діяльності принципом демократичного централізму, послідовно боролася проти реформізму, правого і «лівого» опортунізму. Очищення від опортуністичних елементів, організаційна згуртованість рядів партії — необхідна умова життєдіяльності комуністичних партій, запорука їх успіхів у досягненні своїх цілей.

В наш час у світі розгортаються могутні процеси. У боротьбі проти імперіалізму об'єднуються три великі сили сучасності — світова система соціалізму, міжнародний робітничий клас і національно-визвольний рух. Успіх у боротьбі проти імперіалізму багато в чому залежить від згуртованості антиімперіалістичних сил і насамперед їх авангарду — світового комуністичного руху. За останні роки КПРС разом з іншими братніми партіями доклала немало зусиль, щоб зміцнити цю згуртованість, єдність комуністичних рядів. Важливим етапом у боротьбі за її досягнення стала конференція європейських компартій 1967 р. в Карлових Варах, а також ряд інших міжнародних зустрічей комуністів.

1969 р. відбулася міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, яка стала великим кроком вперед по шляху зміцнення міжнародної єдності комуністів і консолідації всіх антиімперіалістичних сил. Комуністична партія Радянського Союзу внесла чималий вклад як в розробку самої ідеї Наради, так і в її підготовку. Така широка і представницька форма спілкування братніх партій відповідає потребам комуністичного руху як інтернаціональної сили.

Нарада компартій і святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, яке набрало справді всесвітнього характеру, показали життєвість марксистсько-ленінського вчення і викликали піднесення активності братніх партій у боротьбі за інтереси робітничого класу і всіх трудящих, проти імперіалізму та його пособників у робітничому русі. Нарада стала важливим етапом на шляху згуртування світового комуністичного руху, який, як сказано в документах представницького форуму комуністів, перетворився у справді всесвітню, найвпливовішу політичну силу сучасності.

Вірність марксистові-ленінізму — великому інтернаціональному вченню — запорука дальших успіхів комуністичного руху.

Пролетарському інтернаціоналізмові, ідеології марксизму-ленінізму протистоїть буржуазний націоналізм — реакційна ідеологія експлуататорських класів. «Саме на націоналістичні тенденції, — говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС, — і особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставки в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»²¹.

Інтернаціональний зблизок кожної партії сприяти зміцненню єдності міжнародного комуністичного руху, вести непримиренну бороть-

²¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, стор. 41.

бу проти буржуазної ідеології, відповідно до конкретної обстановки боротися проти право- і лівоопортуністичних перекручень теорії і політики, проти ревізіонізму, догматизму.

Марксистсько-ленінські принципи інтернаціоналізму були покладені Комуністичною партією в основу національно-державного будівництва. Уже в перших декретах Радянської держави — «Декларації прав народів Росії», «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» були офіційно проголошені принципи рівності, суверенності, вільного союзу, повного взаємного довір'я народів, на яких повинні були будуватись їх відносини. Спільні інтереси трудящих різних націй і народностей, їх прагнення до об'єднання зусиль і братерського співробітництва дістали своє втілення у створенні під керівництвом Леніна, Комуністичної партії єдиної багатонаціональної соціалістичної держави — Союзу РСР. «Створення СРСР, — говорив Л. І. Брежнев, — було прямим продовженням справи Великого Жовтня, який відкрив нову еру в розвитку людства, практичним втіленням ідеї великого Леніна про добровільний союз вільних націй»²².

Комуністична партія вжила заходів щодо подолання наслідків національного гноблення і нерівності, економічної, культурної відсталості раніше гнوبлених націй і народностей, залучення до соціалістичного будівництва всіх радянських народів.

Завдяки інтернаціональній політиці КПРС, братерській взаємодопомозі робітничого класу, трудящих нашої країни, народи, які перебували на різних ступенях розвитку, практично одночасно здійснили перехід до соціалізму.

Глибокі зміни відбулися в галузі соціально-політичних відносин. Великим завоюванням соціалізму є виникнення нової історичної спільності людей — радянського народу, який складається тепер із класів і соціальних груп, спаяних спільністю цілей і світогляду. Його мета — комунізм, основа його світогляду — марксизм-ленінізм. У країні народилось і зміцніло непорушне братерство людей праці, склались небували в історії відносини, які ми називаємо ленінською дружбою народів.

За роки будівництва соціалізму і комунізму в СРСР склалися чудові риси радянської людини: відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм і інтернаціоналізм, висока трудова і суспільно-політична активність, непримиримість до експлуатації і гноблення, національних і расових передсудів, класова солідарність між трудящими всіх країн. Виросли покоління справжніх інтернаціоналістів — самовідданих борців за комунізм.

Тепер зусилля Комуністичної партії спрямовані на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС, завдань дев'ятої п'ятирічки. Глибоко усвідомлюючи свій обов'язок перед Батьківщиною, трудящі всіх республік самовіддано борються за його здійснення.

По всій країні з наростаючою силою розгортається соціалістичне змагання під девізом: «Дати продукції більше, кращої якості, з меншими затратами». Шириться масовий рух за перетворення третього року п'ятирічки в рік ударної праці. Розв'язання великих і складних завдань комуністичного будівництва вимагає підвищення рівня політичної роботи в масах, посилення формування у радянських людей марксистсько-ленінського світогляду, виховання комуністичного ставлення до праці. Одним із центральних завдань ідеологічної діяльності партії є виховання всіх громадян у дусі інтернаціоналізму і радянського па-

²² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 3.

тріотизму. «Партія,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду,— далі виховуватиме всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості й чванливості, в якій би то не було формі, в дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей»²³.

Видатним вкладом Комуністичної партії в розгортання світового революційного процесу, зразком виконання нею свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним пролетаріатом стала побудова в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства.

У наш час сили соціалізму і всього антиімперіалістичного руху перебувають в історичному наступі. КПРС приділяє неослабну увагу всемірному розвитку і зміцненню світової соціалістичної системи — головної опори революційних сил сучасності.

Компартія Радянського Союзу робить все необхідне для дальшого розвитку і зміцнення співробітництва з комуністичними партіями братніх соціалістичних країн. Яскравим свідченням цього є нарада Політичного консультативного комітету держав-учасниць Варшавського Договору (січень 1972 р.), XXVI сесія Ради Економічної Взаємодопомоги (липень 1972 р.), Кримська зустріч керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн (липень 1972 р.).

Як зазначив Квітневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС, внаслідок активної міжнародної політики КПРС досягнуто позитивних зрушень у світовій обстановці. Значно зміцнили позиції братніх країн соціалізму та їх єдність. Зріс також вплив їх погодженої політики на весь хід міжнародних подій. Відбувається поворот від «холодної війни» до розрядки напруженості в світі, припинено імперіалістичну агресію проти В'єтнаму²⁴.

Комуністична партія Радянського Союзу приділяє велику увагу питанням зміцнення позицій міжнародного комуністичного руху, єдності і згуртованості його рядів. Міжнародний робітничий клас знає, що не було жодного значного революційного виступу трудящих у країнах капіталу, з яким не були б солідарні КПРС і весь радянський народ.

Важливим фактором, який викликає нове піднесення теоретичної та ідеологічної роботи комуністичних партій, стало святкування таких знаменних ювілеїв, як 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР. У зв'язку з цими датами в результаті колективної роботи Центрального Комітету КПРС, партійних і наукових кадрів нашої країни були зроблені й опубліковані важливі теоретичні й політичні документи партії, в яких знайшли розв'язання принципові питання марксизму-ленінізму.

Актуальні теоретичні й практичні проблеми сучасного світового розвитку, питання боротьби проти антикомунізму і ревізіонізму були висвітлені рядом міжнародних науково-теоретичних конференцій, проведених з ініціативи КПРС за участю представників братніх партій різних країн.

Величезне значення для дальшого розвитку світового комуністичного і робітничого руху, зміцнення його єдності, творчої розробки марксистсько-ленінської теорії має XXIV з'їзд КПРС, в роботі якого взяли участь 101 делегація комуністичних, національно-демократичних

²³ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. I, стор. 96.

²⁴ «Радянська Україна», 28 квітня 1973 р.

і лівих соціалістичних партій з 90 країн світу²⁵. Це був найбільш представницький в історії форум світових революційних, визвольних, прогресивних сил. «Радянські комуністи,— сказав на з'їзді Л. І. Брежнєв,— розглядають свої партійні з'їзди, як звіти не тільки перед власною партією, а й перед усіма комуністичними партіями, перед світовим робітничим рухом»²⁶.

Керуючись заповідями В. І. Леніна, КПРС послідовно розвиває дружні відносини з прогресивними силами національно-визвольного руху, виступає за всемірне зміцнення бойового союзу міжнародного пролетаріату і народів, які борються за свободу і незалежність. У тісній співдружності комуністичних і революційно-демократичних партій КПРС бачить запоруку остаточної перемоги національно-визвольних революцій.

Подією величезного міжнародного значення стало святкування 50-річчя утворення Союзу РСР. Воно вилилося в яскраву демонстрацію солідарності всіх борців за справу свободи і незалежності народів, за справу миру і соціального прогресу. Разом з радянським народом півніковий ювілей СРСР відзначили братні країни соціалізму, комуністичні й робітничі партії, революційно-демократичні й ліві соціалістичні партії, найширші верстви трудящих. На ювілейних торжествах у Москві брали участь делегації з 115 країн.

Теоретична діяльність КПРС, принципова ленінська політика, послідовна боротьба за згуртованість соціалістичної співдружності, за єдність усього міжнародного комуністичного руху на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, проти буржуазної ідеології, реформізму, правого і «лівого» опортунізму зустрічають схвалення і підтримку братніх марксистсько-ленінських партій.

Виражаючи почуття щирої дружби, вдячності і поваги до нашої партії, представники братніх комуністичних і робітничих партій підкреслювали, що КПРС є найбільш досвідченим і загартованим загоном міжнародного комуністичного руху, прапорноносцем творчого марксизму.

Виступаючи на прийомі у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР за дорученням делегацій соціалістичних країн і братніх комуністичних і робітничих партій, які брали участь у торжествах в Москві, перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек сказав: «Величезний досвід славної партії радянських комуністів є неоціненною скарбницею для наших країн, які стали на шлях соціалізму і являють сьогодні сім'ю держав, для всіх сил, що борються за найвеличніші людські ідеали, за прогрес і мир серед народів... КПРС дає для нас усіх приклад втілення в життя геніальних ідей і революційного досвіду Леніна»²⁷.

КПРС пройшла героїчний шлях, який не має собі рівних. Вона перетворилась у могутню, згуртовану, майже п'ятнадцятимільйонну армію комуністів — самовідданих борців за щастя свого народу, за світле майбутнє всього людства. Досвід КПРС свідчить, що вона є невід'ємною складовою частиною і великою силою міжнародного комуністичного руху. Послідовно здійснюючи на практиці заповіді В. І. Леніна, постійно збагачуючи їх новими положеннями, Комуністична партія Радянського Союзу завоювала величезний авторитет серед комуністів, народних мас зарубіжних країн, на ділі довела, що вона є партією ленінців, партією пролетарського інтернаціоналізму.

²⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. I, стор. 4.

²⁶ Там же, стор. 90.

²⁷ «Радянська Україна», 28 грудня 1972 р.

БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ПРОТИ РЕВІЗІОНІЗМУ ТА ОПОРТУНІЗМУ НАПЕРЕДОДНІ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Питання боротьби В. І. Леніна проти буржуазної ідеології опортунізму та ревізійонізму наприкінці XIX — на початку XX ст. останніми роками стали предметом багатьох спеціальних досліджень і монографій¹. У працях радянських авторів, а також істориків-марксистів зарубіжних країн на основі фундаментальних лєнінських праць, величезного фактичного матеріалу розглядається наукове та практичне значення непримиренної боротьби проти різних видів опортунізму, розкривається боротьба В. І. Леніна за чистоту марксизму, проти міжнародного опортунізму, «легального марксизму» та «економізму» як найважливіша необхідна умова створення партії нового типу.

Цю тему не обминули також і численні представники буржуазної реакційної історіографії. Багато праць з цього питання з'явилося останніми роками в США, Англії, Франції, Італії, ФРН. Інтерес буржуазних фальсифікаторів до історії КПРС, зокрема до питань боротьби В. І. Леніна проти ідеології опортунізму не можна вважати випадковим.

Одним з модних напрямків сучасної фальсифікації історії є спроба відірвати лєнінізм від марксизму, представити лєнінізм не як інтернаціональне пролетарське вчення, а теорію, що нібито виникла у зв'язку зі специфікою історичного розвитку Росії і, навіть, «психічного складу російського народу». Фальсифікатори намагаються видати як ідейних попередників лєнінізму слов'янофілів, представників реакційного народництва, групи Нечаєва, анархізму Бакуніна, бланкізму Ткачова. Сучасні фальсифікатори вихваляють «легальний марксизм», вбачаючи в ньому кульмінаційний пункт розвитку марксизму в Росії, голосливо заперечують факт існування в Росії «економізму», необхідність боротьби В. І. Леніна проти нього тощо.

Це посилює необхідність висвітлення рішучої і до кінця послідовної боротьби В. І. Леніна проти опортунізму та ревізійонізму напередодні ІІ з'їзду РСДРП, 70-річчя якого відзначає КПРС, міжнародний комуністичний рух і все прогресивне людство.

Для правильного розуміння історії російського та міжнародного робітничого руху велике значення має те, що найрішучіша й до кінця послідовна критика опортунізму була дана В. І. Леніним і його соратниками: «Більшовики не «казус», вони *виросли* з боротьби з опортунізмом 1894—1914 рр.»².

¹ Г. С. Васецкий. Ленинская критика ревизионизма и ее значение для современности, М., 1959; Я. Р. Волин. Борьба Ленина с оппортунизмом за создание и укрепление партии нового типа (1894—1904 годы), Пермь, 1965; К. В. Гусев. Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма, М., 1966; А. Ф. Костин. Ленин — создатель партии нового типа (1894—1904 гг.), М., 1970; А. Ф. Окулов. Борьба В. И. Ленина против философии реформизма и ревизионизма, М., 1959; Л. В. Широков. Борьба В. И. Ленина против ревизионизма в период создания партии в России. — Из истории борьбы партии против оппортунизма, М., 1966, та ін.

² В. И. Ленин. ПСС, т. 33, стор. 232.

З перших кроків своєї революційної діяльності В. І. Ленін вів невтомну боротьбу за ідейну чистоту марксистської теорії проти її перекручення, викривлення та опошлення. «Ось вона, доля моя,— писав він.— Одна бойова кампанія за одною проти політичних дурниць, пошlostей, опортунізму і т. д... Ну, а я все ж не проміняв би цієї долі на «мир» з пошляками»³.

Важко переоцінити значення ленінської боротьби проти опортунізму та ревізіонізму наприкінці XIX — на початку XX ст. Вона не тільки становить найважливішу сторону ленінського етапу в розвитку марксизму, але й водночас стала вирішальною умовою створення марксистської партії нового типу — справді революційної партії робітничого класу. Пізніше В. І. Ленін сам неодноразово відзначав велике історичне значення боротьби революційних марксистів кінця XIX ст. Він писав: «Ідейна боротьба революційного марксизму з ревізіонізмом у кінці XIX століття є... переддень великих революційних битв пролетаріату, який іде вперед до повної перемоги своєї справи всупереч усім хитанням і слабостям міщанства»⁴.

Приступаючи в конкретно-історичних умовах кінця XIX — початку XX ст. до створення марксистської партії в Росії, коли країна ставала центром революційного руху в Європі, В. І. Ленін закономірно використав досвід міжнародного робітничого руху, відділив позитивне від негативного в діяльності соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, щоб уникнути їх помилок і слабостей, творчо застосувати досвід міжнародної соціал-демократії до умов Росії.

Поїздки В. І. Леніна в 1895 р. у Швейцарію, Францію та Німеччину для ознайомлення з західноєвропейським робітничим рухом, а також для налагодження відносин з групою «Визволення праці», відвідання ряду великих робітничих центрів Росії для встановлення зв'язків з членами місцевих соціал-демократичних груп, створення в Петербурзі «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», організація закордонного збірника «Работник» стали значним вкладом у справу розвитку соціал-демократичного руху в Росії.

В цей період соціал-демократичні партії, що вже групувалися навколо створення 1889 р. II Інтернаціоналу, нагромадили великий досвід організації мас, політичної діяльності, використання її легальних можливостей, забезпечили перші успіхи в класовій боротьбі пролетаріату. Але носії буржуазних і дрібнобуржуазних поглядів у рядах робітничого класу, посилаючись на вже завойовані у підприємців поступки і будучи неспроможними піднятися до рівня глибокого розуміння корінних завдань робітничого класу, активно поширювали реформістські ілюзії щодо можливості «трансформації» капіталізму. Захопивши після смерті Ф. Енгельса керівництво II Інтернаціоналом, опортуністи виступили з відкритою ревізією вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, витравлювали з праць основоположників марксизму його революційний зміст.

Найповніше погляди опортуністів були викладені лідером міжнародного опортунізму Е. Бернштейном, який у 1897 р. опублікував свої опортуністичні статті, об'єднавши їх загальним заголовком «Проблеми соціалізму». У 1898 р. на Штутгартському з'їзді Німецької соціал-демократичної партії була оголошена письмова заява Бернштейна, в якій він сформулював свої основні «критичні» зауваження, спрямовані проти марксизму. І, нарешті, в 1899 р. він випустив у світ працю «Передумови марксизму та завдання соціал-демократії», почавши

³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 208.

⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 23.

цю книгу ганебними для справжнього марксиста словами: «Дальший розвиток марксистського вчення має починатися з його критики».

Бернштейн піддав «критичному перегляду», ревізійністським перекрученням всі складові частини марксизму. Особливо запекло критикував Бернштейн ідею диктатури пролетаріату, називаючи її «політичним атавізмом», «ознакою нижчої культури», «кроком назад». Він намагався обґрунтувати антинаукове реформістське вчення про вросання капіталізму в соціалізм, що, по суті, заперечувало науковий соціалізм.

Опортуністичні погляди Бернштейна повністю поділяли його одноподумці — Пеус, Шрамм, Давид, Фольмар, Ауер та ін. Ауер навіть по-братерському докоряв і повчав Бернштейна за його надто відверте визнання у відході від марксизму: «Дорогий Еді! — писав він. — Так роблять, але про це не говорять»⁵.

Опортуністичне керівництво II Інтернаціоналу сприяло якнайбільшому поширенню бернштейніанства. До послуг Бернштейну були надані сторінки газет і журналів міжнародної соціал-демократії, трибуни з'їздів, а в одному з рішень Соціал-демократичної партії Німеччини було записано, що погляди Бернштейна заслуговують на поширення. Навіть такі відомі діячі революційної соціал-демократії, як А. Бебель, В. Лібкнехт, П. Лафарг та деякі інші, не відразу помітили всю небезпеку і політичну шкідливість ревізійністських перекручень Бернштейна.

На захист вчення К. Маркса та Ф. Енгельса виступили революційні сили міжнародної соціал-демократії, зокрема Ф. Мерінг, К. Цеткін, Р. Люксембург та інші — в Німеччині, Г. В. Плеханов — у Росії.

В. І. Ленін високо оцінював боротьбу Плеханова проти опортуністів. Він писав: «...єдиним марксистом у міжнародній соціал-демократії, який дав критику тих неймовірних пошlostей, що їх наговорили тут ревізійністи, з точки зору послідовного діалектичного матеріалізму, був Плеханов»⁶. Однак, відзначаючи безперечні заслуги Плеханова у критиці бернштейніанства, не можна не бачити, що вона не завжди відзначалася належною послідовністю, не у всьому була бездоганною.

В історії міжнародного робітничого руху В. І. Ленін був першим, хто до кінця послідовно, керуючись принципом партійності та історизму, дав вичерпну критику суті, ідейного змісту, класової службової ролі, а також апологетичного характеру та причин виникнення ревізійнізму.

В. І. Ленін показав, що поширення опортунізму не є випадковістю. Наприкінці XIX ст. марксизм здобув повну перемогу над всілякими домарксистськими формами соціалізму і над буржуазним лібералізмом, ставши визнаним світоглядом пролетаріату. В нових умовах, коли марксизм дедалі ширше оволодівав свідомістю трудящих мас, буржуазія бачила, що вже не в силах колишніми засобами втримати робітничий клас під своїм ідейним впливом, внаслідок чого змінювала методи та прийоми обману робітників, створила спеціальну агентуру, спроможну проникнути в саме серце робітничого руху, щоб підкорити його своїм інтересам, підірвати єдність, відстрочити соціалістичну революцію пролетаріату та загибель капіталізму. «Діалектика історії така, — писав В. І. Ленін, — що теоретична перемога марк-

⁵ Цит. за: Otto Grotewohl. Dreissig Jahre später, Berlin, 1959, стор. 34.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 17—18.

сизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами. Внутрішньо згнилий лібералізм пробує оживити себе у вигляді соціалістичного *опортунізму*⁷. Прикриваючись марксистською фразеологією, агентура буржуазії — опортуністи проникли в ряди робітничого класу, в його партії.

В. І. Ленін показав, що опортунізм, приймаючи різні форми в окремих країнах, за своєю класовою суттю та ідейним змістом завжди залишається незмінним. Ось що розповів К. М. Тахтарев про свою суперечку з В. І. Леніним з цього питання: «...у нас виникла суперечка з приводу опортунізму та посибілізму* як двох напрямків, що виявляються особливо різко у французькому соціалістичному русі. Я не вважав за можливе ототожнювати ці течії і бачив деякі різниці між опортунізмом та посибілізмом. Опортунізм я розумів як відмову від кінцевої мети руху заради досягнення тимчасових вигід. А під посибілізмом я розумів прагнення до мети, здійснення за даних умов, сумісне з прагненням до здійснення кінцевої мети руху. Володимир Ілліч вважав абсолютно неможливим робити такого роду відмінності і з подивом вигукнув: «Як, Ви вважаєте за можливе робити відмінності між посибілізмом та опортунізмом!»⁸.

Досліджуючи історію розвитку суспільної думки, В. І. Ленін показав, що в Англії опортунізм знайшов своє відображення в ідеології тред-юніонізму, в Німеччині — в бернштейніанстві, у Франції — в мілльєранізмі, а на російському ґрунті — в «економізмі».

На основі величезного історико-фактичного матеріалу В. І. Ленін проаналізував стан міжнародної соціал-демократії після смерті К. Маркса та Ф. Енгельса і неспростовно довів, що в ній борються два напрями — марксистський і так званий «новий», опортуністичний. Справжня суть «нового» напрямку, який оголосив революційний марксизм «застарілим» і «догматичним», полягала в тому, що його ідеологи виступили проти революційної марксистської теорії, проти найкорінніших інтересів робітничого класу. Їх заклик до «свободи критики» марксизму був лише демагогічною завісою. Насправді ж опортуністи закликали до свободи проникнення в робітничий рух буржуазної ідеології. «Новий «критичний» напрям у соціалізмі», — писав В. І. Ленін, — є не що інше, як нова різновидність *опортунізму*⁹.

Викриття поглядів опортуністів усіх країн В. І. Ленін вважав товариським обов'язком, що «...впливає з обов'язку *перед російською і перед міжнародною соціал-демократією...*»¹⁰.

Створюючи партію на основі непорушних принципів марксизму, В. І. Ленін з особливою силою виступив проти опортунізму в німецькій соціал-демократії, найвпливовішій у той час партії II Інтернаціоналу, проти лідера міжнародного опортунізму Бернштейна.

Своєю принциповою та рішучою відсічю бернштейніанству В. І. Ленін показав приклад марксистського критичного аналізу опортунізму. Він писав: «Критикувати помилки німецьких вождів ми повинні безбоязно і відкрито, якщо хочемо бути вірні духові Маркса й допомагати російським соціалістам стати на висоті сучасних завдань

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 3.

* Посибілізм — опортуністична течія у французькому робітничому русі. Походить від французького слова possible — «можливий». Посибілісти вважали, що програму партії можна здійснювати лише «в міру можливості».

⁸ К. М. Тахтарев. Рабочее движение в Петербурге 1893—1901 гг., Л., 1924, стор. 181.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 8.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 243.

робітничого руху... Не приховувати ці помилки повинні ми, а показувати на їх прикладі, що російські с.-д. повинні вчитися уникати їх, повинні задовольняти більш строгим вимогам революційного марксизму»¹¹.

Перебуваючи вдалині від центрів революційного руху, у засланнях в селі Шушенському, В. І. Ленін уважно стежив за змінами, що відбувалися в німецькій соціал-демократії. Він знов і знов звертався до творів К. Маркса і Ф. Енгельса, читав «Історію німецької соціал-демократії» Ф. Мерінга, вивчав матеріали в журналах німецької соціал-демократії «Neue Zeit» і «Vorwärts», стежив за німецькими газетами «Frankfurterzeitung», «Arbeiterzeitung», за стенографічними звітами про дебати в парламентах, звітами про з'їзди. Він уважно знайомився зі статтями Бернштейна і зробив висновок, що той «...забрався дійсно до неможливості, до того, що його доводиться саме begraben*»¹². Особливо обурила В. І. Леніна своєю тенденційністю і беззмістовністю книжка Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Ось що згадує про це М. Сільвін, який перебував у засланні разом з В. І. Леніном: «У засланні Володимир Ілліч особливо стежив за тим, що робиться в революційному середовищі, в якому напрямку працює соціалістична думка. Як тільки до нього дійшла книга Бернштейна про ревізіонізм, що наробила галасу, він негайно написав блискучу критичну статтю, що з'явилася в друці значно пізніше, але обійшла спочатку всіх нас, засланців, і справила на всіх велике враження»¹³.

У своєму листі до матері, М. О. Ульянової Володимир Ілліч охарактеризував зміст книги Бернштейна як безмежний опортунізм і посибілізм¹⁴.

В. І. Ленін докладно розібрав усі основні вихідні Бернштейна, викрив його антинаукову аргументацію, захистив, творчо розвинув й збагатив теорію марксизму, показав повну неспроможність запечечень Бернштейна проти матеріалістичного розуміння історії.

Одну за одною В. І. Ленін відкинув жалюгідні нападки Бернштейна, спрямовані проти марксистської діалектики. З обуренням він зауважував, що в питанні про діалектику нічого нового й оригінального Бернштейн не дає, а лише повторює старі заявлені претензійні нісенітниці, що їх висували Дюрінг і Вольф у Німеччині, Жуковський та Михайловський у Росії.

В. І. Ленін викрив тезу Бернштейна про нібито незавершеність марксової теорії вартості. Вчення Маркса, пояснював В. І. Ленін, не є закінченою, раз і назавжди застиглою наукою, про що неодноразово говорили самі К. Маркс і Ф. Енгельс. Нові факти, нові засоби дослідження вимагають дальшого розвитку марксистської теорії в усіх напрямках, що повинні були зробити і зробили вірні учні Маркса та Енгельса. Бернштейн же, який претендував на визнання і його учнем і продовжувачем справи К. Маркса, обмежився дешевими нападками на учнів Маркса і зовсім неясними, чисто еkleктичними зауваженнями.

В. І. Ленін з гнівом звинуватив Бернштейна в явній брехні та у спотворенні фактів, коли той намагався спростувати вчення марксизму про революцію.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 174.

* Поховати, убити.— Ред.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 15.

¹³ О Ленине. 1925, т. IV, М.—Л., стор. 45.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 55, стор. 176.

Замість марксистської теорії соціалістичної революції Бернштейн пропонував свою опортуністичну реформістську теорію краху капіталізму, сфабриковану на основі тенденційної інтерпретації марксової теорії криз¹⁵⁻¹⁶. В. І. Ленін категорично відзначив як негідні й небезпечні опортуністичні «теорії автоматичного краху капіталізму». Бернштейніанська «теорія», вказував В. І. Ленін, непомірно вузька для Західної Європи — і зовсім непридатна й *небезпечна* для Росії¹⁷.

В. І. Ленін зазначив, що ревізія марксизму по всіх лініях потрібна була Бернштейну, щоб довести, нібито діяльність партії робітничого класу має бути спрямована не на підготовку пролетарської революції, не на встановлення диктатури пролетаріату, а на часткове поліпшення становища робітничого класу в умовах капіталістичного ладу шляхом угод з буржуазією, шляхом боротьби за окремі реформи в рамках капіталістичного суспільства. Бернштейн намагався роззброїти пролетаріат перед буржуазією, бажаючи перетворити соціал-демократичні партії з партій соціальної революції на реформістські, які йшли б на повіді в буржуазії.

Величезна заслуга В. І. Леніна перед міжнародним і російським пролетаріатом полягає саме в тому, що він, виявивши два напрями, революційний та опортуністичний, у міжнародній соціал-демократії, висловив свою глибоку переконаність у перемозі революційних принципів марксизму над опортунізмом. Ця тверда ленінська впевненість ґрунтувалася на знанні реальних сил. Глибоко аналізуючи економічний та політичний розвиток Росії, В. І. Ленін вже наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. пророкував російському пролетаріатові виконати величезну історичну місію: стати авангардом міжнародного робітничого руху, стати на чолі всього пригніченого світового пролетаріату і всіх трудящих, відкрити еру світової пролетарської революції.

В. І. Ленін підняв на боротьбу проти світового опортунізму молодий загін російських революційних соціал-демократів. Він написав геніальний «Протест російських соціал-демократів», в якому твердо заявив: «Ми певні, що всякі спроби перенести опортуністичні погляди в Росію дістануть таку ж рішучу відсіч з боку величезної більшості російських соціал-демократів... Ми переконані, що величезна більшість російських соціал-демократів безумовно відкине таке (опортуністичне.— Г. З.) перекручення основних принципів соціал-демократії»¹⁸.

Вже в перших рядках своєї видатної праці «Що робити?» В. І. Ленін висловив надію на те, що «...в цій першій дійсно міжнародній сутичці з соціалістичним опортунізмом міжнародна революційна соціал-демократія достатньо зміцніє, щоб покласти край політичній реакції, яка давно вже панує в Європі...»¹⁹.

В. І. Ленін націлював російських марксистів на створення соціал-демократичної робітничої партії нового типу, відмінної від соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, партії дійсно марксистської, революційної, спроможної не тільки протистояти опортуністичному натиску, готової не тільки витримати бій з опортунізмом, але й вийти з нього переможцем, очолити російський робітничий клас і повести його по шляху революційної боротьби за соціалізм.

¹⁵⁻¹⁶ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 196; Див. Луиджи Лонго. Ревизионизм новый и старый, М., 1958, стор. 18.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 46, стор. 26.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 162, 164.

¹⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 6 (примітка).

Боротьбу В. І. Леніна проти опортунізму підтримали Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, П. М. Лепешинський та багато інших. Навіть сам Бернштейн змушений був визнати дійовість ленінської критики його поглядів у Росії.

В. І. Ленін прозорливо бачив, що однією з найважливіших умов створення і розвитку справді революційної марксистської партії є непримиренна боротьба проти опортунізму і вів її, не шкодуючи сил. В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» підкреслюється: «Створенню партії передували величезна ідейно-теоретична робота Леніна, критика ним дрібнобуржуазного народницького соціалізму, безкомпромісна боротьба проти реформістських та інших опортуністичних течій»²⁰.

Поряд з викриттям та нищівною критикою німецьких опортуністів на чолі з Бернштейном В. І. Ленін виступив і проти опортунізму в Росії.

Поява опортунізму в Росії була зумовлена тими ж причинами, що і в будь-якій іншій капіталістичній країні: проникненням у робітничий рух буржуазного впливу, а також різномірним складом пролетаріату. На поширення опортунізму в Росії впливало також переважання дрібної буржуазії в складі населення. Посиленню опортунізму в Росії сприяло й те, що В. І. Ленін і більша частина марксистів-ленінців перебували в тюрмах та засланнях, а молодь з інтелігенції, що нахлинула в соціал-демократичні організації під впливом перемоги марксизму над народництвом, не мала достатнього марксистського загартування і політичного досвіду.

В Росії шлях для проникнення опортунізму в соціал-демократію, що тільки-но склалася, прокладали «легальні марксист», відомими представниками яких були П. Струве, М. Туган-Барановський, М. Бердяєв, С. Булгаков та ін. «Легальні марксист» у справі опошлення марксизму йшли ще далі, ніж ревізіоністи II Інтернаціоналу. Виконуючи соціальне замовлення ліберальної буржуазії, вони підкреслювали в капіталізмі лише його прогресивні, позитивні сторони, абсолютно замовчуючи про лиха, злидні та страждання, що їх несе капіталізм робітничому класу і всім трудящим. Вони (за образом висловом В. І. Леніна), як біс ладану, боялися революційного руху народу, виступали проти ідеї соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, тобто повністю заперечували марксизм.

Найяскравіше висловлював погляди «легальних марксистів» П. Струве. Він відверто визнавав, що ніколи він і його однодумці не були ортодоксальними марксистами і завжди ставилися до вчення Маркса стримано й критично. У книзі «Критичні замітки про економічний розвиток Росії» П. Струве вихваляв капіталізм замість того, щоб викривати його, закликав робітників не боротися проти капіталізму, а «визнати нашу некультурність і йти на виучку до капіталізму».

В. І. Ленін обурювався тим, що подібні вислови «легальних марксистів» видавалися за марксистські і не діставали відповідної відсічі з боку Плеханова та інших соціал-демократів. Він писав: «Не розумію тільки одного, як міг Каменський * залишити без відповіді статті Струве і Булгакова в «Новом Слове» проти Енгельса!»²¹.

²⁰ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 9.

* Каменський — псевдонім Г. В. Плеханова.— Ред.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 21.

Ще за життя Енгельса В. І. Ленін виступив зі спростуванням поглядів «легальних марксистів». Боротьба В. І. Леніна проти них стала логічним і історичним завершенням боротьби К. Маркса та Ф. Енгельса проти опортунізму.

У 1894 р. в праці «Економічний зміст народництва та критика його в книзі пана Струве» В. І. Ленін, викриваючи класову суть «легального марксизму», визначив його як відображення марксизму в буржуазній літературі і дав вирішальний бій цьому опортуністичному напрямку.

В. І. Ленін відразу ж побачив у «легальних марксистах» сутність ліберальних буржуа, незважаючи на їх найвитонченіші форми маскування під марксизм. В. І. Ленін зірвав з них маску і показав, що П. Струве, С. Булгаков і К^о є, як і західноєвропейські опортуністи, переодягненими буржуазними лібералами, що хочуть пристосувати вчення марксизму до вигляд буржуазії з метою підкорення робітничого руху буржуазному впливу.

В. І. Ленін звинуватив «легальних марксистів» у явній брехні та наклепах на Маркса, показав, що вони йдуть на все аж до найобурливішого підтасовування цифр і фактів для того, щоб «довести» неспроможність марксизму. Так, наприклад, з приводу статті Туган-Барановського «Основна помилка абстрактної теорії капіталізму Маркса» В. І. Ленін писав, що знайшов її потворно-дурною і безглуздою. Шляхом ретельного аналізу праці Туган-Барановського і порівняння її з працями К. Маркса В. І. Ленін констатував той факт, що Туган-Барановський всього лише доволіно змінив форму додаткової вартості, щоб спростувати Маркса за допомогою нісенітниць²². Розгляду претензійної нісенітниць Булгакова В. І. Ленін присвятив спеціальну працю «Капіталізм у сільському господарстві».

Відомо, що «легальні марксистки» особливо запекло нападали на найголовніше в марксизмі — вчення про пролетарську революцію та диктатуру пролетаріату. Струве неодноразово висловлювався з цього питання. Пізніше він визнавав, що не поділяє думки марксистів та інших революційних соціалістів про те, що пролетаріату для «встановлення соціалізму» досить фізично подолати буржуазію і захопити владу²³. «Легальні марксистки» лицемірно прикривали своє заперечення пролетарської революції та диктатури пролетаріату твердженням, що вони нібито взагалі проти будь-якої диктатури.

В. І. Ленін викрив ці фальсифікації Струве, а також його антинаукове розуміння держави як «надкласового», «надпартійного» органу, що здатний задовольнити потреби робітничого класу без соціалістичної революції, без диктатури пролетаріату. В. І. Ленін зазначав: «...щодо сучасної держави міркування п. Струве ще більш неспроможне»²⁴.

Окремо В. І. Ленін зупинився на питанні категоричного заперечення «легальними марксистами» самостійної політичної робітничої партії в Росії. В. І. Ленін з гнівом викрив це намагання роззброїти пролетаріат в його боротьбі проти буржуазії. Струве твердив, що соціал-демократична партія, яку в умовах царизму створював В. І. Ленін, нібито надто вузька. Партія, за словами Струве, могла мати сенс і відіграти велику роль, тільки ставши партією «широких народних мас», яка втратила б класовий характер. У такій «широкій» партії Струве хотів розчинити пролетаріат. В. І. Ленін викрив подібні махінації «легальних

²² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 46, стор. 29.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 302, оп. 1, спр. 18, арк. 20.

²⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 409.

марксистів», показавши, що, проголошуючи так звану народну партію, Струве намагався підкорити всі революційні сили країни і, насамперед, революційний пролетаріат своїм задумам, примусити таку партію виконувати тільки завдання, що вигідні буржуазії.

Викриваючи ці підступні плани, В. І. Ленін писав: «...ці люди лицемірно обвинувачували соціал-демократів у політичному індіферентизмі і жадали відродження партії, яка б тягала для них каштани з вогню»²⁵.

Величезна заслуга В. І. Леніна та його соратників полягає в тому, що, завдяки їх революційній пильності, «легальним марксистам» на чолі зі Струве не вдалося проникнути в російську соціал-демократію.

Всю, багатогранну діяльність наприкінці XIX — на початку XX ст. В. І. Ленін присвятив боротьбі за створення в Росії самостійної марксистської партії робітничого класу. Цьому величезною мірою сприяла колосальна робота, виконана ним щодо викриття «легальних марксистів» — провідників опортунізму в Росії, майбутніх стовпів буржуазного лібералізму, що скотилися в табір контрреволюції.

Щоб створити марксистську партію нового типу, необхідно було розбити її опортуністів, які діяли всередині російської соціал-демократії, так званих «економістів». «Економісти» С. Прокопович, Е. Кускова, Б. Кричевський, А. Мартинов та інші, успадкувавши від «легального марксизму» та бернштейніанства спотворене уявлення про кінцеву мету і завдання пролетаріату, виступали проти поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом, проти необхідності внесення соціалістичної свідомості в робітничий клас, вважаючи, що стихійний робітничий рух має сам привести до соціалізму. «Економісти» твердили, що російський робітничий клас може й повинен вести боротьбу лише за економічні вимоги в рамках ладу, існуючого тоді в Росії, заперечували необхідність створення в Росії самостійної робітничої партії пролетаріату, заявляли, що питання про партію ще не назріло і є продуктом перенесення чужих завдань на вітчизняний ґрунт.

Найяскравіше погляди «економістів» знайшли свій вияв у так званому «Credo», складеному Кусковою, де відверто проголошувався зв'язок між «легальним марксизмом» і нелегальним «економізмом».

Петербурзькі економісти видавали свою газету «Рабочая мысль», розраховану на найвідсталіші верстви робітників. Багато з робітників висловлювали своє невдоволення цією газетою, оскільки вона не задовольняла їх запитів, не освічувала їх політично, не сприяла зростанню їх організованості та свідомості²⁶.

В. І. Ленін різко критикував редакцію «Рабочей Мысли» за її опортунізм: «Адже по-суті вся програма «Раб. Мысли» (оскільки можна тут говорити про програму) хилиться до того, щоб залишити російських робітників в їх нерозвиненості і роздробленості і щоб зробити їх *хвостом лібералів*»²⁷. Він гнівно засудив подібні погляди, вказав, що вони не мають нічого спільного з марксизмом.

«Економісти» інших місцевих соціал-демократичних і робітничих організацій, як, наприклад, у Києві, також проводили буржуазно-опортуністичну політику. Слідом за своїми однодумцями з Петербурга київські «економісти», відмовляючись від соціальної революції, проголошували лише боротьбу за окремі поступки економічного характеру від

²⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 255.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 28, спр. 18 979, арк. 4.

²⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 249.

хазяїв та уряду, а не ліквідацію взагалі системи капіталістичного рабства. Київські «економісти» видавали свою газету «Вперед», в якій у 1889 р. виклали свої погляди у відомому «Profession de foi»*.

В. І. Ленін вважав, що російські революційні соціал-демократи повинні оголосити рішучу війну ідеям, викладеним у «Средо», «Profession de foi» та інших програмних документах «економізму», і перший у Росії виступив з рішучою відсіччю цьому опортуністичному напряму.

Праці В. І. Леніна «Протест російських соціал-демократів», рецензії на книгу С. Прокоповича «Робітничий рух на Заході», на книгу Каутського «Bernstein und Socialdemokratische Programm», «Назадний напрям у російській соціал-демократії», статті для «Рабочей газеты», «З приводу «Profession de foi» і особливо книга «Що робити?» містять глибоко вичерпний аналіз і всебічну критику «економізму» як буржуазної опортуністичної течії в російській соціал-демократії.

В. І. Ленін переконливо довів, що «економісти» в Росії, як і опортуністи на Заході були агентурою буржуазії в робітничому русі. Вони заважали політичному пробудженню робітничого класу, зростанню його політичної свідомості, хотіли підкорити робітничий рух впливу буржуазії. Намагання «економістів» обмежити боротьбу пролетаріату дрібною боротьбою за незначні вимоги, означало штучне відокремлення робітничого руху та наукового соціалізму. «Зводити весь рух до інтересів хвилини,— вказував Володимир Ілліч,— значить спекулювати на нерозвиненість робітників, грати на руку їх найгіршим пристрастям. Це значить штучно розривати зв'язок між робітничим рухом і соціалізмом...»²⁸.

Заперечувати необхідність політичної боротьби, як це робили «економісти», значило тягнути російський робітничий рух або назад, або до дрібнобуржуазного соціалізму та анархізму. «Соціал-демократія без політичної боротьби,— зазначав В. І. Ленін,— це — річка без води, це якась кричуща суперечність, це якесь повернення або до утопічного соціалізму наших прапрадідів, що нехтували «політикою», або до анархізму, або до тред-юніонізму»²⁹. Він попереджав соціал-демократію від переходу робітничого руху Росії на шлях опортунізму в будь-яких його формах, закликаючи не захоплюватися утопічними ідеями вже розбитих домарксівських соціалістів.

Викриваючи вузький практицизм «економістів» та їх спробу підкорити робітничий рух керівництву буржуазії, В. І. Ленін підкреслював, що класова боротьба пролетаріату повинна поєднувати в собі теоретичну та економічну боротьбу і завжди висувати на передній план політичну боротьбу. «Всяка економічна боротьба неминуче перетворюється в політичну, і соціал-демократія повинна нерозривно зв'язати і ту і другу в єдину класову боротьбу пролетаріату. Першою і головною метою такої боротьби повинно бути завоювання політичних прав, завоювання політичної свободи»³⁰.

В. І. Ленін викрив всю небезпеку «економізму», показав, що заперечення «економістами» самостійної політичної партії пролетаріату свідчить про повне нерозуміння ними історичної ролі російського робітничого класу, найнасушніших завдань російської соціал-демократії і рівноцінне залишенню російських робітників у вічному рабстві капіталізму.

* Символ віри, програма.— Ред.

²⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 261.

²⁹ Там же, стор. 298.

³⁰ Там же, стор. 177.

В. І. Ленін високо оцінив проголошення в 1898 р. на I з'їзді в Мінську Російської соціал-демократичної робітничої партії, назвавши цю подію величезним кроком уперед. Але він виразно бачив, що проголошення партії — це ще не сама партія, а тільки початок справи, яку необхідно довести до кінця — створити дійсно міцну організацію російських революційних соціал-демократів. В. І. Ленін палко закликав російських соціал-демократів зосередити свої зусилля на організації партії, зміцненні дисципліни всередині її і встановленні зв'язку з робітничими масами.

В. І. Ленін надзвичайно високо підняв роль і значення революційної теорії для діяльності партії пролетаріату. Він вчив, що революційні марксисты зможуть виконати свої великі завдання у перетворенні суспільства тільки тоді, коли суворо керуватимуться революційною теорією, що об'єднує всіх соціалістів, в якій вони черпають свої переконання, якою керуються в своїй діяльності. «Прапором класового руху робітників,— відзначав він,— може бути тільки теорія революційного марксизму, і російська соціал-демократія повинна дбати про її дальший розвиток і перетворення в життя, оберігаючи її в той же час від тих перекручень та опошлень, яких так часто зазнають «модні теорії...»³¹.

В. І. Ленін, висловлюючи тверду впевненість у тому, що російська соціал-демократична партія керуватиметься революційним марксизмом, використає позитивний досвід соціалістичних і робітничих партій інших країн, стане зразком непримиренності до всіх і всіляких різновидів опортунізму, вчив, що у своїй практичній діяльності справжні революціонери повинні керуватися основополагаючими принципами марксизму, застосовуючи їх творчо, виходячи з умов і особливостей своїх країн: «... особливо необхідне *самостійне* розроблення теорії Маркса, бо ця теорія дає лише загальні *провідні* положення, які застосовуються *зокрема* до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії»³². У статті «Наше найближче завдання» В. І. Ленін ще і ще раз підкреслював необхідність творчого розвитку марксизму: «Історія соціалізму і демократії в Західній Європі, історія російського революційного руху, досвід нашого робітничого руху,— ось той *матеріал*, яким ми повинні оволодіти, щоб виробити доцільну організацію і тактику нашої партії. Проте «обробка» цього матеріалу повинна бути самостійною, бо готових зразків нам шукати ніде...»³³.

На противагу «економістам», які, проповідуючи хвостизм, хотіли перетворити партію в хвіст робітничого руху, в регістратора подій, В. І. Ленін ставив одним з найголовніших завдань соціал-демократії керівництво стихійним робітничим рухом і піднесення його на рівень свідомого соціалістичного руху шляхом впровадження ідей наукового соціалізму в робітничий клас. «Соціал-демократія не зводиться до простого служіння робітничому рухові: вона є *«з'єднання соціалізму з робітничим рухом»*..., її завдання — внести в стихійний робітничий рух певні соціалістичні ідеали, зв'язати його з соціалістичними переконаннями, які повинні стояти на рівні сучасної науки, зв'язати його з систематичною політичною боротьбою за демократію, як засіб здійснення соціалізму, одним словом, злити цей стихійний рух в одно нерозривне ціле з діяльністю *революційної партії*»³⁴.

³¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 167.

³² Там же, стор. 176.

³³ Там же, стор. 181.

³⁴ Там же.

Необхідність створення самостійної політичної партії пролетаріату в Росії посилювалася ще й тією обставиною, що в буржуазно-демократичній революції, яка назрівала і мала стати прологом соціалістичної революції, гегемоном повинен був стати російський робітничий клас. Тільки за цієї умови можна було довести буржуазно-демократичну революцію до її логічного кінця — повалення самодержавства «...щоб з тим більшою енергією продовжувати боротьбу з капіталізмом і буржуазією до повної перемоги соціалізму»³⁵. В. І. Ленін зазначав, що «тільки самостійна робітнича партія може бути твердим оплотом в боротьбі з самодержавством»³⁶.

Завдання революційної соціал-демократії, — вказував В. І. Ленін, — не складання планів перебудови, не проповідь капіталістам та їх прихвосням необхідності поліпшення злиденного становища робітників, а організація «...класової боротьби пролетаріату і керівництво цією боротьбою, кінцева мета якої — завоювання політичної влади пролетаріатом і організація соціалістичного суспільства»³⁷.

В. І. Ленін — вчитель і вождь російського та світового пролетаріату високо підніс прапор боротьби проти опортунізму та ревізіонізму після смерті Маркса та Енгельса. «Протягом усієї своєї революційної діяльності, — зазначається в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — Ленін виступав непримиреним борцем проти ворожих науковому соціалізму течій, які прикриваються прапором марксизму. Він піддавав ґрунтовній критиці буржуазно-ліберальну суть реформізму «легальних марксистів» і «економістів»³⁸.

* * *

Сучасні вороги марксизму — праві і «ліві», маоїсти у своїх нападках залишили далеко позаду Бернштейна, Струве та російських «економістів». Тепер ревізіоністи та опортуністи всіх мастей об'єднуються для того, щоб дискредитувати не тільки теорію наукового комунізму, але й революційну практику міжнародного комуністичного руху, успішне будівництво нового ладу в країнах соціалістичного табору, досвід побудови розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, що успішно йде по шляху до комунізму.

Явна фальсифікація історії, суб'єктивний ідеалізм, софізм замість істини — такий неповний перелік засобів, до яких вдаються сучасні ідеологи буржуазії — від імперіалістичних соціологів до всіляких ревізіоністів і опортуністів.

В умовах загострення ідеологічної боротьби на світовій арені особливої актуальності набувають зразки наполегливої боротьби В. І. Леніна проти буржуазної ідеології опортунізму наприкінці XIX — на початку XX ст. Комуністична партія Радянського Союзу керується безсмертними ідеями В. І. Леніна. Вони лежать в основі непохитної генеральної лінії КПРС, її Програми, рішень з'їздів і пленумів.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив: «Ми були й залишаємось вірними корінним принципам марксизму-ленінізму і ніколи не підемо ні на які поступки в ідейних питаннях»³⁹.

³⁵ Там же, стор. 168.

³⁶ Там же, стор. 167.

³⁷ Там же, стор. 175.

³⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 10—11.

³⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, М., 1971, стор. 117.

ІСКРІВСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА УКРАЇНІ
НАПЕРЕДОДНІ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

Створена В. І. Леніним більшовицька партія, перша в міжнародному комуністичному русі пролетарська партія нового типу, згуртувала в своїх рядах передових робітників усієї країни. Наша партія з самого початку назвала себе російською (а не руською), підкресливши цим, що вона прагне об'єднати під своїм прапором увесь багатонаціональний російський пролетаріат, що в її рядах дружно працюють не тільки робітники-росіяни, а й пролетарі всіх інших національностей Росії. Наголошуючи на цьому, В. І. Ленін писав: «Партія, щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»¹. Цей багатонаціональний і загальноросійський характер партії виявився як в складі її організацій, так і в складі делегатів партійних з'їздів. На ІІ з'їзді РСДРП були присутні представники від 26 організацій усіх основних районів країни: Петербурга, Москви, України, Закавказзя, Дону, Криму, Башкирії, Поволжя і Сибіру.

Революційний рух робітників і селян України вже з кінця ХІХ ст. тісно злився з визвольною боротьбою всеросійського пролетаріату. Революційні соціал-демократичні організації України виникли і розвивалися як організації єдиної Російської соціал-демократичної робітничої партії — партії більшовиків, великої партії інтернаціоналістів-ленінців. Як і організації інших районів, вони йшли в авангарді боротьби за підготовку народної революції в Росії.

Історія соціал-демократичних організацій України періоду ІІ з'їзду РСДРП давно вже привертає увагу науковців республіки. Починаючи з 20-х років, вона висвітлювалась в ряді праць і статей². За останні роки з'явилося ще кілька фундаментальних досліджень, а також журнальних публікацій, спеціально присвячених цій проблемі³. Ряд її важливих аспектів знайшов відображення в загальних історико-партійних дослідженнях, нарисах з історії обласних партійних організацій республіки, а також у працях про зв'язок цих організацій з В. І. Леніним, що вийшли до сторіччя з дня народження вождя⁴. Ці праці дають об'єктивне, досить ґрунтовне висвітлення процесу становлення соціал-демократичних організацій України на ленінсько-іскрівських позиціях. Проте ще й досі іноді з'являються книжки, в яких — всупереч фактам — цей процес прикрашується. Такою, зокрема, є

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 253.

² І. М. Премислер. До історіографії іскрівських організацій на Україні. — «УІЖ», 1965, № 11.

³ Л. Суярко. Осаяні «Искрой», К., 1967; М. Р. Доній, М. І. Горбунова. Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України, К., 1969; Т. М. Колішер. До питання про діяльність агентів «Искры» на Україні. — «УІЖ», 1970, № 3; Т. М. Колішер, Т. Б. Слюдікова. Друкарня «Искры» в Умані. — «УІЖ», 1970, № 7, та ін.

⁴ С. Мельник. Делегат більшовиків Одеси, Одеса, 1970; П. Варгатюк. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини, Дніпропетровськ, 1970.

праця М. Я. Запорожець про зв'язки В. І. Леніна з соціал-демократичними організаціями Донбасу, яка вже піддавалася науковій критиці⁵.

У даній статті, спираючись на досягнення радянської історіографії, автори прагнуть висвітлити історію утвердження іскрівського напрямку в соціал-демократичних організаціях України напередодні II з'їзду РСДРП.

Як відомо, I з'їзд РСДРП, хоч і проголосив утворення партії, фактично не зміг подолати ідейну й організаційну роз'єднаність соціал-демократичного руху. Після з'їзду керівництво в соціал-демократичних організаціях України, як і в інших районах Росії, захопили «економісти». Спираючись на ідеї «легальних марксистів» і ревізіоністів II Інтернаціоналу, вони принижували значення революційної теорії, виступали проти необхідності самостійної партії пролетаріату, прагнули обмежити боротьбу робітників вузькоцеховими, економічними інтересами, твердили, що політична боротьба проти царизму є насамперед справою буржуазії. Теорія і практична діяльність «економістів» були фактично спрямовані на те, щоб обеззброїти робітничий клас в його боротьбі за кінцеву мету — соціалізм. В умовах наростання революційного руху і наближення буржуазно-демократичної революції опортуністична діяльність «економістів» була особливо шкідливою і небезпечною. Щоб об'єднати російських соціал-демократів у марксистську партію нового типу, здатну очолити боротьбу трудящих і привести їх до перемоги, необхідно було ідейно і організаційно розгромити «економізм».

Ще перебуваючи в сибірському засланні, В. І. Ленін розпочав непримиренну боротьбу проти «економістів». Слідом за «Протестом російських соціал-демократів», спрямованим проти відомого «Credo», він виступив з статтею «З приводу «Profession de foi», в якій піддав гострій критиці опортуністичну платформу Київського комітету РСДРП. Визначаючи чергові завдання російської соціал-демократії, В. І. Ленін писав у цій статті: «Завдання соціал-демократії — розвинути політичну свідомість мас, а не тягтися у хвості політично безправної маси; по-друге, — і це головне — неправильно, що маси не розуміють ідеї політичної боротьби»⁶. Через рік, у передмові до брошури «Травневі дні в Харкові», він вже вказував, що харківська маївка 1900 р. засвідчила зростання свідомості робітників і рішуче спростувала байку «економістів», «...ніби російські робітники не доросли ще до політичної боротьби»⁷.

Вирішальна роль у розгромі «економізму», згуртуванні розрізаних соціал-демократичних організацій у єдину партію належить першій нелегальній загальноросійській марксистській газеті «Искра», яка почала виходити за кордоном 11 (24) грудня 1900 р. Організатором і керівником «Искры», її душею був В. І. Ленін. Він детально розробив план видання газети. За цим планом газета повинна була розгромити «економізм», виробити єдність програмних, організаційних і тактичних поглядів російських соціал-демократів, ідейно і організаційно згуртувати їх, підготувати II з'їзд партії. Ще до виходу «Искры» В. І. Ленін встановив зв'язки з багатьма соціал-демократичними організаціями, намітив майбутніх співробітників і кореспондентів. Не було

⁵ М. Я. Запорожец. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса, Донецк, 1972 (Див. рецензію. — «УІЖ», 1973, № 3).

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 302.

⁷ Там же, стор. 348.

такого питання підготовки, видання і розповсюдження газети, якими б не займався В. І. Ленін. Він виступав у газеті з провідними статтями, в яких всебічно розробляв корінні питання теорії, програми, тактики і організації партії. Вперше в історії марксизму В. І. Ленін створив вчення про партію нового типу, як передовий, організований, марксистський загін, бойовий керівний штаб робітничого класу, його основну зброю в боротьбі за революційне перетворення суспільства.

Як колективний пропагандист і агітатор, «Искра» під керівництвом В. І. Леніна систематично захищала і поширювала погляди революційної соціал-демократії, невтомно політично виховувала робітничий клас, селянство, демократичні верстви населення, пропагувала серед трудящих мас усіх національностей ідеї пролетарського інтернаціоналізму, залучала їх до непримиренної боротьби проти царизму, поміщиків і капіталістів. Ленінська газета була також колективним організатором партії, вона організувала розгалужену мережу кореспондентів й агентів. Теоретична і практична діяльність ленінської «Искры» створила новий етап у розвитку соціал-демократичних організацій України, як і всієї Росії.

В. І. Ленін і редакція «Искры» підтримували тісні зв'язки з соціал-демократичними організаціями на Україні. Повертаючись з Сибіру, В. І. Ленін в Уфі зустрівся з О. Д. Цюрупою, О. І. Петренком та В. М. Крохмалем, які раніше працювали на Україні. В лютому 1900 р. в Москві Ілліч зустрівся з І. Х. Лалаянцем — членом Катеринославського комітету РСДРП. У Києві, Полтаві та Херсоні були створені групи сприяння «Искре», в Харкові діяв південний відділ «Искры», які обслуговували більшість соціал-демократичних організацій України.

На Україну в різний час направлявся ряд агентів — М. Е. Бауман, Р. С. Землячка, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік, К. Й. Левицький, М. М. Литвинов, Л. Д. Махлін, Г. І. Окулова, Г. П. Паромова, І. І. Радченко, М. О. Сільвін, М. О. Скрипник, Д. І. Ульянов, О. Д. Цюрупа, В. А. Шелгунов, О. Г. Шліхтер та інші революціонери*. Працюючи в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві та інших містах, вони проводили значну роботу по об'єднанню і згуртуванню соціал-демократичних організацій на іскрівських позиціях. Місцеві організації постійно листувалися з В. І. Леніним і редакцією «Искры». За неповними даними, протягом 1901—1903 рр. соціал-демократичні організації України надіслали В. І. Леніну та «Искре» більше 400 листів. У газеті регулярно публікувалися кореспонденції з Києва, Катеринослава, Одеси, Полтави, Харкова, Херсона, Донбасу. У п'ятдесят одному номері ленінської «Искры» соціал-демократичному рухові і революційним подіям на Україні було присвячено близько 500 статей, кореспонденцій, заміток та інших матеріалів.

Створення груп сприяння «Искре», направлення в місцеві організації партійних працівників, встановлення кореспондентських зв'язків та листування з ними — все це стало початком боротьби за перемогу іскрівського напрямку в соціал-демократичному русі на Україні.

Увага агентів «Искры» була спрямована на забезпечення її доставки і розповсюдження. Вже в січні 1901 р. в Полтаву було доставлено транспорт з першим номером «Искры». 100 примірників цього номера привезли з Полтави в Київ і передали представникові місцевої організації РСДРП. У квітні того ж року значна кількість примірників

* Були й такі агенти «Искры», які виявляли непослідовність, а після II з'їзду стали меншовиками (П. Б. Басовський, Р. С. Гальберштадт, К. І. Захарова, В. М. Крохмаль, Л. М. Радченко та ін.).

ків перших номерів газети була провезена через кордон. Частина з них розповсюджувалася у Київській, Кременчуцькій, Харківській і Полтавській організаціях. Восени 1901 р. Одеський комітет став одержувати по 30 примірників кожного номера газети від агента «Искры» К. І. Захарової⁸. В грудні того ж року болгарський революціонер І. Г. Загубанський привіз в Одесу з Варни 650 примірників № 9 і № 10 «Искры». А всього він перевіз майже 6 тис. іскрівських видань⁹.

Існувало кілька шляхів доставки «Искры» з-за кордону в Росію. Одним з найефективніших був шлях через Львів — Броди — Теофіполь — Київ. Цим маршрутом до лютого 1902 р. було одержано майже 40 пудів іскрівської літератури, причому розповсюджувалася вона, головним чином, у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі¹⁰. Коли цей маршрут став відомим поліції, газету почали переправляти у Кам'янець-Подільський, а звідти — багажем у різні міста країни. «Искру» перевозили також морським шляхом через Єгипет у Херсон¹¹. Цей транспорт налагодили О. Д. Цюрупа та його брати М. Д. і Л. Д. Цюрупи. На початку 1903 р. група катеринославських соціал-демократів транспортувала «Искру» через південно-західний кордон біля м. Хотина. До липня 1903 р. цим шляхом було переправлено кілька транспортів іскрівської літератури, яка потім надходила в Катеринослав, Київ, Одесу, Луганськ, Умань, Черкаси, Житомир та інші міста України¹².

Доставлена на місце, «Искра» ставала все популярнішою серед передових робітників України. Її читали індивідуально, передавали з рук у руки, вивчали колективно в нелегальних гуртках. Той, хто хоч раз прочитав «Искру», прагнув стати її постійним читачем. Тому популярність, число послідовників ленінської газети зростали. Н. К. Крупська — секретар редакції «Искры», в жовтні 1901 р. повідомляла: «Пишуть, що попит (у Києві, Харкові, Катеринославі) на літературу величезний. «Робітники читають і розуміють «Искру». — Це пише людина, яка твердила раніше, що «Искра» недоступна для робітників»¹³.

Щоб задовольнити все зростаючий попит, місцеві організації намагалися налагодити передрукування газети в межах Росії. Зусиллями іскрівців України в 1901 р. вдалося обладнати друкарню в Кишиневі. Тут було випущено 1500 примірників № 10 «Искры» та ряд революційних брошур, серед яких — 500 примірників праці Н. К. Крупської «Жінка-робітниця»¹⁴. Пізніше (1903 р.) при допомозі Київського комітету РСДРП було обладнано іскрівську друкарню в Умані, де перевидали № 41 і № 43 «Искры», кожний тритисячним тиражем¹⁵. Ці друкарні проіснували недовго, але у соціал-демократичному русі вони відіграли значну роль.

Завдяки турботам іскрівців про поширення літератури в соціал-демократичних організаціях України були відомі майже всі номери «Искры» та відбитки її окремих документів. Опубліковані в газеті статті В. І. Леніна сприяли виробленню єдності поглядів соціал-демократів у ідейно-політичних та організаційних питаннях.

⁸ Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 571.

⁹ В. Н. Степанов. Ленин и Русская организация «Искры», М., 1969, стор. 73—74.

¹⁰ Второй съезд РСДРП. Протоколы, стор. 568.

¹¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 154.

¹² П. Варгатюк. Назв. праця, стор. 44—45.

¹³ Социал-демократическое движение в России, т. 1, М.—Л., 1928, стор. 86.

¹⁴ Второй съезд РСДРП. Протоколы, стор. 569.

¹⁵ Т. М. Колішер, Т. Б. Слюдікова. Назв. праця, стор. 92—97.

Поряд з «Искрой» на Україні широко розповсюджувалася праця В. І. Леніна «Що робити?», в якій він завдав пищівного удару опортуністичним поглядам «економістів» і розробив основи марксистського вчення про революційну пролетарську партію нового типу. Книжка користувалася великою популярністю в місцевих організаціях. 14 жовтня 1902 р. в листі до редакції «Искры», що прийшов з Одеси, просили прислати побільше примірників брошури В. І. Леніна. 6 листопада 1902 р. надійшло замовлення з Києва на 10 примірників. Пізніше, в своєму звіті II з'їзду партії Київський комітет зазначав, що він розповсюдив 150 примірників ленінської праці. Книга В. І. Леніна розповсюджувалася також у Донбасі, Одесі, Катеринославі, Харкові та інших містах¹⁶. Агент «Искры» М. О. Сільвін, згадуючи про розповсюдження книжки в Києві, Харкові і Полтаві, писав: «Інтерес до неї всюди був надзвичайний, і ми не могли задовольнити попит на неї»¹⁷.

Наприкінці 1902 — на початку 1903 рр. на Україні розповсюджуються й інші ленінські праці — «Лист до товариша про наші організаційні завдання», «Завдання російських соціал-демократів», «До сільської бідноти», підготовлений за участю В. І. Леніна «Проект програми РСДРП», які також сприяли втіленню в практику місцевих організацій ленінських ідейно-політичних та організаційних настанов.

Під впливом «Искры», праць В. І. Леніна «Що робити?», «Лист до товариша...» та інших місцеві соціал-демократичні організації почали відходити від «економістів», ставали на позиції політичної боротьби з царизмом.

У Києві вже на початку 1901 р. утворилася соціал-демократична група «Рабочая воля», яка заявила про свою солідарність з «Искрой» і виступила з критикою опортуністичної діяльності Київського комітету РСДРП¹⁸. Редакція «Искры» вітала відмежування групи «Рабочая воля» від «економістів», але різко критикувала «лівацькі», помилкові положення її заяви, зокрема штучне відмежування робітників від інтелігенції, навіть протиставлення їх одних іншим. Незабаром «Рабочая воля» припинила свою діяльність, об'єднавшись з групою сприяння «Искре». Наприкінці 1901 р. тут утворилася нова група — так званий Київський комітет «Рабочего знамени». Але й ця організація була непослідовною, недооцінювала значення революційної теорії і конспіративних методів роботи. Все це спричинилося до її швидкого провалу.

Тимчасом не припинялася боротьба в середині Київського комітету РСДРП, де вплив «Искры» весь час зростав. Наприкінці 1901 р. більшість членів комітету стояла на позиціях «Искры», вважала її виразником своїх поглядів. Агент газети І. Г. Смідович 1 грудня 1901 р. повідомляла редакцію «Искры», що Київський комітет від кожного нового свого члена «вимагає визнання принципіальної солідарності з «Искрой»¹⁹.

Уважно стежачи за розгортанням внутріпартійної боротьби в Київській організації, В. І. Ленін допомагав іскрівцям своїми порадами і критичними зауваженнями. Коли весною 1902 р. Київський комітет у першотравневій листівці закликав робітників провести демонстрацію без співу революційних пісень і без прапорів, Володимир Ілліч у

¹⁶ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик, Харків, 1971, стор. 10.

¹⁷ М. А. Сільвін. Ленін в період зародження партії, Л., 1958, стор. 259.

¹⁸ «Искра», № 6, липень 1901 р.

¹⁹ Переписка В. І. Леніна., стор. 110.

спеціальному листі гостро критикував помилку комітету²⁰. І хоч комітет образився, цей лист все-таки безумовно допоміг місцевим іскрівцям викрити «економістів» і зміцнити свої позиції в Київській організації РСДРП.

Відходячи від «економістів», Київський комітет РСДРП наприкінці 1902 р. відкрито порвав з ними, прийнявши резолюцію про визнання «Искры» своїм керівним органом. Та незабаром після цього «економісти», скориставшись від'їздом з Києва ряду іскрівців, скасували попереднє рішення. В. І. Ленін, довідавшись про це, гостро критикував агента «Искры» у Києві Ф. В. Ленгніка, вимагав від нього та інших іскрівців дати «генеральний бій» опортуністам і відвоювати комітет. «...Нехай Зарін (Ф. В. Ленгнік.— П. Ш., П. В.),— писав він,— проявить потрібну енергію і відстоїть Київ,— це вже його перший обов'язок»²¹.

Завдяки турботі В. І. Леніна, його керівництву діяльністю агентів «Искры» у Києві «економісти» були переможені. У січні 1903 р. Київський комітет РСДРП визнав і підтримав діяльність Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП, а 21 березня опублікував листівку — офіційну заяву про приєднання до «Искры»²².

Дуже гострою була ідейна боротьба проти опортунізму «економістів» у Одеській організації РСДРП, комітет якої був тісно зв'язаний з газетою «Рабочее дело» та антимарксистською групою «Борьба». В жовтні 1901 р. частина соціал-демократів, невдоволених опортуністичною політикою Одеського комітету РСДРП, порвала з ним і створила «Південну революційну групу соціал-демократів». Активну участь у її діяльності брали І. А. Авдеев, І. В. Глебов-Дубровін, Є. П. Матлахов, К. Й. Левицький, А. В. Трофимов та інші іскрівці²³. Група розгорнула широку політичну агітацію серед робітників, видавала і розповсюджувала листівки, випустила один номер «Летучего листка», підготувала і провела 23 лютого і 1 травня 1902 р. політичні демонстрації. Ленінська «Искра» високо оцінила діяльність «піонерів політичної агітації в Одесі», відзначивши, що під впливом групи і Одеський комітет змушений був повернути «у бік політичної агітації»²⁴.

В. І. Ленін і редакція «Искры» постійно цікавились діяльністю Південної революційної групи, давали їй поради, надсилали літературу. На допомогу агенту «Искры» Р. С. Землячці Володимир Ілліч направив у Одесу свого брата Д. І. Ульянова, поставивши перед ним завдання: зв'язати групу з Одеським комітетом РСДРП, домогтися перемоги іскрівського напрямку в місцевій організації. Завдяки зусиллям Р. С. Землячки і Д. І. Ульянова влітку 1902 р. група почала переговори з Одеським комітетом про об'єднання на основі визнання комітетом необхідності політичної боротьби. Але об'єднання вийшло формальним, бо «економісти» не склали зброї. Тому на початку вересня 1902 р. іскрівці знову порвали з комітетом, утворивши окрему організацію — «Південний революційний союз соціал-демократів».

Цей союз виступив з маніфестом «До всіх громадян Росії»²⁵, в якому заявив про свою солідарність з «Искрой», а також про мету — об'єднати соціал-демократичні комітети і групи Півдня в одну районну

²⁰ Днв. Ленинский сборник VIII, стор. 233, 264, 267.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 105.

²² Искровские организации на Украине, К., 1950, стор. 48—51.

²³ С. Мельник. Назв. праця, стор. 22.

²⁴ «Искра», № 17, 15 лютого 1902 р.

²⁵ Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов, т. 1, К., 1953, стор. 297—300.

організацію РСДРП. Редакція «Искры» піддала гострій критиці маніфест за ідею створення районного об'єднання, яка суперечила організаційному плану «Искры». Критикуючи іскрівців Одеси за прояви кустарництва, В. І. Ленін і «Искра» намагалися об'єднати паралельні організації на іскрівських позиціях. «Існування двох організацій в одному місті,— писали В. І. Ленін і Н. К. Крупська в Одесу,— ненормальне, і треба, щоб вони кінець кінцем злилися і утворили іскрівський комітет»²⁶.

Союз виконав ці поради, заявивши наприкінці грудня 1902 р. про припинення самостійного існування і злиття з організацією «Искры». Вплив іскрівців на Одеську організацію значно зріс. До складу Одеського комітету РСДРП ввійшли прихильники «Искры», справи почали поступово поліпшуватись. 10 березня 1903 р. Р. С. Землячка писала до редакції: «У нас справи пішли добре... Наша перемога тут безперечна»²⁷. Наприкінці березня Одеський комітет РСДРП прийняв, а в середині квітня 1903 р. опублікував офіційну заяву про свою повну солідарність з поглядами «Искры» і визнання її своїм керівним органом²⁸.

Гострий характер мала ідейна боротьба в Харківській організації РСДРП. На початку 1901 р. поряд з комітетом «економістів» у Харкові створився «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який вів широку політичну діяльність, випускав агітаційні листівки, видав на гектографі один номер газети «Харьковский пролетарий», організовував вуличні демонстрації, керував страйками. Активними членами союзу були брати В. О. і М. О. Нікітіни, М. П. Полякова, В. О. Карпінський, М. С. Млодзинський, Ф. М. Єгоров та ряд інших прихильників «Искры»²⁹.

Під впливом «Искры» та місцевих іскрівців, керованих агентом ленінської газети О. Д. Цюрупой, поступово долав тягар «економізму» і Харківський комітет РСДРП. Він все частіше заявляв про необхідність політичної боротьби, видавав разом з «Союзом боротьби» листівки, брав участь в організації страйків, першотравневої демонстрації 1902 р. Наприкінці липня комітет, подолавши в основному вплив «економізму», об'єднався з «Союзом боротьби»³⁰. В. І. Ленін і редакція «Искры» вітали цей крок як «крок до об'єднання всіх діючих соціал-демократичних груп, до того фактичного об'єднання, яке останнім часом швидко просувається вперед»³¹. Незабаром після цього Харківський комітет РСДРП, поповнений іскрівцями, виступив з офіційною заявою про приєднання до «Искры», яка була видана окремою листівкою і пізніше опублікована в газеті³². Заява, як доказ відмежування від «економізму», була надіслана також редакції «Рабочего дела»³³.

Але й після офіційного визнання «Искры» внутріпартійна боротьба в Харківській організації не припинилася. Там були ще досить сильними залишки «економізму» і центристські елементи. Група «економістів», невдоволених переходом Харківського комітету на позиції

²⁶ Переписка В. І. Леніна..., стор. 15.

²⁷ Там же, стор. 339.

²⁸ «Искра», № 38, 15 квітня 1903 р.

²⁹ П. М. Шморгун. Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». — «УІЖ», 1964, № 5; Листовки Харьковского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». — «Советские архивы», 1971, № 4.

³⁰ Переписка В. І. Леніна..., стор. 188.

³¹ Там же, стор. 202.

³² «Искра», № 28, 15 листопада 1902 р.

³³ Переписка В. І. Леніна..., стор. 240.

«Искры», в грудні 1902 р. вийшла з організації і створила окреме об'єднання, якому дала популярну в масах назву «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Та нічого спільного з союзом попереднього складу, крім назви, вона не мала, впливом у масах не користувалася. Наприкінці січня 1903 р. внаслідок роботи, проведеної іскрівцями, союз припинив свою діяльність і приєднався до комітету³⁴.

Ще гострішого характеру набула внутріпартійна боротьба в Катеринославській організації РСДРП. Після I з'їзду РСДРП її комітет довше від усіх зберігав революційну спрямованість, вів агітаційно-пропагандистську роботу в масах, налагодив видання нелегальної газети «Южный рабочий». Проте масові арешти 1900 р. надовго знекровили організацію, полегшили перехід комітету до рук «економістів», зумовили зміни в складі редакції та напрямі газети «Южный рабочий».

«Южный рабочий» перетворився в незалежний від комітету орган літературної групи (А. М. Гінзбург, Є. Я. Левін, В. М. Розанов, И. А. Ерманський та ін.), по-примиренському настроєної до «економістів», що протиставляла себе ленінській «Искре» і прагнула посісти керівну роль серед соціал-демократичних організацій Півдня. В січні 1902 р. група «Южный рабочий» навіть скликала в Єлисаветграді з'їзд південних організацій, на якому було обрано ЦК союзу південних комітетів РСДРП, а газету «Южный рабочий» проголошено обласним органом. В. І. Ленін та «Искра» повели непримиренну боротьбу проти цього сепаратистського об'єднання, і воно дуже швидко розпалося. Але й після цього «Южный рабочий» чинив перешкоди посиленню впливу «Искры» в місцевих соціал-демократичних організаціях України.

Незважаючи на опір «економістів» і центристів, позиції прихильників ленінської «Искры» у Катеринославській організації РСДРП посилювались. У 1901 р. до складу комітету ввійшли Є. М. Адамович, П. О. Будрін, О. В. Малишев, В. А. Шелгунов, в організації активно працювали М. О. Скрипник, К. М. Норинський, Г. І. Петровський та інші послідовні іскрівці³⁵. Комітет встановив кореспондентські зв'язки з «Искрой», випускав агітаційні листівки з політичними закличками, підготував і в грудні 1901 р. успішно провів дві політичні демонстрації, яким дали високу оцінку В. І. Ленін і керована ним газета³⁶.

Наприкінці 1901 р. Катеринославський комітет приступив до обговорення питання про ставлення до «Искры». Як згадував Г. І. Петровський, на одних дискусійних зборах 12 з 15 учасників твердо стали на позиції «Искры»³⁷. Але розмежування між іскрівцями і «економістами» ще не закінчилось. Спираючись на підтримку групи «Южного рабочего», опортуністи організували шалену кампанію проти «Искры» і місцевого комітету. В грудні 1901 р. склад комітету змінився — в нього ввійшли нестійкі іскрівці, прихильники «Южного рабочего» та «економісти». Після масових арештів, коли організація втратила В. А. Шелгунова, Є. М. Адамович, А. А. Костюшка-Валужанича та інших іскрівців, комітет знову захопили «економісти».

³⁴ Там же, стор. 292, 320.

³⁵ П. Варгату к. Назв. праця, стор. 35—36.

³⁶ Днев. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 260; «Искра», № 14, № 15, № 21, 1, 15 січня, 1 червня 1902 р.

³⁷ М. Р. Доній, М. І. Горбунова. Назв. праця, стор. 66.

В. І. Ленін і редакція газети уважно стежили за розвитком подій у Катеринославі і всіляко допомагали іскрівцям, надсилаючи їм листи з порадами, літературу, партійних працівників. Вплив «Искры» в організації все зростав. Це сприяло посиленню політичних тенденцій в роботі комітету серед місцевих робітників. На початку 1903 р. до Катеринославського комітету ввійшло кілька іскрівців (Л. С. Віленський, Л. Д. Махлін та ін.), які добилися перебудови організації відповідно до ленінської рекомендації («Лист до товариша про наші організаційні завдання»). Тоді «економісти» вдалися до розколу організації і виділилися в окрему так звану «Робітничу групу», а потім підступно захопили друкарню комітету і перешкодили завершенню в ній передруку ленінського «Листа до товариша»³⁸. На допомогу Катеринославському комітетові були направлені агент «Искры» Р. С. Землячка, досвідчений «технік» А. О. Сольц, згодом — В. П. Ногін, О. М. Ессен, Е. Е. Ессен, Н. Є. Вілонов та інші. Комітет надрукував заяву з викриттям підступних дій «економістів», посилив агітаційну роботу серед робітників. У квітні 1903 р. комітет вирішив визнати «Искру» своїм керівним органом³⁹. Заява про це була опублікована в газеті в середині травня⁴⁰.

Посилився вплив ленінської «Искры» в Донбасі. У 1901 р. соціал-демократичні організації існували в Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Юзівці. В січні 1902 р. склалася група, яка прагнула створити нові й згуртувати всі соціал-демократичні організації Донбасу в єдиний «Соціал-демократичний союз гірничих робітників». Про утворення союзу в жовтні 1902 р. було офіційно оголошено листівкою «До організованих товаришів». Наприкінці року союз об'єднав більшість донецьких соціал-демократичних організацій і груп. Встановивши зв'язки з редакцією «Искры», союз сприяв переходу цих організацій до масової політичної агітації, поширенню в них «Искры» та іншої політичної літератури, праці В. І. Леніна «Що робити?»⁴¹. Проте в той же час він продовжував підтримувати зв'язки з організаціями «економістів» та групою «Южный рабочий». У квітні 1903 р. комітет Союзу визнав «Искру» своїм керівним органом⁴². Але зроблено це було нешироко, з істотними застереженнями. Союз, до керівництва якого входили політично хиткі елементи М. С. Балабанов, Й. Н. Мошинський та інші, не був послідовно іскрівською організацією, розходився з «Искрою» в ряді принципових питань, що не могло не позначитися на діяльності донецьких соціал-демократичних організацій.

Авторитет ленінської «Искры» зростав так швидко, а її перемога була настільки очевидною, що навіть керівництво «Южного рабочего» змушене було заявити про солідарність з «Искрой»⁴³. Але насправді ця група продовжувала відстоювати свої старі напівекономістські, центристські позиції, негативно ставилась до ленінського плану побудови марксистської партії нового типу, висловлювала невдоволення гострою критикою «Искры» на адресу робочодільців, лібералів, есерів, недооцінювала значення селянського руху тощо⁴⁴. В. І. Ленін різко засудив політичне дворушництво ватажків групи «Южный рабочий», які, «...визнаючи «Искру» керівним органом на словах, на ділі переслі-

³⁸ Там же, стор. 109—110.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 2, оп. 1, спр. 1006, арк. 1—2.

⁴⁰ «Искра», № 40, 15 травня 1903 р.

⁴¹ Второй съезд РСДРП. Протоколы, стор. 546—552.

⁴² «Искра», № 40, 15 травня 1903 р.

⁴³ «Искра», № 27, 1 листопада 1902 р.

⁴⁴ Переписка В. И. Ленина., стор. 198—201, 237, 265.

дували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні»⁴⁵. Все ж відкрите визнання цієї групою провідної ролі лєнінської «Іскры» в будівництві партії позитивно позначилось на діяльності багатьох зв'язаних з нею соціал-демократичних організацій.

Завдяки постійній турботі В. І. Леніна і редакції «Іскры» на початку 1903 р. іскрівський напрям переміг і в інших соціал-демократичних організаціях України. У березні 1903 р. редакція газети одержала заяву про визнання «Іскры» керівним органом від Херсонської організації, а трохи пізніше — від Миколаївського і Єлисаветградського комітетів РСДРП⁴⁶. «Іскра» підтримувала зв'язки і користувалась значним впливом у соціал-демократичних організаціях і групах Бердичева, Кременчука, Кривого Рога, Мелітополя, Олександрівська, Павлограда, Полтави, Чернігова та інших міст. Перемога іскрівського напрямку благотворно позначилась на зростанні соціал-демократичного руху, посиленні його активності. Саме в цей час створюється ряд нових соціал-демократичних організацій і груп — у Балті, Білій Церкві, Вінниці, Житомирі, Жмеринці, Козятині, Кам'янці-Подільському, Конотопі, Могилеві-Подільському, Немирові, Умані, Фастові, Черкасах, Шостці, Щербинівці та інших містах і робітничих селищах.

В. І. Ленін відзначав, що в боротьбі за пролетарську партію поряд з професіональними революціонерами, значення яких було незаперечним, з кожним роком зростала роль соціал-демократів — робітників. На Україні активними учасниками цієї боротьби були К. Є. Ворошилов, А. К. Войцехович, І. Ю. Захаренко, Г. І. Кашевський, Й. О. Кристаловський, Є. П. Матлахов, Г. І. Петровський, П. І. Пузанов, О. Г. Скороход, П. П. Татько, А. В. Трофимов, І. А. Чигрин, десятки інших передових робітників. У світлі цього факту не витримують ніякої критики спекуляції буржуазних фальсифікаторів, які твердять, ніби КПРС з самого початку була «партією інтелігентів», не зв'язаною з робітничим класом.

Революційні соціал-демократи боролися не тільки з «економізмом» і центризмом, а й з іншими ворожими марксизму течіями. Спираючись на допомогу лєнінської «Іскры», вони викривали угодство ліберальної буржуазії, шкідливість теорії і практики есерів, завдали нищівного удару спробам зубатовців насадити на Україні фальшиві «робітничі» організації. Прихильники «Іскры», здійснюючи інтернаціональний принцип побудови соціал-демократичних організацій, наполегливо згуртовували робітників усіх націй, які проживали на Україні, домагалися єдності дій російських і українських пролетарів. Вони рішуче виступали проти великоруського шовінізму і українського націоналізму, бундівського сепаратизму, сіонізму, відстоювали інтернаціональні інтереси робітничого класу, впроваджували в революційну практику ідеї пролетарського інтернаціоналізму.

В умовах революційного піднесення комітети РСДРП вели політичну агітацію й створювали соціал-демократичні гуртки серед студентської і учнівської молоді, у військових частинах, окремих селах. У 1901 р. за участю Катеринославського комітету РСДРП в селі Зеленому Верхньодніпровського повіту було створено гурток «Зіронька». Потім його учасники заснували нові селянські гуртки в селах Абрамівці і Мар'янівці Олександрійського повіту Херсонської губернії⁴⁷.

⁴⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 187.

⁴⁶ Переписка В. І. Леніна., стор. 340; «Іскра», № 46, № 49, 15 серпня, 1 жовтня 1903 р.

⁴⁷ Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, стор. 483, 485; Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 9, оп. 1, спр. 382, арк. 296, 297; спр. 401, арк. 120.

1902 р. Ф. А. Сергеев (Артем) організував гурток у с. Федорівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Наступного року активну революційну роботу серед селян вели Катеринославський і Олександрівський комітети РСДРП, мелітопольська група «Искорка» та інші соціал-демократичні організації⁴⁸.

Наявність розгалуженої мережі підпільних соціал-демократичних організацій, груп і гуртків, їх тісні зв'язки з В. І. Леніним і редакцією «Искры», активна участь у революційній боротьбі мас, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму — все це беззастережено спростовує вигадки українських буржуазних націоналістів про відсутність на Україні передумов для поширення ідей марксизму-ленінізму та створення організацій загальноросійської більшовицької партії.

Наполеглива боротьба ленінської «Искры» всередині соціал-демократичного руху в Росії закінчилася перемогою. Навколо газети на принциповій марксистській основі згуртувалися місцеві комітети партії, ціла плеяда професіональних революціонерів. «Искра», за словами Леніна, об'єднала увесь цвіт революційного пролетаріату Росії. Завдяки цьому виникла реальна можливість скликати черговий, II з'їзд РСДРП, головне завдання якого полягало у «створенні справжньої партії на тих принципових і організаційних початках, які були висунуті і розроблені «Искрой»⁴⁹.

У роботі II з'їзду РСДРП взяли участь 43 делегати з 51 ухвальним голосом від 26 організацій, серед них — 27 делегатів з 33 голосами були прихильниками «Искры». Тверді іскрівці на чолі з В. І. Леніним мали 24 голоси, а нестійкі іскрівці, які йшли за Ю. Мартовим, — 9 голосів. На з'їзді були представлені також антиіскрівці і центристські елементи. Делегати від 7 соціал-демократичних організацій України розділилися на з'їзді між твердими іскрівцями і центром. Разом з В. І. Леніним за перемогу іскрівського напрямку виступали делегати таких комітетів, як Київський (П. А. Красіков та І. К. Нікітін), Катеринославський (Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін) і Одеський (Р. С. Землячка). Делегати ж Харківського і Миколаївського комітетів, групи «Южный рабочий» і донецького «Союзу гірничих робітників» утворили на з'їзді центр або «болото», а після з'їзду приєдналися до меншовиків. «При таких умовах, — писав В. І. Ленін, — з'їзд не міг не перетворитися в арену боротьби за перемогу іскрівського напрямку»⁵⁰.

В гострій ідейній боротьбі з'їзд розглянув і затвердив революційну марксистську Програму партії, прийняв Статут, обрав центральні органи партії. На II з'їзді РСДРП завершився процес об'єднання соціал-демократичних організацій і була утворена ленінська партія більшовиків.

Після з'їзду частина соціал-демократичних організацій України відразу сформувалася на позиціях більшовизму. В інших організаціях це сталося трохи пізніше, в ході ідейної і організаційної боротьби проти опортунізму меншовиків. Зростаючи і зміцнюючись, більшовицькі організації України в єдиних інтернаціональних рядах партії успішно боролися за знищення царизму і капіталізму, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила народам країни шлях до свободи і незалежності, до нового життя.

* * *

⁴⁸ Переписка В. И. Ленина., стор. 378, 385—386; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. I, стор. 318, 327, 401—402; «Искра», № 44, № 51, 15 липня, 22 жовтня 1903 р.

⁴⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 187.

⁵⁰ Там же, стор. 187—188.

РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ В РОКИ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1959—1972 рр.)

Зусилля радянських людей нині спрямовані на успішне втілення в життя історичних рішень XXIV з'їзду партії. Розроблена з'їздом програма дальшого економічного, соціального і культурного розвитку країни пробудила в масах невичерпну творчу енергію. Вона знайшла яскравий вияв у розгортанні всенародної боротьби за дострокове виконання завдань третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки. Життя знову й знову підтверджує правильність ленінського положення про соціалістичну працю, зокрема про соціалістичне змагання.

В. І. Ленін приділяв велику увагу розвитку трудової активності мас. Вже через два місяці після встановлення влади Рад він написав статтю «Як організувати змагання?». Глибоко розроблена ця проблема і в інших його працях.

В. І. Ленін вказав на джерела соціалістичного змагання, розкрив його суть і зміст, показав його принципіальну відмінність від капіталістичної конкуренції. Він вбачав у ньому нову, прогресивну форму залучення трудящих до соціалістичного будівництва, могутній засіб перетворення суспільства. В ленінських творах розроблено головні організаційні принципи змагання: гласність, порівняння результатів, можливість масового повторення найкращих показників.

Соціалістичне змагання виникло з вільних від експлуатації виробничих відносин, в умовах демократичного централізму в управлінні економікою, кооперації трудівників, зв'язаних між собою товариським співробітництвом і взаємодопомогою. В. І. Ленін писав, що саме соціалізм уперше створює можливість застосувати змагання «дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давнв, душив тисячами і мільйонами»¹.

Змагання було і залишається могутнім фактором розвитку творчої активності мас, формування колективізму, ефективним методом підвищення продуктивних сил, вдосконалення виробничих відносин, виховання трудящих, залучення їх до управління виробництвом. Йому притаманний постійний розвиток у відповідності з конкретними вимогами й завданнями соціалістичного й комуністичного будівництва.

Уже в перші роки Радянської влади розкрилася могутня сила вільної праці. Так, комуністичні суботники В. І. Ленін оцінив як великий почин, історичний поворот у ставленні мас до праці, як «початок перевороту, труднішого, істотнішого, докоріннішого, вирішальнішого, ніж скинення буржуазії»². Дальшим розвитком великого по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 365.

чину стало соціалістичне змагання за виконання першої п'ятирічки. 29 квітня 1929 р. XVI партійна конференція прийняла звернення до трудящих СРСР, в якому закликала розгорнути всенародний рух за дострокове виконання господарських планів. На всю країну пролунали бойові лозунги: «П'ятирічку — за чотири роки!», «Дайош договір на соцзмагання!», «Рівняйтесь на новаторів і передовиків!». З того часу соціалістичне змагання глибоко і назавжди увійшло в життя радянського народу, стало дійовим фактором у боротьбі за побудову комуністичного суспільства. Цей патріотичний рух трудящих країни Рад народив тисячі й мільйони передовиків — ударників, стахановців, новаторів виробництва, які відзначилися звитязною працею на будовах перших п'ятирічок, під час Великої Вітчизняної війни, в повоєнні роки. Невмирущою славою овіяні імена новаторів — робітників, заспілувачів патріотичних починань О. Г. Стаханова, О. Х. Бусигіна, М. О. Ізотова, М. Я. Мазая, О. І. Семиволоса, П. Ф. Кривоноса, Є. В. і М. І. Виноградових. У літопис колгоспного будівництва вписані трудові подвиги П. М. Ангеліної, М. С. Демченко, М. О. Озерного, М. В. Гнатенко.

Радянські люди з гордістю зберігають славні трудові традиції, що народилися в ході соціалістичного будівництва. Нові покоління робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції органічно сприймають усе найкраще, чим уславилися їхні героїчні попередники, наслідують їх ентузіазм у боротьбі за комунізм. Трудову естафету нині з честю несуть передовики дев'ятої п'ятирічки: робітники І. І. Стрельченко, О. Я. Колесников, В. Г. Мурзенко, Є. П. Проскурін, Г. Я. Горбань, Г. Я. Царик, М. Г. Вахула, В. К. Мироненко, Л. Ф. Глушенко, А. М. Литвиненко, І. С. Метельська, Г. І. Донець, колгоспники О. В. Гіталов, П. О. Журавський, М. Х. Савченко, Є. О. Долинюк, С. Д. Виштак, О. К. Диптан, В. І. Моторний, М. О. Бринцева, В. М. Левчик, Г. Д. Довженко, Г. П. Токарик та багато інших.

Вказуючи на спадкоємність трудових традицій, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький у доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради УРСР 15 грудня 1972 г. зазначив: «Чудові трудові традиції героїв п'ятирічок нині гідно примножують і розвивають комсомольці, наша славна молодь. Молоде покоління будівників комунізму високо несе прапор своїх батьків. Усі свої сили, працьовиті руки, невичерпну енергію і знання віддає радянська молодь справі партії, боротьбі за торжество безсмертних ідеалів»³.

Втілюючи в життя ленінські ідеї, партія постійно дбає про дальший розвиток соціалістичного змагання як могутнього засобу підвищення активності мас, їх виховання. До керівництва ним вона залучає профспілки, комсомол та господарські органи.

Соціалістичне змагання у своєму поступальному русі характеризується багатством і різноманітністю форм. Його якісно новим, вищим етапом став рух за комуністичну працю. В ньому виявляється турбота трудящих про спільні інтереси всього радянського суспільства, піднесення ефективності виробництва, розвиток окремої особи, підвищення рівня освіти, виховання моральних якостей будівника комуністичного суспільства. Рух за комуністичну працю спрямований на досягнення найвищої продуктивності праці, відмінної якості продукції

³ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 29.

на основі впровадження здобутків сучасного науково-технічного прогресу. Він охоплює не тільки виробничу сферу, а й громадську, зокрема навчання, побут, формує нові риси радянської людини, стимулює підвищення культурно-технічного рівня, кваліфікації та професійної майстерності трудящих, сприяє вихованню свідомої дисципліни праці.

Головними передумовами виникнення руху за комуністичну працю були високий рівень продуктивних сил і виробничих відносин, матеріального добробуту й культури народу, зокрема робітничого класу, зростання політичної свідомості трудящих, характерне для розвинутого соціалістичного суспільства.

Виникнення і розвиток нової форми соціалістичного змагання певною мірою висвітлено в багатьох працях⁴. Історіографію проблеми розглянуто в книзі А. В. Санцевича⁵.

Яскравим прикладом комуністичного ставлення до праці був почин прядильниці Вишневолоцького бавовняного комбінату Валентини Іванівни Гаганової. Вона добровільно залишила свою передову бригаду й очолила відстаючий колектив, тимчасово втративши при цьому частину своєї заробітної плати. У неї з'явилися тисячі послідовників. Всенародний гагановський рух став виявом високого усвідомлення трудящими свого громадянського обов'язку, їх прагнення внести якомога більший вклад у будівництво комунізму. Президія Верховної Ради СРСР присвоїла В. І. Гагановій звання Героя Соціалістичної Праці.

На Україні патріотичне починання Валентини Гаганової в числі перших підхопили начальники передових дільниць вугільних шахт Ворошиловградщини В. Антипов, О. Чертов і М. Якушев. Вони звернулись до партійних організацій з пропозицією послати їх працювати на відстаючі дільниці. Цей почин був схвалений Центральним Комітетом Комуністичної партії України, який у своїй постанові зобов'язав обкоми, міськкоми та райкоми КП України, партійні організації підприємств і будов всіляко підтримувати ініціативу інженерно-технічних працівників і всіх трудящих, спрямовану на зміцнення керівництва відстаючими ланками в усіх галузях промисловості й будівництва, на дострокове виконання семирічного плану⁶.

Довідавшись про те, що на Україні з'явилися її послідовники, В. І. Гаганова звернулася до них з відкритим листом. Новаторка писала, що для радянської людини немає ближчих інтересів, ніж інтереси держави, і що «сама ця мета об'єднує росіян і українців, як і всі народи нашої країни»⁷.

У відстаючі бригади перейшли працювати й відомі всій країні українські новатори виробництва О. Кольчик і М. Мамай. Їх приклад сприяв ще більшому поширенню гагановського руху в республіці.

На 1 вересня 1959 р. в промисловості, на транспорті і в будівництві Української РСР на відстаючі дільниці перейшло 3132 передовики ви-

⁴ М. В. Белік. Партійні організації України на чолі трудового ентузіазму робітників (1954—1972 рр.).—«УІЖ», 1973, № 1; М. Матвійчук, І. Ніколаєнко. Про деякі питання розвитку руху за комуністичну працю.—«Комуніст України», 1965, № 9; І. І. Ніколаєнко. Керівна роль Комуністичної партії України в розгортанні руху за комуністичну працю в промисловості республіки (1959—1961 рр.).—«УІЖ», 1964, № 6.

⁵ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967, стор. 67—81.

⁶ «Радянська Україна», 14 липня 1959 р.

⁷ «Правда України», 29 липня 1959 р.

робництва. Серед них було 900 бригадирів, 382 майстри, 586 начальників дільниць, змін, цехів та багато інших працівників⁸.

Гагановський рух поширився в республіці повсюдно. В Сумській області, зокрема, вже до кінця серпня 1959 р. в нього включилося 46 передовиків виробництва. Серед них були формувальник ливарного цеху Сумського ордена Леніна машинобудівного заводу ім. М. В. Фрунзе Іван Шванич, майстер Роменської швейної фабрики Настя Івко, бригадир намотувальниць Конотопського заводу «Червоний металіст» Жанна Черниш, майстер Охтирської швейної фабрики Галина Ткаченко, машиніст паровозного депо станції Ворожба Микола Поздняк та ін.⁹

У вересні 1959 р. на підприємствах та будовах Дніпропетровщини налічувалося 102, а в м. Херсоні — більше 30 послідовників Валентини Гаганової. До листопада 1959 р. в Кіровоградській області на відстаючі дільниці промисловості перейшов 71 чол.¹⁰ Уже на 1 липня 1960 р. в республіці почин В. Гаганової наслідувало більше 10 тис. чол.¹¹

В гагановському русі прагнули брати участь не тільки бригадири й керівники інших виробничих груп, але й рядові робітники. В країні народилося нове починання під девізом: «Поряд зі мною не повинно бути відстаючих!». З цією ініціативою в серпні 1959 р. виступив токар сімферопольського електромашинобудівного заводу комуніст Григорій Яворський. Він почав систематично допомагати своєму товаришеві оволодівати передовими методами праці. Приклад Григорія Яворського наслідували робітники. Завдяки цьому продуктивність праці в цеху протягом місяця зросла на 18%. Починання Г. Яворського було схвалене Кримським обкомом КП України та облпрофрадою, згодом ВЦРПС рекомендувала його для розповсюдження в усіх галузях промисловості країни¹².

Поряд з індивідуальною формою допомоги виникла колективна. Робітники Кунавінської тонкосуконної фабрики Московської області взяли шефство над спорідненим підприємством — Троїцькою фабрикою. Обидва колективи в червні 1959 р. уклали договір про співдружність і змагання за комуністичну працю. Це дало позитивні результати. У вересні 1959 р. ініціативу купавінців схвалила президія ВЦРПС і рекомендувала всім профспілковим організаціям впроваджувати її¹³.

Колективна допомога відстаючим стала популярною формою співробітництва між підприємствами. Широке розповсюдження знайшла вона й на Україні. Колективи 18 шахт м. Красний Луч почали шефствувати один над одним. Якщо перед тим ряд шахт не справлявся з виробничими завданнями, то згодом усі вони почали виконувати й перевиконувати плани.

Комуністичний принцип виробничої взаємодопомоги став характерною ознакою ряду патріотичних починань, законом життя на багатьох промислових підприємствах. Традиційним став він на шахтах Донбасу. Вугільники шахтоуправління № 8 комбінату «Артемвугілля» до-

⁸ Парти́йний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 426, арк. 7.

⁹ Центральний архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 33, спр. 363, арк. 4.

¹⁰ Архів Укрпрофради, ф. 2, оп. 1, спр. 1123, арк. 70, спр. 1117, арк. 71.

¹¹ Л. С. Рогачевская. Возникновение и развитие движения последователей В. И. Гагановой. — Великое движение современности. Сборник статей, М., 1964, стор. 81.

¹² Там же, стор. 80—81.

¹³ Там же, стор. 82—84.

помогли сусідам проходити гірничі виробки, а бригада гірників шахти ім. Абакумова комбінату «Донецьквугілля» ділилася з товаришами по змаганню своїм досвідом роботи¹⁴.

Рух за комуністичну працю швидко зростав кількісно (табл.).

Динаміка руху за комуністичну працю *

Форми змагання і його результати	Кількість учасників руху, за роками					
	1959 (на 1 червня)	1962	1965	1966	1970	1972 (на 1 січня)
За звання ударника комуністичної праці, чол.	54 660	—	3 856 464	4 646 858	7 417 163	8 361 002
Присвоєння звання, чол.	1966	—	1 494 318	1 915 142	3 365 076	3 863 571
За звання бригад комуністичної праці	30 489	—	332 086	354 543	394 070	416 813
Присвоєно звання бригадам	2659	—	112 025	135 909	164 972	177 572
За звання колективів комуністичної праці	—	15 800	70 929	84 508	133 442	145 048
Присвоєно звання цехам, фермам, відділам і т. ін.	—	3546	21 440	26 540	45 157	51 920
За звання підприємства комуністичної праці	—	4322	15 135	132 030	20 262	21 517
Присвоєно звання підприємствам, організаціям	—	184	917	999	861	978

* Серед учасників руху за комуністичну працю переважну більшість становлять представники промисловості. Зокрема, в 1971 р. в ньому брало участь лише 670 тис. працівників сільського господарства.

Однак разом з позитивними надбаннями в організації руху за комуністичну працю стали з'являтися й недоліки. Іноді зобов'язання колективів, що змагалися, недостатньо обгрунтовувались економічно, не підкріплювались організаційно-технічними заходами. На деяких підприємствах припинювалося значення моральних стимулів. Окремі профспілкові й господарські організації виявляли поспішність при присвоєнні звань ударників і колективів комуністичної праці. Траплялося, що на підприємствах, удостоєних цієї високої честі, погано організовувалася праця, допускалися порушення трудової дисципліни. Звання ударника комуністичної праці нерідко присвоювалося тільки за успішне виконання плану чи норм виробітку, але без врахування підвищення знань, кваліфікації робітників і службовців, поведінки в побуті.

Партія вжила рішучих заходів до поліпшення соціалістичного змагання. Це дало позитивні результати.

Наприкінці 1964 р. з ініціативи 20 московських і 18 ленінградських підприємств у країні розгорнулось соціалістичне змагання за випуск продукції відмінної якості на рівні найкращих світових стандартів. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР схвалили цей почин і рекомендували Центральним Комітетам компартій і Радам Міністрів союзних республік та іншим відповідним організаціям підтримати його, залучити трудящих до боротьби за підвищення технічного рівня, якості, надійності та подовження строків служби кожного нового виробу.

¹⁴ Україна, рік 1970. Про розвиток економіки Української РСР, К., 1972, стор. 21.

Ініціатива москвичів і ленінградців здобула всенародну підтримку. В числі перших у змагання за високу якість продукції включилися трудящі Радянської України. Колективи сотень підприємств взяли на себе відповідні зобов'язання. Велику роботу в розгортанні нового патріотичного руху провели партійні та громадські організації республіки. Обкоми та міськкоми КП України разом з передовиками виробництва та господарниками обговорювали шляхи підвищення якості промислової продукції, націлювали трудящих на повніше використання наявних резервів і можливостей. Хід соціалістичного змагання широко висвітлювався в пресі, по радіо й телебаченню. Завдяки цьому трудящі України активно включилися в боротьбу за високу якість продукції.

Окремі вироби досягли рівня світових стандартів і навіть перевершили їх. Так, у 1965 р. прокатні стани Новокраматорського машинобудівного заводу нічим не поступалися перед аналогічними зарубіжними зразками. Ждановський завод важкого машинобудування виготовив найбільші в світі ковші для розливки сталі місткістю 480 т. За технічними та експлуатаційними показниками не мали собі рівних і залізничні цистерни, виготовлені на тому ж заводі.

Сприятливі умови для розгортання всесоюзного змагання, широкого й плідного обміну передовим виробничим досвідом створив перехід до галузевого принципу управління. Було усунуто штучні бар'єри, які зумовлювалися раднаргоспівською системою. До цього змагання здебільшого організовувалося в замкнутому колі раднаргоспу. В Києві, наприклад, за трудову першість боролися між собою такі різнірідні підприємства, як комбінат штучного волокна, «Червоний гумовик» і «Медпрепарат» лише тому, що вони підпорядковувалися одному управлінню хімічної промисловості раднаргоспу¹⁵.

Перехід до галузевого управління промисловістю створив можливість поліпшити організаційну та економічну базу соціалістичного змагання, відкрив широкі горизонти для обміну передовим виробничим досвідом.

В умовах економічної реформи розвиток трудової ініціативи й змагання перебував у центрі уваги партійних організацій. Обговоривши питання про хід виконання соціалістичних зобов'язань підприємствами міста за нової системи господарювання, пленум Херсонського міськкому партії підкреслив, що головними напрямками в соціалістичному змаганні повинно бути запровадження на підприємствах госпрозрахунку як дійового засобу підвищення ефективності виробництва. Рекомендувалося розробити систему преміювання робітників, спеціалістів і службовців з фонду матеріального заохочення, забезпечити правильне поєднання моральних і матеріальних стимулів. Партійним організаціям, вказав пленум, слід зосереджувати більше уваги на підвищенні рівня організаційної роботи¹⁶.

Трудящі України за прикладом москвичів і ленінградців розгорнули змагання назустріч XXIII з'їздові КПРС. Воно проходило під знаком боротьби за успішне виконання народногосподарського плану першого року восьмої п'ятирічки, за економію металів і матеріалів, додатковий випуск продукції.

Партійні, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації республіки очолили цей рух. На найбільших будовах і підпри-

¹⁵ «Радянська Україна», 26 листопада 1965 р.

¹⁶ «Радянська Україна», 4 жовтня 1966 р.

емствах відбулися робітничі збори. Повсюдно на основі пропозицій трудящих приймалися конкретні соціалістичні зобов'язання. Їх виконання було взяте під постійний контроль профспілкових комітетів. Наслідуючи приклад своїх російських товаришів по праці, сотні й тисячі комуністів, комсомольців та профспілкових активістів республіки стали в перші лави всенародного походу за гідну зустріч з'їзду партії, показували зразки трудового ентузіазму.

На початку восьмої п'ятирічки в похід за бережливість включилися тисячі робітників, інженерно-технічних працівників і службовців промислових підприємств Лисичанська. Гарячу підтримку серед вугільників знайшов почин комплексної видобувної бригади комуністичної праці І. К. Зінченка з шахти «Привільнянська-Південна», яка щотижня заощаджувала стільки кріпильного лісу, скільки потрібно для роботи протягом доби. Активна боротьба за економію розгорнулася також на заводах «Пролетар», на Лисичанському машинобудівному та на інших підприємствах і в установах Ворошиловградщини¹⁷.

В ході виконання завдань восьмої п'ятирічки робітничий клас України виявляв високу трудову активність, став ініціатором ряду патріотичних починань, запозичував усе передове, прогресивне, що народжувалося в інших союзних республіках.

Гарячу підтримку серед трудящих України знайшов патріотичний почин колективу Щокінського хімічного комбінату Тульської області, який виступив у похід за збільшення випуску продукції при зменшенні кількості працюючих. Про поширення досвіду роботи партійного комітету Щокінського комбінату ЦК КПРС і ЦК КП України прийняли в жовтні 1969 р. відповідні постанови. Велику увагу цьому питанню приділили місцеві партійні організації. Так, бюро Ворошиловградського обкому КП України обговорило почин щокінців і накреслило заходи до збільшення підприємствами випуску продукції при одночасному зменшенні чисельності працюючих. Виконуючи це рішення, колективи хімічних підприємств області створили заводські, цехові комісії, до складу яких увійшли провідні спеціалісти, передовики й новатори виробництва, партійні та громадські керівники. Робота комісій дала позитивні наслідки. Тільки на Северодонецькому хімічному комбінаті впровадження розроблених заходів дозволило в першому кварталі 1970 р. зменшити кількість працюючих на 1200 чол. (проти 1969 р.). При цьому обсяг виробництва зріс на 23%, середня заробітна плата — на 10%¹⁸. Щокінський досвід знайшов також поширення на промислових підприємствах Київщини, Дніпропетровщини, Черкащини, Сумщини та інших областей України.

Трудящі республіки палко зустріли рішення грудневого (1969 р.) Пленуму ЦК КПРС про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві. У відповідь на заклик партії робітничий клас республіки, інженерно-технічні працівники та службовці під керівництвом партійних організацій провели громадський огляд резервів, виявили великі можливості дальшого піднесення виробництва й поліпшення господарської діяльності. В боротьбі за успішне втілення в життя рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС трудящі республіки виявили багато творчої ініціативи. Серед шахтарів, зокрема, великого поширення набрав рух під девізом: «Новій техніці — високі навантаження». Особливо відзначилися в цьо-

¹⁷ «Прапор перемоги», 5 лютого 1966 р.

¹⁸ «Ворошиловградская правда», 21 березня 1970 р.

му русі автор всесоюзних рекордів, депутат Верховної Ради СРСР Григорій Моцак з шахти № 3 «Дар'ївська» на Ворошиловградщині, бригада Анатолія Степанова з шахти «Краснолиманська», яка досягла рекордного видобутку з лави — 150,6 тис. т на місяць, та бригада Анатолія Тоценка з шахти ім. 50-річчя Радянської України, що перекрила цей рекорд¹⁹.

У роки восьмої п'ятирічки продовжувало зростати число учасників соціалістичного змагання. Якщо в 1966 р. в ньому брало участь близько 11 млн. чол., тобто 87,4% усіх працюючих, то в 1970 р. — близько 14 млн. чол., або 90,3%.

План дев'ятої п'ятирічки викликав могутній приплив трудової енергії. Директиви XXIV з'їзду КПРС були зустрінуті робітничим класом України з великим ентузіазмом. Яскравим виявом рішучості здійснити їх було змагання на честь XXIV з'їзду КПРС. Так, шахтарі республіки вирішили в першому кварталі нової п'ятирічки видобути понад план 3 млн. т вугілля. Дотримуючи свого слова, вони виконали зобов'язання на три тижні раніше наміченого строку.

Новий широкий простір для зростання творчої ініціативи, трудової активності робітників, колгоспників та інтелігенції відкрили рішення XXIV з'їзду КПРС та постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (опубліковано 5 вересня 1971 р.). В ній підкреслюється: «В умовах науково-технічної революції соціалістичне змагання покликане відіграти якісно нову роль у розвитку народного господарства і вихованні трудящих. Головним напрямом соціалістичного змагання повинна бути мобілізація трудящих на всемірне підвищення продуктивності праці, ефективності суспільного виробництва — на зниження трудових затрат, раціональне використання і економію сировинних і матеріальних ресурсів, підвищення якості продукції, поліпшення використання виробничих фондів і капітальних вкладень»²⁰.

ЦК КПРС визначив головні напрямки вдосконалення соціалістичного змагання в сучасних умовах. Це, зокрема, розвиток відносин змагальності, договірних начал, підвищення його виховного значення, посилення ролі трудових колективів, розширення гласності умов, ходу та підсумків трудового суперництва, розповсюдження передового досвіду.

Вказуючи на важливість цієї постанови, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XV з'їзді професійних спілок СРСР підкреслив: «Центральний Комітет недавно прийняв важливе рішення про соціалістичне змагання в нових умовах. Його смисл полягає в тому, щоб органічно пов'язати змагання з головними напрямками економічної політики партії. Це значить, що воно повинно орієнтувати маси трудящих на боротьбу не тільки за кількісні показники, але й за високу якість продукції, за економію коштів, матеріальних і трудових ресурсів, за ефективне і швидке впровадження науково-технічних досягнень у виробництво, за підвищення продуктивності праці»²¹.

ЦК КПРС високо оцінив патріотичні починання, які поширювалися в країні або народилися в ході боротьби за виконання дев'ятої п'ятирічки. Це, передусім, похід шахтарів Донбасу та Кузбасу за найвищу продуктивність праці, дострокове освоєння проектних по-

¹⁹ Україна, рік 1970. Про розвиток економіки Української РСР, К., 1972, стор. 21.

²⁰ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС, К., 1971, стор. 8.

²¹ Л. І. Брежнев. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок, К., 1972, стор. 8—9.

тужностей підприємств і агрегатів; рух за дострокове виконання виробничих завдань на основі комплексних планів підвищення продуктивності праці на робочих місцях, який набрав широкого розмаху на підприємствах ряду промислових центрів країни; боротьба металургів Магнітогорського та Балхашського комбінатів за збільшення випуску, розширення асортименту й підвищення якості металу. Високу оцінку в постанові ЦК КПРС здобула ініціатива колективу Щокінського хімічного комбінату, трудящих Саратовської області, уральських машинобудівників, текстильників Івановської області, залізничників Західно-Сибірської магістралі, трудівників сільського господарства України, Казахстану, Литви, Кубані та інших районів країни.

В умовах комуністичного будівництва соціалістичне змагання поряд з економічними функціями все більше виконує роль прискорювача у формуванні нових моральних рис трудівників. У зв'язку з цим у постанові ЦК КПРС «Про даліше поліпшення організації соціалістичного змагання» зазначається: «У розвитку змагання важливо правильно застосовувати заохочувальні заходи, особливо необхідно посилити увагу до моральних стимулів, які в умовах будівництва комунізму дедалі більше стають найголовнішими спонукальними силами нашого руху вперед»²².

Партійні, профспілкові та комсомольські організації разом з господарськими органами багато роблять для поєднання матеріального стимулювання з моральним заохоченням. На багатьох промислових підприємствах широко впроваджуються урочисті ритуали відзначення ветеранів, посвячення молоді в робітничий клас. Все більша увага приділяється вдосконаленню форм вшанування передовиків виробництва. На промислових підприємствах підсумки соціалістичного змагання висвітлюються на гарно оформлених дошках показників, встановлюються стенди «Кращі люди заводу», «Кращі люди цеху».

Але соціалістичне змагання, будучи живою творчістю мас, вимагає не тільки активної підтримки й заохочення передовиків, а й виявлення тих, хто відстав чи працює не досить сумлінно. Говорячи про це, Генеральний Секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вказував: «І робити це треба публічно, гласно, щоб люди знали не тільки про тих, хто працює з повною віддачею сил, а й про тих, хто працює з холодком, без напруження. Буває у нас і так, що інші багато шумлять, коли беруть зобов'язання, але мовчать, коли підбивають підсумки їх виконання, особливо коли ці підсумки не дуже добрі. От і виходить, що переможців у нас знають, а переможених начебто й нема. Тим самим вихолощується сама суть змагання — фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін»²³.

Особлива увага в організації соціалістичного змагання приділяється політичній його насиченості, посиленню ідейно-виховної роботи серед трудящих. Партійні організації враховують ту обставину, що в ході трудового суперництва спільними зусиллями розвиваються такі риси радянського трудового колективу, як демократизм, самовідданість у праці, господарський інтерес до наслідків спільної праці, відповідальність за справи всього суспільства.

Висока трудова й політична активність трудящих виявилася під час підготовки та проведення знаменних ювілеїв: 50-річчя Великого

²² Про даліше поліпшення організації соціалістичного змагання, стор. 10.

²³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 52.

Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та 50-річчя утворення СРСР.

Характерною особливістю соціалістичного змагання на честь ювілеїв є поєднання трудової та соціальної активності мас. Головним змістом його стали боротьба за підвищення ефективності суспільного виробництва, рентабельність, прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якісних показників праці. Воно супроводжувало виникненням нових форм трудової активності, постійним і послідовним вдосконаленням традиційних масових рухів, відзначається масовістю, економічною обґрунтованістю прийнятих зобов'язань. Партійні, профспілкові, комсомольські та господарські органи дбають про те, щоб кожний пункт зобов'язань підкріплювався організаційно-технічними заходами. В ході змагання все ширше стали застосовуватися моральні й матеріальні стимули. Переможців оточують пошаною і повагою, їм вручають ювілейні нагороди, подарунки та виппели. Матеріальне заохочення виступає як широке визнання заслуг передових колективів та окремих працівників у розвитку народного господарства й культури.

Трудова активність на честь ювілеїв народжувала нові форми соціалістичного змагання. Так, на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна почав щорічно проводитися Всесоюзний комуністичний суботник.

Чудові починання в різних районах країни, в різних галузях промисловості, будівництва, транспорту й сільського господарства народилися в ході підготовки до 50-річчя СРСР. Високу оцінку соціалістичному змагання на честь піввікового ювілею створення Радянського Союзу дав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. У доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» він сказав: «Багато виробничих колективів, трудящих міст, областей і країв зобов'язалися достроково виконати річний план за рахунок підвищення продуктивності праці, достроково освоїти проектні потужності підприємств і агрегатів, збільшити випуск продукції без збільшення числа працівників. Трудівники полів взяли зобов'язання понад план здати державі хліб і бавовну. З'явилися такі форми трудового змагання, як рух «Договору тисяч» у легкій промисловості і змагання під девізом «15 республік — 15 ударних вахт» і багато-багато іншого. Все це, товариші, — справжнє джерело народної ініціативи, невичерпне джерело життєвої сили нашого суспільства»²⁴.

Рух «Договір тисяч» виник на початку 1972 р. з ініціативи колективу Глуховського бавовняного комбінату Московської області. В нього включилося багато виробничих колективів країни, причетних до виробництва тканин і зв'язаних між собою спільними інтересами. Чимало серед них і підприємств Української РСР. Рух розгорнувся у відповідності з постановою ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання», в якій рекомендувалося «всіляко розвивати договірні засади в соціалістичному змаганні, розширювати змагання між робітниками, колгоспниками, бригадами, колективами споріднених і суміжних підприємств, зв'язаних кооперативними поставками...»²⁵.

Змагання суміжників, що так яскраво виявилось в «Договорі тисяч», відкриває широкі перспективи на майбутнє. Характерно, що воно виходить за межі однієї галузі, окремої республіки, розвиває між виробничими колективами різнобічні зв'язки, викликає до життя спеці-

²⁴ Там же, стор. 44.

²⁵ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання, стор. 11.

альні громадські органи для координації зусиль різних професійних груп людей у боротьбі за підвищення продуктивності праці. Воно веде до суттєвих соціальних зрушень, оскільки суміжники розробляють спільні плани науково-технічного розвитку, обмінюються інформацією, передовим виробничим досвідом. Новий рух має велике значення для виховання радянських людей у дусі дружби народів СРСР, соціалістичного інтернаціоналізму.

В соціалістичному змаганні на честь 50-річчя створення СРСР з новою силою виявився його інтернаціональний характер. Про це переконливо сказав на спільному урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради УРСР, присвяченому піввіковому ювілеєві Радянського Союзу, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький: «Народжене творчістю мас, соціалістичне змагання являє собою справжню школу інтернаціонального виховання і братерської взаємодопомоги виробничих колективів усіх союзних республік. Воно стало традиційним між трудівниками Київщини і Підмоков'я, шахтарями Донбасу і Кузбасу, металургам Придніпров'я і Уралу, портовиками Одеси і Ленінграда, хліборобами України, Російської Федерації, Білорусії, Молдавії і Грузії. Немає сумніву, що животною силою трудової співдружності народів буде рости і міцніти, все більше сприятиме прискоренню соціально-економічного розвитку нашої країни»²⁶.

На вищий ступінь у ювілейному році піднялося і міжреспубліканське змагання споріднених підприємств, колгоспів і радгоспів, промислових центрів, областей, міст і районів, окремих цехів, бригад і передовиків виробництва. Воно розвивалося по лінії поглиблення та поширення традиційних зв'язків, встановлення нових, стало могутнім фактором дальшого інтернаціонального згуртування багатомільйонних мас робітників, колгоспників, інтелігенції. Так, характерні зміни відбулися в ювілейному році в ході змагання між трудящими Донбасу та Кузбасу — виробнича дружба шахтарів поширилася на інші галузі, зміцніли контакти в суспільно-політичному та культурному житті.

Змагання на честь піввікового ювілею Радянського Союзу дало прекрасні результати. В 1972 р. загалом успішно було здійснено дальший розвиток соціалістичної економіки й культури, послідовно втілювався в життя курс на підвищення матеріального добробуту народу.

Батьківщина високо оцінила самовіддану працю робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції. Більш як 3 тис. трудових колективів було нагороджено ювілейними почесними знаками ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦПС, серед них 443 колективи Української РСР. Ювілейною Почесною Грамотою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Укрпрофради нагороджено 429 передових колективів республіки.

Всі союзні та автономні республіки, а також автономні області й національні округи нагороджено орденом Дружби народів. З великою радістю дізналися про цю нагороду трудящі України. Вони разом з усім радянським народом стали на ударну трудову вахту третього, вирішального року дев'ятої п'ятирічки. Девізом всенародного соціалістичного змагання стало: «Дати продукції більше, кращої якості, з меншими затратами». Й немає сумніву, що завдання третього року дев'ятої п'ятирічки будуть успішно виконані.

²⁶ Матеріали спільного урочистого засідання..., стор. 28.

Повідомлення

З історії у країнсько-молдавських зв'язків

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО ТА МОЛДАВСЬКОГО НАРОДІВ У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ (1924—1940 рр.)

М. Г. МИНДРЕСКУ

Міцні зв'язки існують між молдавським та українським народами. Особливо вони розквітли й розвинулися після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. 12 жовтня 1924 р. 3 сесія ВУЦВК VIII скликання прийняла схвалене ЦК РКП(б) і РНК СРСР рішення: «Створити в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку»¹.

В перші роки існування Молдавської АРСР Комуністична партія і Радянський уряд подали їй велику допомогу у відбудові й розвитку народного господарства, зруйнованого імперіалістичною і громадянською війнами.

ЦК КП(б)У та уряд Радянської України постійно турбувалися про дальший розвиток національної економіки МАРСР. Рік у рік збільшувалася фінансова допомога молодій автономній республіці. Так, наприклад, якщо в 1924—1928 рр. бюджет МАРСР становив більше 22,2 млн. крб., то дотації України у цей же період становили 12,2 млн. крб., тобто більше половини всіх витрат Молдавської АРСР покривалися за рахунок УРСР.

У травні 1928 р. на засіданні Президії ЦВК СРСР була заслухана доповідь голови уряду Молдавії І. І. Старого про культурно-господарське будівництво в республіці. У прийнятій Постанові ЦВК МАРСР від 15 травня 1928 р. підкреслювалося, що досягнуті успіхи у господарському та культурному будівництві Молдавської АРСР «могли мати місце завдяки фінансовій допомозі з боку УРСР»². ЦВК СРСР вважав також за необхідне в майбутньому при складанні й затвердженні бюджету МАРСР враховувати культурну відсталість республіки, її багатонаціональний характер, а також особливе політичне становище в зв'язку з окупацією більшої її частини боярською Румунією та втечею селян і робітників на Лівобережжя.

В 1928—1929 рр. МАРСР було асигновано 5,3 млн. крб., або 54,4% від суми загального бюджету УРСР, а в 1929—1930 рр.— 7,2 млн. крб.³ Це не тільки дозволило розвивати економіку Молдавії високими темпами, а й підвищувати освіту трудящих, їх культуру. Завдяки цьому 50% сільських Рад у 1929—1930 рр. мали або сільбуд, або хату-читальню. Із загальної суми бюджету 4,5 млн. крб. плану-

¹ Н. А. Мохов, К. В. Стратіевский. Роль русского и украинского народов в исторических судьбах Молдавии, Кишинев, 1970, стор. 41.

² «Красная Бессарабия», 1928, № 3, стор. 36, 49.

³ ПА ІІП при ЦК КП Молдавії, ф. 49, оп. 1, спр. 1432, арк. 1.

валося витратити на будівництво культурно-освітніх закладів, у тому числі 90 тис. крб. на утримання Молдавського Наукового Комітету, будинку культури, театру, хорової капели та Спілки письменників «Рэсэрыту» («Схід»), 37,5 тис. крб.— для кінофікації й радіофікації сіл, 110 тис. крб.— на розвиток фізкультури і спорту, 20 тис. крб.— на укомплектування літературою 11 районних й розширення центральної бібліотек⁴.

Бібліотека Молдавського Наукового Комітету була створена в 1928 р. У зв'язку з її організацією в букіністів Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси та інших наукових центрів були куплені книжки про Молдавію й встановлені зв'язки з бібліотеками України, від яких бібліотека одержувала необхідну літературу про Молдавську республіку. Так, педагогічний колектив трудової школи № 1 м. Ананіїв надіслав близько 2 тис. книжок колишньої бібліотеки Ананіївської гімназії. Від Всесоюзного книжкового фонду Ленінграда було одержано 15 тис. книжок, а після встановлення зв'язків із Академією наук СРСР Комітет почав одержувати всі її видання безплатно. Від Академії наук України наукова бібліотека Молдавії одержувала видання шляхом наукового обміну⁵.

З метою організації науково-дослідної роботи молдавському Наркомосу були передані матеріали історії Молдавії, Бессарабії та Придністров'я, що знаходилися в українських бібліотеках та книгосховищах.

ЦК КП(б)У та уряд УРСР проявляли постійну турботу й увагу щодо дальшого розвитку освіти і культури трудящих Молдавії. Вони зобов'язали Молдавський обком КП(б)У забезпечити введення в 1930/31 навчальному році загальної початкової освіти для дітей всіх національностей МАРСР рідною мовою, розгорнути широку роботу у справі ліквідації неписьменності⁶.

Слід зазначити, що населення Молдавської АРСР за національним складом було дуже різноманітним. У республіці проживали й працювали молдавани, українці, росіяни, євреї, німці та ін. Політико-виховна робота серед них проводилася їх рідними мовами. Значних успіхів у цій справі було досягнуто серед українських трудящих. Протягом 1931 р. виходили 3 районні газети українською мовою, був створений український театр, у педагогічному технікумі почало функціонувати українське відділення, розширилася сітка українських шкіл, «завдяки чому 98% дітей українців навчалися рідною мовою»⁷.

Рішенням бюро Молдавського обкому КП(б)У від 30 квітня 1933 р. «Молдова Социалистэ» та «Соціалістична Молдавія» розділилися на дві самостійні газети з окремими редакціями. Обком звернувся до ЦК КП(б)У з проханням «виділити додатково обласним газетам 60 тис. крб. для покриття витрат у зв'язку з поділом газет»⁸. Зростала сітка культурно-освітніх закладів, готувалися кадри вчителів, науковців та працівників мистецтва. Вже в січні 1933 р. відзначалися великі досягнення у будівництві шкіл, технікумів та інших культурно-освітніх закладів. У 1934 р. було намічено створити Молдавський етнографічний музей, були виділені необхідні кошти на будівництво приміщення, обладнання і утримання персоналу.

⁴ Там же, арк. 21.

⁵ Там же, спр. 1528, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 2016, арк. 43—44.

⁷ Там же, спр. 2181, арк. 41.

⁸ Там же, спр. 2266, арк. 26.

Велику увагу партійні та радянські органи України приділяли підготовці кадрів культосвітніх працівників. Багато молдавських юнаків та дівчат направлялися для навчання на робфаки та в інститути Києва, Москви, Ленінграда, Миколаєва, Одеси та інших міст Радянського Союзу. В 1929 р. ЦК КП(б)У визнав за необхідне надати допомогу Молдавії у підготовці літературних працівників шляхом організації Молдавської секції при інституті журналістики й запропонував Наркомосу й секції ВУЦВК забезпечити культурні заклади МАРСР необхідними кадрами⁹.

Особливо гостра потреба відчувалася в театральних працівниках. У 1930 р. керівництво республіки звернулося в Одеський театр з проханням допомогти кадрами Державному українському театру в Молдавії. У Тирасполь по черзі прибули художні керівники Терещенко і Кашевський, які поставили тут п'єси «Постріл», «Захід хвилюється» та ін. Братерська допомога й співдружність театрів України та Молдавії позитивно вплинули на дальший розвиток театрального мистецтва МАРСР.

З метою підготовки мистецьких кадрів бюро Молдавського обкому КП(б)У звернулося в 1932 р. з проханням дозволити в одному з найбільших і популярних театрів України «створити молдавську студію для підготовки молдавських акторів»¹⁰. У Харків для навчання у театральній студії було направлено 70 чол. й асигновано 200 тис. крб. За вказівкою ЦК КП(б)У у Молдавію прибула група комуністів, частину з яких Молдавський обком КП(б)У направив для роботи в культосвітніх закладах¹¹.

Інші молдавські театральні студії і хорова капела направлялися на навчання в Одеський музично-театральний інститут ім. Бетховена терміном на 1 рік. Пізніше в цьому театрі була створена молдавська секція, випускники якої В. К. Герлак, Т. І. Грузін та ін. організували першу артистичну групу Молдавського театру, створеного в листопаді 1933 р. у Тирасполі. Через деякий час в цю групу влилися випускники К. А. Штирбул, К. К. Константинов, Д. Т. Дарієнко, М. М. Апо-столов, Є. Г. Казимірова (нині всі вони народні артисти Молдавської РСР). В 1937 р. у республіці були створені хорова капела «Дойна» та державний симфонічний оркестр МАРСР. У цей же час розпочала свою роботу Молдавська секція Спілки композиторів України¹².

Завдяки піклуванню партії та Радянського уряду на початок 1940 р. у МАРСР функціонували 3 театри, 554 клуби, 954 бібліотеки, 80 стаціонарних кіноустановок і 30 кінопересувок, виходило 25 газет і 2 журнали¹³.

На розвиток освіти було витрачено 64,3 млн. крб., політико-виховну роботу — 4,3 млн. крб., будівництво клубів і будинків колгоспника — 1,56 млн. крб., ліквідацію неписьменності й малописьменності — 660 тис. крб., спорудження шкіл для дорослих — 1,05 млн. крб., бібліотеки — 693 тис. крб.¹⁴

Таким чином, під керівництвом ЦК КП(б)У, уряду України та Молдавського обкому КП(б)У молдавський народ створював свої на-

⁹ Там же, спр. 1556, арк. 6.

¹⁰ Там же, спр. 2225, арк. 5.

¹¹ Там же, спр. 2232, арк. 18—19.

¹² Н. А. Мохов, К. В. Стратієвський. Назв. праця, стор. 49.

¹³ Там же, стор. 50.

¹⁴ ЦДА МРСР, ф. Р-2947, оп. 1, спр. 18, арк. 26.

ціональні кадри. Подана російським та українським народами допомога відіграла вирішальну роль у створенні й розвитку економіки і культури трудящих Молдавії.

З ІСТОРІЇ СПІЛЬНОЇ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ БОРОТЬБИ СЕЛЯН УКРАЇНИ ТА МОЛДАВІЇ В XVI—XVIII ст.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

Протягом століть трудящі України і Молдавії спільно боролися проти своїх гнобителів. Незважаючи на кордони, галицькі селяни, що перебували під гнітом шляхетської Речі Посполитої у важкі часи зверталися по допомогу до своїх братів по класу — молдавських селян. У XVI ст. на Галицькому Прикарпатті з'явилися повстанці, яких називали опришками. Протягом кількох століть вони вели уперту боротьбу з феодалами, в ході якої нерідко взаємодіяли з загонами молдавських гайдуків, що утворилися приблизно в той же час.

У судових протоколах, сеймових і сеймикових постановках Речі Посполитої, королівських і гетьманських універсалах та в багатьох інших урядових і приватних письмових повідомленнях є чимало документальних свідчень про спільні дії опришків і гайдуків по обидва боки Карпат. Так, відомо, що у 1547 р. молдавський господар (князь) і польський король вжили заходів проти галицьких і молдавських опришків¹, а в 1618 р., як свідчать польські джерела, «опришки і волюхи (молдавські гайдуки.— В. Г.) постійно діяли» на Покутті², що знаходилося на тодішньому пограниччі Молдавії і Польщі.

Це примусило польського короля видати в 1618 р. спеціальний універсал, за яким усі дороги і шляхи, що вели з Польщі до Молдавії закривалися³. Та королівські заходи не увінчалися успіхом.

У 1621 р. керівник молдавських гайдуків Петро Гречина, який діяв на околицях Дорогойова і Сучави, на прохання покутських опришків надіслав до Коломийського повіту загін, очолюваний Грином, Кардашом і Чурилом, щоб допомогти селянам у боротьбі проти місцевої шляхти. Об'єднані загони галицьких і молдавських месників розгорнули активну антифеодальну боротьбу і з допомогою селян здобули сильно укріплену фортецю в Пнів'ї⁴. З свого боку галицькі опришки переходили в Молдавію. Так, загін Івана Бойка в 1623—1625 рр. «ходив на Волощину», де разом з місцевими селянами і гайдуками розправлявся з молдавськими феодалами.

В період народно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та у другій половині XVII ст. зв'язок і спільна боротьба опришків по обидва боки Карпат особливо посилювались. 23 березня 1651 р. польський король Ян Казимир надіслав галицькій шляхті спеціальний універсал, у якому наказував «всі стіни, особливо Галицької землі від Угорщини і Молдавії, так зміцнити, щоб була надійна безпека від опришків»⁵.

¹ А. Jabłonowski. Sprawy woloskie za Jagellonow,— "Zródła dziejowe". t. X. Warszawa, 1878, стор. 16.

² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 371, арк. 1787.

³ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 118, арк. 726—727.

⁴ Там же, спр. 120, арк. 164—169.

⁵ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 159, арк. 353.

У березні 1653 р. шляхетські послы від Галицької землі зі страхом доповідали сеймові, що «всюди шириться сваволя, особливо в наших (галицьких.— В. Г.) краях, на молдавському пограниччі», й вимагали виділити спеціальні кошти «для домашньої оборони» від опришків.

В 1657 р. галицька шляхта доповідала королеві про те, що місцеві опришки, вчинивши з волоською границею лігу (зв'язок.— В. Г.) щоденно «великими загонами наступають на феодалів, убивають і нищать їх маєтки»⁶.

Згідно з конституцією Варшавського сейму 1658 р. для боротьби з опришками було вирішено організувати комісію з 25 найвпливовіших осіб. Комісари визначили час і місце зустрічі з молдавським господарем для наведення «пограничного спокою»⁷. Але й це не сприяло придушенню опришківства.

Цікавою сторінкою спільної антифеодальної боротьби молдавських гайдуків і галицьких опришків є похід на Покуття (1673 р.) молдавського ватажка Бордюка *, про якого до цього часу немає згадки в жодній з праць молдавських та українських істориків. У галицьких гродських книгах авторові статті пощастило виявити два важливі документи, що дають певне уявлення про антифеодальну діяльність Бордюка під час його походу на Галицьке Прикарпаття⁸. Це — копії двох письмових позовів польського короля Михайла до воєводи волинського магната-князя Юрія Чарториського, зареєстрованих в галицьких гродських книгах генеральним возним Іваном Бойком з Гвіздця. У позовах, згідно з якими Юрій Чарториський викликався на генеральний Люблінський королівський судовий трибунал, ідеться про тяжке становище селян у королівських та приватних маєтках цього магната на Покутті, в Косівському і Заболотівському ключах, що виникло внаслідок господарювання там орендарів.

Звичайно, король — найбільший власник маєтків керувався не якимись там гуманними почуттями до пригнобленого населення. Щоб запобігти розоренню королівських маєтків, а також побоюючись збройних виступів селян, він змушений був реагувати на їхні скарги.

Доведені до відчаю, розорені кріпаки, як записано в актах, «піддались під опіку опришка молдавської провінції Бордюка, якого зазвали пригнічені піддані, щоб увійшов у м. Заболотів».

Незабаром ватажок Бордюк із своїми молдавськими опришками прибув на Покуття. Він «нічною порою напав» на місто Заболотів, захопив будинок католицького ксьондза Станіслава Конопки, спалив домашнє і костьольне майно, а самого католика «попровадив у найгустіші ліси і неприступні скали через ріки» в Молдавію. У горах, в оточенні своїх побратимів, Бордюк розпочав допит ксьондза. Він, як свідчать джерела, звернувся до нього з незвичайними словами: «пиши до пана..., що не задля іншої справи спіймав, а лише за те, що орендарі в своїх орендах-селах пригнічують підданих, судять їх і чинять іншого роду насильства та безправ'я». У другому документі говориться, що Бордюк звернувся до ксьондза так: «Чому ти, будучи духовним, не вчиш пана, щоб християнської крові не продавав у руки невірних (орендарів.— В. Г.)..., ті... людей пригнічують, хліба людям

⁶ АГЗ, т. 24, стор. 130/4.

⁷ Volumina legum, t. IV, Petersburg, стор. 358.

⁸ Про життя та діяльність Бордюка, коли і де народився, його перші кроки в боротьбі проти феодалів поки що невідомо з джерел. Але його справедлива боротьба проти гнобителів була відома не лише в Молдавії, а й в Галичині.

⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 5, спр. 174, арк. 1676—1681.

не вільно купити, коли звідки привезуть, аж орендарі закуплять наперед і дорожче продають меншою мірою. Людей саджають, і... карами тяжкими винищують... Чому ж ти, слуга правди, не говориш пану, чому християн запродує негідникам... Християнин на пана робить — за пса, а орендар — брат...» Бордюк наївно думав, що ксьондз, як найближчий поради́ник панів, може вплинути на них⁹.

Спійманий ксьондз Станіслав Конопка цілу добу перебував у полоні і, як записано в актах, «завдяки божому провидінню був звільнений через волоську шляхту і вирвався з рук підступного опришка». Побоюючись розправи з боку Бордюка, він все ж подав скаргу на магната Юрія Чарториського спочатку до галицького міського, а згодом — до трибунальського королівського суду у Любліні, обвинувачуючи князя в незаконній здачі в оренду своїх маєтків.

Королівський трибунал вирішив заборонити Чарториському здавати в оренду свої маєтки, у зв'язку з чим король Михайло й викликав його, а також позивача ксьондза Конопку на суд. На жаль, через відсутність джерел нам невідомо, чим закінчилася ця справа.

Але становище селян і міщан Заболотівського та Косівського ключів не поліпшилося. В кінці XVII — на початку XVIII ст., як видно з документів, галицько-молдавські опришки почали активніше діяти у цих околицях і навіть кілька разів здобували Косів. Так, через 25 років після виступу Бордюка, 17 липня 1698 р. місто було захоплене селянсько-опришківським загоном під керівництвом братів Лунгів. «Палаючи вогнем помсти», опришки списками й сокирами повбивали і поранили ненависних гнобителів та завдали їм значних збитків¹⁰. У 1704 р. покусюські і закарпатські опришки, керовані ватажками Пискливим і Пинтею, знову здобули Косів¹¹.

В середині XVIII ст. антифеодальний рух галицьких і молдавських опришків ще більше зміцнів і поширився. Його очолювали Олекса Довбуш і його послідовники Василь Баюрак та Іван Бойчук.

⁹ Там же, ф. 5, спр. 174, арк. 1681.

¹⁰ Там же, ф. 5, спр. 195, арк. 872—878.

¹¹ Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. Ів. Франка, ф. Осолінських, № 1350/II.

З історії революційного руху на західноукраїнських землях

БОРЬБА КПЗУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ І СІОНІЗМУ (1921—1939 рр.)

А. С. ШИНДЛЕР, В. А. ШИНДЛЕР

Розв'язання національного питання в СРСР на принципах пролетарського інтернаціоналізму надихало народи всього світу на боротьбу за свободу і незалежність. Народні маси Західної України протягом всього періоду іноземної окупації боролися за возз'єднання з Радянською Україною.

Тяжке економічне й політичне становище українських народних мас доповнювалося ще й національним гнітом. Майже всі державні

посади в Західній Україні були зайняті польськими урядовцями, скрізь переважала польська мова. Національні меншості, в першу чергу українці, ополячувались. Польські власті скоротили мережу українських шкіл та інших культурно-освітніх установ. З 3662 українських шкіл, що існували на Західній Україні в 1919 р., на 1939 р. залишилось лише 135. Міністр освіти польського уряду С. Грабський перетворив 1800 українських шкіл на утравістичні (двомовні)¹. Вищих учбових закладів з українською мовою викладання в краї зовсім не було, а українські кафедри Львівського університету були закриті.

Західноукраїнська буржуазія, яка мала намір відірвати Радянську Україну від СРСР при підтримці міжнародного імперіалізму і відновити там капіталістичний лад, переорієнтувалася на буржуазно-поміщицьку Польщу та західні держави.

Класовий та національний гніт західноукраїнських трудящих викликав масовий революційний та національно-визвольний рух. Керівною силою його був робітничий клас і Комуністична партія Західної України, яка підтримувала зв'язки з КП(б)У². В рішеннях з'їздів, конференцій, відозвах КПЗУ вказувалось, що національно-визвольна боротьба мусить бути підпорядкована пролетарській боротьбі за соціалізм, що в знищенні національного гніту однаково заінтересовані всі трудящі, в тому числі і трудящі-поляки, бо, як свого часу підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, ніяка нація не може стати вільною, продовжуючи в той же час гнобити інші нації³.

У боротьбі за розв'язання національного питання КПЗУ керувалась ленінськими настановами, викладеними в праці «Про право націй на самовизначення»⁴. Всю свою діяльність вона проводила під лозунгом: «Українські, польські, єврейські робітники, об'єднуйтеся у єдині профспілкові організації!», а у селянському питанні — «конфіскація усіх поміщицьких земель і передача їх селянству без викупу»⁵. Завдання партії з національного питання були визначені II з'їздом КПЗУ: «Освідомити польським робітникам вагу національної революційної боротьби поневолених народів сучасної польської держави, як боротьби їх союзника в справі повалення буржуазної влади, як боротьби, яку пролетаріат може і повинен скерувати на шлях соціалістичної революції... Зв'язати боротьбу поневолених народів сучасної польської держави проти спільного ворога польської буржуазії з класовою боротьбою робітничого класу, щоб національно-поневолені українські та білоруські маси робітництва, селянства та трудової інтелігенції бачили, що їх справжнім союзником у боротьбі за національне визволення є польський робітничий клас, що тільки здобуття влади в Польщі робітничим класом, що тільки соціалістична революція в Польщі є передумовою приєднання Західної України і Західної Білорусії до УРСР і БРСР»⁶.

Серед класових ворогів трудящих Західної України були українські буржуазні націоналісти, які захищали інтереси експлуататорів. Як слушно писав Д. З. Мануїльський, «український націоналізм ніколи не був національним, бо він завжди обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів. Він ніколи не був самостійним, бо він

¹ Л. Я. Корпійчук. Становище трудящего селянства західних областей України під владою панської Польщі, К., 1957, стор. 53.

² «Коммунист», 1963, № 10, стор. 44.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 360.

⁴ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 243.

⁵ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 64; І. К. Васюта. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр., Львів, 1971, стор. 93.

⁶ Постанови II з'їзду КПЗУ, стор. 5.

ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а орієнтувався на багнети чужинців»⁷.

Найбільш реакційною організацією української буржуазії на Західній Україні була Українська військова організація (УВО), заснована в 1920 р. катом київських робітників, полковником Є. Коновальцем. 1929 р. у Відні відбулось злиття УВО з іншими націоналістичними групами, новостворена організація прийняла назву Організація українських націоналістів (ОУН). ОУН була нелегальною організацією диверсійного, терористичного та шпигунського характеру, що діяла за вказівками німецької та інших імперіалістичних розвідок, виходячи з класових інтересів української буржуазії. Диверсії, терористичні акти проти окремих польських чиновників оунівці використовували для обдурення мас та створення видимості боротьби за «соборну» Україну.

Основою союзу між польською реакцією і компрадорською буржуазією була спільна боротьба проти революційного руху і СРСР. У межах союзу йшла гостра конкурентна боротьба за частку в експлуатації трудящих Західної України, за внутрішній ринок, за збільшення кількості представників української буржуазії в господарських органах, за вигідну фінансово-кредитну та податкову політику, за місце в державному та місцевому апараті, а також у питаннях освіти.

Для підготовки шпигунських кадрів з українських націоналістів німецька розвідка створила спеціальні школи у Мюнхені (1923 р.), у так званій Пруській Голландії (1924 р.), у «вільному місті» Гданську (1928 р.). У Львові було організовано крайовий центр, який готував збройні куркульські повстання в прикордонній смузі УРСР, навчав шпигунів, диверсантів і терористів, здійснював шпигунство в Польщі. Тільки в 1928 р. в польських в'язницях відбували покарання 100 німецьких агентів з УВО. Оунівські писакі вихваляли Гітлера і Муссоліні, наголошували, що мета їх життя — запекла боротьба проти комуністичного руху⁸.

Протягом 20 років між двома світовими війнами націоналісти УВО—ОУН намагалися відвернути увагу трудящих від боротьби проти національного гніту, щоб виторгувати для української буржуазії у польських правителів деякі подачки.

Це особливо характерно для діяльності УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання), яке висловлювало інтереси тієї групи української буржуазії, що найтісніше зрослась з польським капіталом і була найбільш угодовською до польських окупантів. На націоналістичних та угодовських позиціях стояли також Українська соціальна радикальна партія (УСРП) і «нова» Українська соціал-демократична партія (УСДП). Верховоди українських націоналістичних партій були тісно зв'язані з уніатською церквою, яка благословляла їх антинародну, злочинну діяльність, закликала йти «одним морально-релігійним і національним фронтом — проти Комуни»⁹.

КПЗУ викривала ОУН, УНДО та інші націоналістичні організації як агентуру імперіалізму в боротьбі проти національно-визвольного руху. Українська буржуазія боялась революційного руху мас, який переплітався з класовою боротьбою за соціальні перетворення, землю, возз'єднання з Радянською Україною.

Національно-визвольна боротьба на Західній Україні була тісно зв'язана з боротьбою, що велася під гаслами КПЗУ: «Вся земля се-

⁷ Д. З. Мануїльський. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, Львів, 1945, стор. 18.

⁸ В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, К., 1970, стор. 46—47, 56.

⁹ Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1968, стор. 275.

лянам без викупу!», «Боротьба проти колоністів та осадників!», «Ані гроша податку урядові голоду, безробіття і війни!»¹⁰. Революційні виступи трудящих західноукраїнських земель знаходили підтримку серед польського народу і непокоїли власті, які змушені були визнати, що в 1920—1924 рр. вони ледве справлялися з революційним рухом на Західній Україні¹¹.

Однією з найяскравіших сторінок героїчної боротьби трудящих Західної України були заболотівські події 1924 р. в Івано-Франківській області. Тут вперше на Західній Україні під проводом Коломийського окружкому КПЗУ 1 травня відбулася п'ятитисячна демонстрація робітників тютюнової фабрики, млина та сіл Снятинського, Коломийського і Косівського районів. Демонстрація проходила під лозунгами «Хай живе соціалістична революція в Польщі!». Проти демонстрантів польський уряд кинув війська. Кілька чоловік було вбито, 50 поранено і 130 заарештовано¹². З приводу цих подій журнал «Наша правда» писав: «Наша партія подала блискучий приклад того, як треба проводити революційний селянський рух під червоні прапори комуністичного пролетаріату. Заболотів показав, що в революційному русі стався нарешті перелом... Селянство Західної України звернуло на шлях класової боротьби, на шлях соціалістичної революції»¹³.

В літопису боротьби визначною подією було Ліське селянське повстання 1932 р.—один з найбільших масових виступів українських і польських селян, в якому яскраво проявилась інтернаціональна єдність трудящих у боротьбі проти фашизму, національного і соціального гноблення, проти експлуатації і зрадництва різних угодовських партій¹⁴. Страйк львівських будівельників у травні того ж року завершив наступ трудящих на польський уряд, який змушений був дозволити проведення у Львові антифашистського «Конгресу діячів культури». В його роботі взяли участь такі видатні діячі культури, як Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор, В. Василевська та ін. Конгрес пройшов під знаком єдиного народного антифашистського фронту, за мир, демократію і соціалізм, на захист СРСР.

Масовий рух за створення єдиного народного антифашистського і антиокупаційного фронту викликав тривогу правлячих кіл Польщі та української буржуазії. Націоналістичні газети вилили на комуністів зливу брудних наклепів, а ОУН за вказівками гітлерівської розвідки та при сприянні польської дефензиви (політична поліція) влаштовувала погроми і вбивства членів КПЗУ. Велике обурення трудящих викликали погроми оунівських бандитів у Сколі та вбивства комуністів у селах Нагуєвичі та Двірці на Львівщині¹⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни гітлерівська Німеччина використовувала українських буржуазних націоналістів у боротьбі проти СРСР та поневолених народів. Тільки на землях Західної України гітлерівські окупанти та українські буржуазні націоналісти знищили 1600 тис. радянських людей, вивезли в Німеччину 500 тис. чол.¹⁶.

¹⁰ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною, стор. 172, 184, 196 та ін.

¹¹ «Наша правда», 1924, № 9—12, стор. 41.

¹² Під прапором Жовтня. Документи і матеріали, Львів, 1964, стор. 164—166, 170—175.

¹³ «Наша правда», 1926 р., травень, стор. 27.

¹⁴ О. М. Швидяк. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі 1929—1939, К., 1972, стор. 56..

¹⁵ В. Замилинський. Шлях чорної зради, Львів, 1969, стор. 37.

¹⁶ Там же, стор. 151.

Не менш підступним ворогом трудящих Західної України в їх боротьбі за соціальне і національне визволення був сіонізм, ідеологія і практика якого підпорядковані захисту класових інтересів єврейської буржуазії — одного з загонів міжнародного імперіалізму. На чолі «Крайової сіоністської організації», що була автономною частиною сіоністської організації Польщі, стояв виконавчий комітет (екзекутива) очолюваний депутатом польського сейму Л. Рейхом¹⁷.

У той час, коли єврейська буржуазія Західної України збагачувалась за рахунок експлуатації трудящих, робітники, біднота, дрібні власники єврейського походження терпіли соціальний та національний гніт. У державних установах, навчальних закладах панували шовінізм та антисемітизм, значна частина безробітних євреїв не користувалась фондом соціального страхування.

Соціальне та економічне становище єврейських трудящих штовхало їх до єдності з українськими та польськими трудящими. Це непокоїло сіоністську верхівку. На сторінках сіоністських газет «Chwila», «Гайнт», «Момент», журналів, у синагогах, в єврейських навчальних закладах сіоністи проповідували, що між євреями і неєвреями стоїть нездоланний мур у вигляді «релігійної догматики». Широко використовувався горезвісний біблійний догмат про так звану «богообраність» євреїв, який ліг в основу націоналістичного постулату про «всесвітню єврейську націю». В. І. Ленін писав: «Ідея єврейської «національності» має явно реакційний характер не тільки у послідовних прихильників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається сполучити її з ідеями соціал-демократії (бундівці). Ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрій, ворожий асиміляції, настрої «гетто»¹⁸.

Серед сіоністських партій і течій на Західній Україні існували «загальні сіоністи», «сіоністи-ревізійністи», «сіоністська трудова партія (Гітахдут), «сіоністи-соціалісти» (Поалей-Ціон), «сіоністи-клерикали» (Мізрахі). Всі вони фінансувались єврейським і міжнародним капіталом і стояли на позиціях колонізації Палестини, розв'язання єврейського питання шляхом переселення євреїв до Палестини, культивування іудейської релігії та інших реакційних звичаїв і традицій. Якщо «загальні сіоністи» хотіли досягти своєї мети шляхом скуповування арабської землі, то «сіоністи-ревізійністи» — створенням військових легіонів для загарбання арабських земель¹⁹.

Сіоністська пропаганда на Західній Україні, як і в усьому капіталістичному світі, намагалась приховувати колонізаторські методи насильства проти арабських трудящих, яких різними засобами зганяли з рідної землі.

У березневій листівці ЦК КПЗУ 1925 р. підкреслювалось, що боротьба проти імперіалістів та їх слуг — сіоністів повинна вестися не тільки в Палестині, але й на Західній Україні, оскільки «сіоністи в Палестині прислужують англійському імперіалізму проти арабського селянства, а на Західній Україні — польському імперіалізму проти українського селянства — це історична роль сіоністів»²⁰. Партійні ор-

¹⁷ A. Belcikowska. Stronictwa i związki polityczne w Polsce, Warszawa, 1925, стор. 496.

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 71.

¹⁹ В. В. Добрецова. Сіонізм на службі антикомунізму. — «УІЖ», 1972, № 8.

²⁰ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 1, спр. 300, арк. 11.

ганізації КПП, КПЗУ викривали сіонізм як ворога євреїв і всіх трудящих світу. Зокрема, V з'їзд КПП (1930 р.) відмітив, що «на основі економічної кризи посилюється революційний рух серед єврейських трудящих Польщі, їх участь у страйках, у політичних кампаніях, особливо в широкій антисіоністській кампанії, в яких єврейські маси під проводом КПП підтвердили свою солідарність з національно-визвольним рухом арабських трудящих»²¹.

Сіоністська буржуазія схвалювала всі репресивні заходи польських окупантів на Західній Україні, сприяла політиці колонізації. В рішеннях II з'їзду КПЗУ записано: «Сіонізм є великою перешкодою для єврейського пролетаріату та єврейської бідноти у боротьбі за соціальне і національне визволення, бо відвертає увагу від справжніх причин їх поневолення (які лежать в самому капіталістичному ладі), кличем творення єврейської національної держави в Палестині, бо відтягає єврейських робітників від спільної боротьби разом з українськими і польськими робітниками за повалення капіталізму та здобуття диктатури пролетаріату»²².

Викриваючи антинародну, контрреволюційну суть єврейської буржуазії і сіонізму, які блокувалися з усіма реакційними силами, КПЗУ висунула свою програму вирішення єврейського питання: «Рівноправність для євреїв, ліквідація кагалів як зброї соціально-економічного закріпачення мас, ліквідація будь-яких правових і фактичних обмежень для євреїв, відкриття державних єврейських шкіл, рівноправність єврейської мови в державних, судових органах» та ін. Партія роз'яснювала єврейським трудящим, що тільки соціалістична революція в Польщі, що тільки возз'єднання Західної України з Радянською Україною можуть гарантувати їм соціальну та фактичну рівноправність з іншими народами²³.

З другого боку, КПЗУ рішуче боролася проти антисемітизму, за допомогою якого правлячі класи намагалися відвернути увагу українських і польських трудящих від боротьби з експлуататорами і гнобителями, з фашистською диктатурою. У пресі комуністи роз'яснювали трудящим, «що єврей лихвар і капіталіст, єврей кровопивець, єврей буржуй або поміщик є вашим ворогом не тому, що він єврей, а тому, що таким самим вашим ворогом є буржуй український або український поміщик... Єврейський народ, зокрема його працюючі маси, може бути тільки вашим союзником, а не ворогом»²⁴.

З ініціативи КПЗУ проводилися масові віча, мітинги, демонстрації та страйки протесту на захист єврейських трудящих під час спровокованих польськими та українськими націоналістами єврейських погромів. У польському сеймі депутат-комуніст С. Круліковський говорив: «Антисемітизм — не страхіття для багатіїв, він спрямований проти бідноти та робітників. Ми добре розуміємо, що породжує антисемітизм, знаємо, що боротьба з ним можлива лише всупереч польській та єврейській реакції...»²⁵

В жодній програмі сіоністських течій не було вимоги про боротьбу з антисемітизмом, а головне завдання полягало у боротьбі проти КПЗУ та її легальної організації «Алгемайне ідіше арбайтер партай» («Загальна єврейська партія праці»).

²¹ V zjazd KPP, Warszawa. 1930, стор. 115.

²² Постанови II з'їзду КПЗУ, стор. 22.

²³ В. Добрецова. Про реакційну діяльність сіоністських організацій на Західній Україні в 1920—1929 рр.— «УІЖ», 1971, № 7, стор. 69.

²⁴ Там же, стор. 71.

²⁵ Posłowie rewolucyjne w sejmie 1920—1935, Warszawa, 1961, стор. 59—60.

Про зв'язок між сіоністами та українськими буржуазними націоналістами свідчить інтерв'ю головного секретаря УНДО В. Целевича політичному оглядачеві краківської сіоністської газети «Новий Дзеннік» Крумгольцу, який під час розмови відверто сказав: «Пану послові певно відомо, що, подібно як українці, ведемо боротьбу (українські буржуазні націоналісти.— А. Ш., В. Ш.) з комунізмом. То наш ворог, так як і ваш». А Целевич заявив, що під час виборів до польського сейму у 1922 і 1928 рр. на Волині й Поліссі був створений спільний виборчий блок між УНДО і сіоністами, що УНДО симпатизує сіоністам»²⁶.

Сіоністські депутати у польському сеймі підтримували всі реакційні заходи проти революційного і національно-визвольного руху на Західній Україні. Лідерами польських і західноукраїнських сіоністів у сеймі були І. Грінбаум, М. Ключмель, С. Мінц²⁷.

У роки другої світової війни сіоністи пішли за зговір з фашизмом, турбуючись тільки про своє життя, про своє збагачення. Були створені за розпорядженням генерал-губернатора Польщі Франка 28 листопада 1939 р. юденрати (єврейські ради) які зобов'язались виконувати всі накази і розпорядження німецької адміністрації і відповідати за їх сумлінне виконання²⁸.

Сучасна сіоністська пропаганда поширює наклепи, нібито в СРСР та інших соціалістичних країнах існує антисемітизм. Тим самим вона хоче довести, що соціалізм не може вирішити єврейське питання. Насправді досвід показує, що в країнах соціалізму викорчовані соціальні й політичні залишки антисемітизму.

Нині українські буржуазні націоналісти і сіоністи знайшли спільну мову на ґрунті антикомунізму і антирадянщини. Як у єврейських, так і в українських буржуазних націоналістів спільні класові та ідейні позиції. Вони намагаються діяти спільно проти СРСР, інших країн соціалістичного табору, міжнародного революційного і національно-визвольного рухів.

Ідеологія шовінізму, расизму, національної винятковості — головне їх знаряддя розпалювання ворожнечі і ненависті між народами різних націй. Саме тому ЦК КПРС підкреслює, що найважливіше завдання комуністів полягає в тому, щоб постійно вести пропаганду ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів, давати своєчасну політичну оцінку ворожим спробам відродити націоналістичні настрої і погляди, рішуче викривати ідеологію антикомунізму, правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму і шовінізму.

Виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, наступальна боротьба проти ідеології буржуазного націоналізму — заповідь дальшого зміцнення непорушної інтернаціональної єдності, міцної дружби радянських народів.

²⁶ «Діло», 16 липня 1934 р.

²⁷ А. Belcikowska. Назв. праця, стор. 496.

²⁸ B. Mark. Walka i zagłada warszawskiego getto. Warszawa, 1959, стор. 65.

ПОЛІТИКА КПЗУ В ПИТАННІ ПРО ОСВІТУ Й ВИХОВАННЯ МОЛОДІ (1921—1938 рр.)

М. Б. ЄВТУХ

Після загарбання буржуазною Польщею Західної України окупанти поставили собі за мету перетворити західноукраїнські землі на польські окраїни Речі Посполитої. Протягом усього свого безславного двадцятирічного панування вони проводили політику насильного ополчання українського населення, знущалися з його культури, закривали українські школи, культурно-освітні установи й заклади.

Першим кроком до повсюдної ліквідації українських шкіл було закриття учбових закладів, що підготовляли вчителів *. Уже до 1921 р. польські окупанти встигли закрити 682 українські школи ¹, а з 1923 по 1926 рр. — ще 1377 ².

Як констатував пленум ЦК КПЗУ, в результаті політики полонізації з 1000 українських дітей у школах з рідною мовою навчалося тільки 71, а в польських та утравістичних (двомовних. — М. Є.) — 929 дітей ³.

Здійснюючи колонізаторську політику польського уряду на «східних кресах», шкільна влада направляла в західноукраїнські школи вчителів-поляків, які зовсім не володіли українською мовою. В такий спосіб польські окупанти усунули українську мову не лише з окремих західноукраїнських шкіл, а й з цілих повітів. Газета «Праця» писала, що «на Поліссі, Холмщині, Підліссі немає ані жодної школи, де би діти вчили хоч одну годину тижнево української мови. Цього року наказано навіть попам православну науку в школах подавати в польській мові...» ⁴.

Здійснювалась ціла система дискримінаційних заходів щодо українських шкіл.

Власне, вся система освіти в країні служила інтересам експлуаторських класів. За шкільною реформою 1932 р., початкове навчання діти одержували в так званих школах-тупиках, звідки до дальшої освіти дітям трудящих пригноблених національностей шлях був фактично закритий. Саме з цією метою на території західноукраїнських земель, особливо в селах, були тільки школи найнижчих ступенів. У 1937/38 навчальному році вони становили тут 71% усіх шкіл ⁵.

Народні школи першого ступеня не давали дітям знань, необхідних для вступу в загальноосвітню чи фахову середню школу. Висока плата за навчання (200—300 злотих на рік у середній школі), відсутність стипендій та гуртожитків, нормування прийому за соціальною та національною ознаками — все це робило середню й вищу освіту зовсім недоступною для дітей трудящих.

Реакційність політики буржуазно-поміщицького уряду Польщі позначалася й на змісті та методах навчально-виховної роботи. Вся вона була підпорядкована основній меті — виховати молодь у дусі вір-

* Однією з перших — 20 березня 1923 р. — була закрита єдина українська чоловіча державна семінарія у Львові.

¹ Двадцять років під ярмом польських панів. Збірник Львівського обласного історичного архіву, К., 1940, стор. 21.

² Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 163, оп. 2, спр. 73, арк. 91.

³ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ. Тези, ухвалені II Пленумом ЦК КПЗУ в січні 1929 р., Львів, 1929.

⁴ «Праця», 8 березня 1934 р.

⁵ Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 129.

нопідданості польській поміщицько-буржуазній державі. «Шкільний статут» від 31 липня 1924 р., або, як його називають, «кресовий» шкільний закон, встановлював, що обов'язком загальної школи на території Львівського, Станіславського, Тернопільського, Волинського, Поліського, Новогрудського та Віленського воеводств є виховання «з дітей як польської, так і непольської національності добрих громадян для держави»⁶.

Наступ реакції на українську школу здійснювався по всіх напрямках. У надзвичайно тяжке становище на західноукраїнських землях були поставлені вчителі, особливо сільські. Це була найбільше пригноблена духовно і найгірше забезпечена матеріально, пригноблена, пущена, безправна й забита частина інтелігенції.

Прогресивні ж педагоги, справжні сіячі «розумного, доброго, вічного» (так називав М. О. Некрасов передових борців за свободу та освіту), зазнавали жорстоких утисків і переслідувань, їх не допускали до роботи в українських школах, звільняли або переводили «для користі справи» в центральні чи західні воеводства Польщі⁷. Так, до 1925 р. було звільнено 2,5 тис. і переведено за межі Західної України 1,5 тис. українських учителів⁸. 1936 р. в Польщі була організована спеціальна установа під керівництвом генерала Пашкевича, яка передусім зайнялася заміною вчителів на східних окраїнах. За короткий строк у сільських школах було звільнено з роботи майже всіх прогресивно настроєних учителів-українців⁹.

Особливо нетерпимо ставився польський уряд до тих учителів, які проводили політосвітню роботу серед населення. Їх кваліфікували як неблагонадійних, звільняли з роботи без права поновлення на посаді. Саме до цієї категорії потрапили відомі згодом письменники Я. Галан, якого було звільнено з посади вчителя української гімназії в Луцьку 1929 р., та Уляна Кравченко, яка вчителювала в місті Бібрці. Нові вчителі, наставлені властями, ретельно виконували вказівки шкільної влади та уряду щодо колонізації населення «східних кресів», насильно запроваджували свою систему виховання.

Жорстока колонізаторська політика згодом призвела до того, що на західноукраїнських землях 60% населення було цілком неписьменним; серед жінок неписьменність становила 75—79%¹⁰.

Боротьбу трудящих західноукраїнських земель проти реакційної політики польського уряду в галузі освіти й виховання молоді очолила Комуністична партія Західної України.

Комуністи висунули чітку, конкретну програму дій у цьому напрямі, головними пунктами якої мала стати боротьба проти реакційного шкільного законодавства, за скасування законів, що обмежують вільний розвиток школи; за те, щоб кожна сільська громада мала школу з викладанням рідною мовою; за створення українських шкіл вищого ступеня, припинення переслідувань та звільнень з роботи вчителів-українців; фашизації та клерикалізації шкіл; за стопроцентне охоплення державною школою дітей шкільного віку, безплатне навчання, державну допомогу бідним дітям та ін.¹¹.

⁶ Див.: М. М. Грищенко. Народна освіта в західних областях Української РСР, К., 1960, стор. 15.

⁷ «Світло», 6 вересня 1925 р.

⁸ «Спартак», 26 травня 1933 р.

⁹ Западная Украина и Западная Белоруссия. Сборник материалов, Сталинград, 1939, стор. 36.

¹⁰ Г. Минский. Под игом польских панов, М., 1933, стор. 52.

¹¹ Резолюції розширеного засідання ЦК КПЗУ 3 червня 1931 р., Львів, 1931, стор. 42—43.

«Боротьба за школу,— читаємо в листівці КПЗУ,— то для нас частина боротьби за визволення Західної України з-під ярма окупації, боротьби проти польського імперіалізму, проти фашистської диктатури. Боротьба за школу,— то частина боротьби за соціалізм»¹². Спрямовуючи її в революційне русло, комуністи шляхом демонстрацій, шкільних страйків добивалися впровадження української мови в школах та урядових установах. «Боротьба за школу — це революційна боротьба з польською окупацією», — писала газета «Шлях селянської боротьби»¹³.

Проти окупантів та їх реакційної політики в галузі народної освіти боролися й передові вчителі та учні. В окремих школах КПЗУ мала свої нелегальні комуністичні організації, в роботі яких активну участь брали шкільна молодь, трудова інтелігенція. Діяльність організації «Революційний союз незаможної шкільної молоді» викликала серйозну тривогу серед окупантів. У таємному наказі по Львівській кураторії в 1936 р. давалася вказівка директорам шкіл звернути особливу увагу на учнівські організації, програму їх роботи, доповіді й реферати, які читаються на їх засіданнях¹⁴. А в одному з донесень ровенського повітового старости прямо говориться, що «популярним гаслом інтелігенції є віра у здійснення комуністичних ідеалів, лояльне відношення до більшовизму...»¹⁵.

Під керівництвом комуністів члени цих організацій брали участь у демонстраціях, писали й розповсюджували листівки, в яких закликали до боротьби проти експлуататорів, за рівність і свободу, як у Радянському Союзі. Мобілізуючою силою в боротьбі західноукраїнських трудящих проти окупантів були ідеї Комуністичної партії, успіхи культурного будівництва на Радянській Україні і в усьому Союзі РСР, пропаганді яких чимало місця відводили прогресивні газети «Сила», «Сель-Роб», «Комсомолец ЗУ», журнали «Вікна», «Освіта» та ін.

Так, наприклад, 29 червня 1930 р. в газеті «Сила» була надрукована стаття «Радянська Україна» з підзаголовком «Піднесення культурного рівня мас», у якій говорилося про успіхи УРСР у справі ліквідації неписьменності. Зокрема підкреслювалося, що за 13 років Радянської влади на Україні навчилося елементарної грамоти 5,5 млн. чол., що на Радянській Україні діяла 21 тис. трудових шкіл, з них 17 500 — українських. А в цей же час у панській Польщі, писала «Сила», кожного року 200 тис. дітей не мають можливості відвідувати школу й залишаються неписьменними¹⁶.

В статті «В одноцілому фронті боротьби усієї працюючої молоді здобудемо право безплатної науки на рідній мові», надрукованій у газеті «Комсомолец ЗУ», поряд з фактами про закриття українських шкіл на Західній Україні наводилися такі дані: якщо в 1915 р. на Україні 60% дітей не були охоплені навчанням, то в 1933 р. на території Радянської України в школах навчалось 4,5 млн. дітей, тобто всі діти шкільного віку; широка мережа не тільки початкових, а й середніх та вищих шкіл доступна всім; освіта стала справді народною¹⁷.

¹² Цит. за: «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі», Львів, 1968, стор. 503.

¹³ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 838, арк. 6—7.

¹⁴ Розвиток народної освіти на Львівщині, Львів, 1957, стор. 26.

¹⁵ О. С. Татенко. Колонізаторська політика польських окупантів у галузі народної освіти на Волині в період 1919—1939 рр.—Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, т. 2, вип. 1, К., 1954, стор. 98.

¹⁶ «Сила», 29 червня 1930 р.

¹⁷ «Комсомолец ЗУ», грудень 1934 р.

Газети наголошували, що на Радянській Україні навчання ведеться рідною мовою. У статті «Тільки при Радянській владі матимемо рідну школу» газета «Земля і воля» писала: «Ясна річ, що науку у наших школах на Західній Україні треба викладати зрозумілою нам українською мовою... Ось якої школи треба західноукраїнським робітникам та селянам. Таку школу мають вже працюючі Радянської України. Мусимо й ми собі її вибороти. Це буде наша рідна школа»¹⁸. «Проти фашизації і колонізації шкіл! Школи повинні бути на рідній мові за рахунок держави... Проти закриття українських шкіл! За зниження шкільних оплат!»¹⁹.

Передова частина молоді, студентів, учнів, які починали все глибше розуміти, що боротьба за національну культуру та освіту є невід'ємною частиною загальної боротьби за соціальне визволення, ставала на шлях відкритої революційної боротьби, очолюваної комуністами.

Тільки соціальне визволення могло врятувати українську культуру від знищення, забезпечити західноукраїнським трудящим справжню освіту, в тому числі й вищу, рідною мовою. Тому під час страйків і політичних демонстрацій поряд з іншими вимогами завжди ставилися вимоги про школу. Так, наприклад, 1 Травня 1935 р. в с. Колки Волинського воєводства під керівництвом учительок-комсомолок Лідії Мусійчук, Надії Тарасюк і Домахи Гордіюк була влаштована демонстрація населення. Демонстранти співали пролетарський гімн «Інтернаціонал», на їх прапорі було написано: «Дайте школу для наших дітей!». Неподалий Колок загін поліції зупинив демонстрацію. Тоді її керівники розпочали революційний мітинг. Поліція обстріляла беззбройних людей. Більше 50 чол. було поранено, 9 убито й серед них — учительок Мусійчук, Тарасюк і Гордіюк²⁰.

У 30-х роках широко прокотилася хвиля шкільних страйків та демонстрацій. У с. Тисовиці Турківського повіту учні під час страйку вивісили листівку, в якій вимагали навчання українською мовою та утримання дітей на державні кошти. Один з учнів заявив учителеві: «Ми хочемо революції пролетаріату! Ми хочемо, щоб нас вчив наш товариш!» У с. Янів Терехівського повіту розповсюджувалися листівки з вимогою запровадити в Західній Україні радянську систему освіти²¹. Загалом у 1933 р. в Західній Україні відбулося 78 шкільних страйків.

Орган ЦК КСМЗУ журнал «Спартак» також повідомляв у квітні 1933 р. про факти подібних революційних методів боротьби за українську мову в школах Західної України. «Геть з національним гнітом, за українські школи на кошти держави, за українську мову по школах, судах і урядах!» — закликала відозва Комуністичної партії Польщі (КПП) і КПЗУ в липні 1933 р.²²

Ще ширшого розмаху набрала боротьба за українські школи в 1934—1936 рр. Про це свідчать, зокрема, листівки, видані Луцьким окклубом КПЗУ, які закликали учнів і всіх трудящих «не поодиначі, а цілими громадами, гмінами підніматись на боротьбу проти ополячення і окатоличення і боротися за українську школу на державний кошт, проти польських шкіл і вчителів-полонізаторів»²³.

¹⁸ «Земля і воля», 1 червня 1925 р.

¹⁹ Розвиток народної освіти на Львівщині, стор. 26.

²⁰ В. Маланчук. Бойовий шлях комсомолу Західної України, К., 1959, стор. 72; О. С. Татенко. Назв. праця, стор. 98.

²¹ Торжество історичної справедливості, стор. 504.

²² Загрова волі (З історії Комуністичної партії Західної України), Львів, 1970, стор. 79.

²³ І. Забологний. Нескорена Волинь, Львів, 1964, стор. 149.

КПЗУ, очолюючи визвольну боротьбу мас, політично виховувала учнівську молодь, спрямовувала її на шлях послідовної революційної боротьби. В своїх численних листівках, прокламаціях, відозвах комуністи роз'яснювали цілі й шляхи боротьби, поширювали комуністичну літературу серед учнівської молоді, виділяли спеціальних агітаторів для роботи з нею. Особливу увагу приділяла КПЗУ освітній роботі серед молоді. «Власне тепер, у великій добі революційної боротьби,— говориться в статті Ф. Орловського «Наші освітні завдання»,— не звичайно потрібна соціалістична освіта, «глибока, споєна із життям теорія», присвоєння собі революційного наукового марксизму». «Ми — галицькі комуністи,— говориться далі в статті,— маємо історією призначене завдання подвинути з упадку та поневолення широкі маси галицького пролетаріату, з безвільних невільників капіталу та об'єктів визиску української, польської, єврейської та інтернаціональної буржуазії — зробити їх керманичами та будівничими не тільки їхнього власного життя, але й життя дев'ясто сотих суспільства. Ми маємо вести їх не тільки до боротьби, але й до перемог. Але перемога неможлива без докладного підрахунку всіх місцевих та інтернаціональних умов, без глибокого та всестороннього розуміння всіх суспільних явищ. Таке розуміння, однак, може дати тільки теорія революційного марксизму. І то — «глибока, споєна із життям теорія». Бо чим величніші й чим більше небували завдання та проблеми, тим тяжчі вони до розв'язання, тим глибше мусить бути наше знання марксизму»²⁴.

Закликаючи робітничо-селянську й студентську молодь учитися марксизму, щоб потім нести його в пролетарські маси, зробити його надбанням галицького пролетаріату, КПЗУ керувалася вказівками В. І. Леніна: «Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охочіше йде молодь. Ми партія самовідданої боротьби з старим гниллям, а на самовіддану боротьбу завжди першою піде молодь»²⁵.

Виходячи з цього, Спілка Комуністичної молоді поставила перед собою завдання всіляко розгортати революційну освіту: «Найпекучішим та найважливішим завданням освітньої праці в комуністичних організаціях молоді є політичне вишколення, котре, нав'язуючи до актуального, веде до теоретичного та історичного. В парі з тим мусить йти виховання на агітаторів і кожную вільну годину треба використати, щоб навчити молодь на найпотрібніших та найелементарніших помічників, керманичів та організаторів комуністичних підприємств»²⁶.

Наука, знання, освіта мають для працюючих мас величезне значення, як один з найсильніших видів зброї в класовій боротьбі проти капіталу. Набуті знання допомагають робітникам і селянам усвідомити свої класові інтереси, мету і завдання, вміло організувати боротьбу за досягнення цієї мети. Суспільну функцію освіти переконливо розкриває стаття «Про значення і завдання селянсько-робітничої освіти», надрукована на сторінках газети «Наше слово» 11 листопада 1927 р., в якій акцентується увага читачів на словах В. І. Леніна: «Трудящі тягнуться до знання, тому що воно необхідне їм для перемоги»²⁷. Автор статті підкреслював, що ці слова вождя світовогог

²⁴ «Наш стяг», 1922, № 3, стор. 18, 27.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 308.

²⁶ «Наш стяг», 1922, № 4, стор. 19.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 68.

пролетаріату є знаменними й набирають особливого значення в умовах революційно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

Західноукраїнські трудящі ясно усвідомили, що для повної перемоги в революційній боротьбі їм бракує знань, освіти, що саме тепер вони потрібні їм, як ніколи. «В давніх соціалістичних організаціях,— говориться на сторінках журналу «Наш стяг»,— був клич: «Через освіту до свободи!» В час революції його замінено кличем: «Через боротьбу і свободу до освіти!» Однак і цей клич тепер вже не вистачає. Ані «сама освіта», ані «сама боротьба» — але разом і освіта, і боротьба, освічуватись для кращої боротьби, боротись для кращої освіти, практику злучити з теорією та сконцентрувати обидві в революційному змаганні»²⁸.

В час великих революційних перетворень необхідна глибока, пов'язана з життям теорія. Особливо ґрунтовної теоретичної підготовки потребує молодь. «Комуністична спілка молоді на полі загальної освіти мусить повести енергійну акцію за піднесення її рівня серед пролетарської молоді. Пропаганда освіти — це одно із завдань Спілки комуністичної молоді в Галичині, де наслідком довголітнього воєнного лихоліття загальна освіта впала на 100% у порівнянні з передвоєнним. Потрібно вказувати молоді на вагу освіти для членів пролетарського класу, особливо в період, коли перед нею стоять великі завдання проведення соціалістичної революції»²⁹.

Одночасно КПЗУ викривала всі хиби організації навчання в тогочасній школі, яка стала слухняним знаряддям у руках буржуазної держави, отруювала свідомість молоді. Комуністи твердили, що тільки соціалістична школа в пролетарській державі дасть трудящим масам справжню освіту.

Буржуазній школі В. І. Ленін протиставляв школу майбутнього, школу, яка гармонійно поєднує навчання з суспільно-корисною працею, фізичним вихованням. Тільки така школа здатна забезпечити всебічний розвиток особистості, всіх здібностей молоді. Саме на цих позиціях стояв журнал «Наш стяг», коли тлумачив зміст нової школи: «Соціалістична школа виховує продуктивного, ужиточного члена всього трудового народу, а не дозорців чи бюрократів капіталістичного господарства. Соціалістична школа не вчить порожньої ученості, але знання. Школа робочого народу є школою дійсного життя; духа, сполученого з фізичною працею. Школа, яка дає можливість якнайбільшого внутрішнього (духовного) та зверхнього (фізичного) життя людини. Лучить найбільше багатство матерії з найвищим ступенем культури та духа. Соціалістична школа стає правдивим вогнищем та храмом плекання вільної думки, правди, поступу»³⁰.

КПЗУ відіграла важливу роль у визначенні правильного марксистського підходу до оцінки старої школи й до розв'язання питання про нову, соціалістичну школу як знаряддя освіти, як установу, що повинна передусім озброювати молоде покоління комуністичним світоглядом.

Ось чому трудящі західноукраїнських земель, а особливо молодь, прагнули радянської системи освіти, вели невтомну й послідовну боротьбу за її впровадження. А досягти цього можна було тільки шляхом революційної боротьби, повалення буржуазно-поміщицького ладу, встановлення влади робітників і селян.

²⁸ «Наш стяг», 1922, № 3, стор. 27.

²⁹ Там же, стор. 28.

³⁰ «Наш стяг», 1921, № 1, стор. 31.

Українські буржуазні націоналісти, вислужуючись перед підсудними, докладали всіх сил, щоб паралізувати революційний рух молоді, допомагали польським окупантам душити революційні виступи трудящих, силкувалися втягнути молодь до націоналістичних організацій.

Ареною боротьби трудящих Західної України проти окупантів та українських буржуазних націоналістів на освітньому фронті була й масова організація — товариство «Просвіта». Воно проводило культурно-освітню роботу серед українських трудящих і молоді. КПЗУ, загнана в підпілля, використовувала легальне становище «Просвіти» для ведення політичної агітації серед трудящих. Але українські буржуазні націоналісти та уніатське духовенство намагались перешкодити зростанню класової свідомості народних мас, приборати керівництво цим товариством у свої руки. Боротьба трудящих через «Просвіту» за народну освіту, проти націоналістів і клерикалів, як прислужників влади окупантів, загострювалася.

На загальних зборах «Просвіти» в грудні 1927 р. робітничо-селянські делегати вимагали такої освіти, яка потрібна трудящим у боротьбі за їх соціальне й національне визволення. Вони заявляли, що повне задоволення культурно-освітніх потреб широких працюючих мас може забезпечити лише робітничо-селянський уряд, що в руках буржуазії освіта є знаряддям класового гноблення, що «Просвіта», керована Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО)*, служить фашизму й замість науки пропагує буржуазно-клерикальний світогляд, ненависть до Радянського Союзу й, зокрема, до УРСР»³¹.

Робітничо-селянські делегати закликали трудящих проганяти буржуазних націоналістів і клерикалів з «Просвіти» й залучати до товариства жінок і молодь, перетворити його на масову робітничо-селянську організацію, вимагали припинити видання шкідливої буржуазно-націоналістичної літератури й преси, а видавати літературу виключно в дусі ідеології працюючих мас і їх завдань, тобто таку, яка відповідала б інтересам трудящих мас міста й села. Читальні та бібліотеки повинні мати такі книжки, з яких можна було б черпати знання про класову боротьбу, про соціалізм.

Ця думка розвивається також у статті «Значення і завдання селянсько-робітничої книжки», надрукованої у «Нашому слові» 23 жовтня 1927 р. Автор цитує слова В. І. Леніна про те, що тільки тоді народ кине́ться до письменства, до знання, коли йому дадуть революційну книжку. Виходячи з цієї вимоги В. І. Леніна, автор і ставить питання про потребу організації на західноукраїнських землях такого видавництва, яке зуміло б дати читачеві революційну книжку.

КПЗУ прийняла рішення про роботу в «Просвіті», щоб зробити її не тільки справді освітньою організацією, а й такою, яка давала б трудящим ще й елементи соціальної освіти, викривала облудність буржуазної демократії, згуртовувала їх навколо Комуністичної партії. Крім того, КПЗУ поставила своїм завданням залучати молодь до різних освітніх товариств марксистсько-ленінського спрямування, до гуртків при читальнях і т. д., де молодь могла б здобувати знання шляхом самоосвіти. На сторінках комуністичної преси постійно друкувалися методичні статті про те, як слід самостійно працювати над підручни-

* УНДО — одна з найпоширеніших буржуазно-націоналістичних партій, яка була створена на західноукраїнських землях в липні 1925 р. на зборах трьох «єдиноутробних партійних груп» — Української народно-трудової партії, Української партії національної роботи і Національної групи.

³¹ «Світло», 8 січня 1928 р.

ками, а під рубрикою «Що читати» подавався список необхідної літератури, друкувався словник іншомовних слів³².

У постанові II з'їзду КПЗУ вказувалося: «Кожний комуніст мусить собі ясно усвідомити, що ми ніяк не можемо легковажити культурно-освітньою роботою в читальнях, а навпаки, організувати там доповіді на теми історії, культури, політекономії, природничих наук, агрономії, ліквідувати неписьменність»³³. Така ж сама думка була висловлена і в заяві студентської Комуністичної Спілки молоді: «Культурно-освітню роботу вважаємо дуже важливим чинником у визволенні працюючих мас від гніту капіталізму, а особливо для молодого покоління, якому прийдеться будувати новий лад»³⁴.

В. І. Ленін учив, що кожна комуністична партія «повинна вести систематично й наполегливо комуністичну роботу всередині професійних спілок, кооперативів та інших масових робітничих організацій»³⁵. Виходячи з цього, III з'їзд КПЗУ постановив посилити роботу в легальних просвітнянських та спортивних організаціях молоді. Одночасно було підкреслено необхідність активізувати лєнінське політичне виховання молоді на протигагу підступам буржуазних націоналістів³⁶.

КПЗУ неодноразово підкреслювала, що ідейно-політичне виховання й освіта молоді повинні бути нерозривно зв'язані з її активною участю в революційній боротьбі пролетаріату. Це було тим необхідніше, що польський буржуазний уряд спрямовував народну освіту на викорінення класової самосвідомості трудящих, відвернення їх від класової боротьби. Фразами про загальнолюдську культуру й вічно незмінні цілі виховання буржуазний уряд силкувався прикрити антинародний характер насаджуваних офіційногою освітою поглядів і переконань. Правляча верхівка всіляко боронила свої класові інтереси, своє економічне й політичне панування.

Цій політиці пануючої буржуазії в галузі освіти комуністи західноукраїнських земель, як і цілого світу, протиставляли науку соціалізму, викувану кращими мислителями людства й перевірену досвідом революційної боротьби пролетаріату. Соціалістична наука не лише пояснює світ, не лише викриває закони суспільного розвитку, не лише вказує справжні причини економічного визиску, соціального гноблення й національного поневолення, а й навчає, якими шляхами мають іти трудящі, щоб зламати існуючий капіталістичний лад і замінити його соціалістичним.

«Наука соціалізму,— говорить в газеті «Сель-Роб»,— це теорія і практика класової боротьби. Правда цієї науки провірена на очах цілого світу, на велетенських досягненнях єдиної робітничо-селянської держави — СРСР. Лише там, за робітничо-селянського уряду, справа освіти є всебічно так наставлена і керована, щоб задовольнити культурно-освітні потреби працюючих мас»³⁷.

Газета «Сель-Роб» не раз нагадувала трудящим західноукраїнських земель, що лише перемога над капіталом і створення робітничо-селянського уряду забезпечить трудящим справжню освіту й підпорядкує всі культурно-освітні установи поширенню справді пролетарської науки й культури, як це зроблено на Радянській Україні. «Бо

³² «Світло», 26 грудня 1926 р.

³³ Постанова II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 93.

³⁴ «Наш стяг», 1922, № 3, стор. 57.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 177.

³⁶ Постанова III з'їзду КПЗУ, Львів, 1928, стор. 28.

³⁷ «Сель-Роб», 16 лютого 1930 р.

там і тільки там — на Радянській Україні, — говориться в Маніфесті ЦК КПЗУ, — де самі працюючі взяли в свої руки владу і збудували новий соціалістичний устрій, все новими неоцінними багатствами поповнюється скарбниця української культури, діти українських робітників і селян вчать по українських школах, українською мовою виходять мільйони книжок, українська література, мистецтво досягають небувалого розвитку і світової слави»³⁸.

Питання про боротьбу за демократичну, соціалістичну школу як складову частину «боротьби з фашизмом на захист прав людини і громадянина» було одним з пунктів порядку денного на Антифашистському конгресі працівників культури, що відбувся у Львові 17 травня 1936 р. На ньому з гострою критикою фашистського польського уряду, який утискував українську школу, виступив відомий західноукраїнський прогресивний політичний діяч Кузьма Пелехатий.

Комуністи Західної України мужньо витримали натиск буржуазної ідеології, твердо відстоювали й розвивали марксистську теорію, пропагували і популяризували ті надбання геніального марксистсько-ленінського вчення про освіту й виховання молодого покоління, які найтісніше в'язалися з першочерговими завданнями західноукраїнського пролетаріату, пригноблених і експлуатованих мас, закликали трудящих боротися за своє визволення, йти шляхом, яким ішли під прапором партії Леніна трудящі Радянського Союзу.

В своїй боротьбі КПЗУ неухильно керувалася ленінськими настановами, викладеними, зокрема, в працях «Чергові завдання Радянської влади», «Про роботу Наркомосу», «Про характер наших газет», «Про значення бойовничого матеріалізму», «Краще менше, та краще» та ін., в яких В. І. Ленін говорив про необхідність тісного зв'язку комуністичної пропаганди й виховання з конкретними питаннями соціалістичного будівництва, про необхідність непримиренної ідеологічної боротьби з буржуазним світоглядом, про виховання мас у дусі ідей соціалізму, творчого революційного марксизму.

Натхнена ідеями Великого Жовтня, ідеями В. І. Леніна, КПЗУ в своїх листівках, прокламаціях, відозвах, в усній пропаганді серед робітників, селян, учителів та учнів нерозривно пов'язувала питання освіти й школи з загальними завданнями революційної боротьби пролетаріату, підпорядковувала свої освітні вимоги кінцевій меті робітничого класу — меті революційного повалення буржуазного уряду, створення демократичної республіки і встановлення соціалістичного ладу. Це був єдино правильний шлях утвердження справді демократичної, соціалістичної системи освіти й виховання молодого покоління, побудованої на основі наукової, марксистської педагогіки.

Трудящі маси, керовані КПЗУ, боролися за своє визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Перед ними, як говорив Ярослав Галан, «сяяли вогні соціалістичної Москви, бо в її зростаючій могутності і славі вони бачили провісника і своєї волі. Ленін показував їм шлях. Народ уярмлених земель став на шлях боротьби за возз'єднання»³⁹.

* * *

³⁸ Маніфест ЦК КПЗУ, Львів, 1936, стор. 3.

³⁹ Я. Г а л а н. Твори, т. 1, К., 1960, стор. 9.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ
НА ВОЛИНІ В 1907—1917 рр.

В. О. КУДЬ

На початку ХХ ст. центральним питанням усього суспільно-економічного розвитку Росії було аграрне питання. Невідповідність між відсталим, середньовічним землеволодінням і розвитком імперіалізму вимагала революційної ломки існуючих аграрних відносин. Об'єктивним проявом цієї необхідності був широкий селянський рух, що розгорнувся в країні під час революції 1905—1907 рр. Але революція була придушена і численні пережитки кріпосництва на селі залишилися і надалі передумовою нового революційного вибуху і джерелом постійних селянських заворушень протягом 1907—1917 рр.

Спроба царизму за допомогою століпінської аграрної реформи відвернути увагу селянства від поміщицьких земель, розколоти селянство і створити на селі нову соціальну опору в особі куркулів не досягла своєї мети. Боротьба проти поміщиків не послабилась. Разом з тим прискорення розвитку капіталізму і диференціації селянства внаслідок реформи спричинилися до загострення боротьби серед самого селянства. Обіцяного Столипіним «заспокоєння» не сталося. За даними С. М. Дубровського, протягом 1907—1913 рр. у країні відбулося 20 429 селянських виступів¹. І хоч ці дані дещо перебільшені (до них увійшли всі підпали незалежно від того, чи виникли вони на соціальній, чи побутовій основі), великий розмах класової боротьби на селі є незаперечним фактом.

Правобережна Україна відносилася до районів найбільш активного селянського руху. 68% усіх селянських виступів на Україні в 1907—1914 рр. припадає на три правобережні губернії², де пережитки кріпосництва тісно перепліталися з капіталістичною експлуатацією. Як відомо, В. І. Ленін відносив Волинську губернію до групи районів, де в землеробстві переважала капіталістична система господарства³. Але капіталізм у сільському господарстві розвивався тут пруським шляхом, особливо болючим для селянства.

Аграрні відносини на Волині характеризувалися пануванням великих поміщицьких латифундій і, як зворотною стороною цього явища, гострим селянським малоземеллям. За даними «Статистики землеволодіння 1905 року», з загальної площі, придатної для землеробства, яка становила в губернії 5 772 129 дес., 2587 поміщикам належало 2 044 093 дес. (35,4%). На одного поміщика в середньому припадало 790,1 дес. землі, причому 74,2% площі всього дворянського землеволодіння становили маєтки більш як 1000 дес. Зокрема, в 1906 р. графу І. А. Потоцькому належало на Волині 51 723 дес. землі, поміщиці С. В. Уваровій — 57 471 дес., князю Ф. Б. Радзивілу — 35 928 дес., дворянці М. Л. Ужевич — 34 499 дес., князю Р. В. Сангушку — 31 346 дес. і т. д.⁴

У той же час 292 387 селянських дворів володіли 2 298 861 дес. надільної землі, що становило 39,8% загальної площі. На один селянський двір припадало 7,9 дес. землі — в 100 разів менше, ніж у по-

¹ С. М. Дубровский. Столыпинская земельная реформа, М., 1963, стор. 530.

² Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 503.

³ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 180.

⁴ Статистика землевладения 1905 года, вып. 41, Волинская губерния (далі — Статистика землевладения 1905 г.), СПб, 1906, стор. 10, 45; Памятная книжка Волинской губернии на 1908 год, раздел IV, Житомир, 1907.

міщиків. Ще 157 502 дес. землі належало селянам на правах приватної власності, проте земля ця була зосереджена в руках невеликої групи куркулів у кількості 9221 господарства (3,1% всіх селянських дворів). Але навіть з урахуванням приватного землеволодіння селянам належало тільки 45% землі в губернії. Великими землевласниками на Волині були також держава, якій належало 480 495 дес., церква — 91 799 дес., удільне відомство — 52 905 дес.; купцям і почесним громадянам належали 145 301 дес. землі⁵.

Поміщицьке землеволодіння позбавляло селян найкращих, найродючіших земель. Так, у північно-західних повітах губернії, де переважали заболочені ґрунти, поміщики володіли порівняно меншою кількістю землі: у Ковельському повіті — 22%, у Володимир-Волинському — 29,5% земельних площ. Зате в місцях з більш родючими землями питома вага поміщицького землеволодіння значно зростала; у Старокостянтинівському повіті поміщикам належало 41,7%, у Дубнівському — 42%, у Новоград-Волинському 51,6% всієї землі⁶.

У зв'язку з гіршою родючістю землі й відсутністю належних агрозаходів урожайність у селян була нижчою, ніж у поміщиків. Це видно при порівнянні середньої врожайності по Волинській губернії за 1901—1910 рр.⁷

Землі	Урожай у пудах з десятини		
	Жито	Пшениця	Овес
Поміщицькі	64	74	62
Селянські	57	67	53

Отже, селяни збирали зернових з десятини на 9—14% менше, ніж поміщики.

У дореволюційній літературі таке становище пояснювалося господарською «некультурністю» селянства. Але насправді причини низької врожайності у селян мали соціальний характер. За умов злиднів і малоземелля, коли селянам не належало і половини земельних площ губернії, не доводилось думати про правильні сівозміни, купівлю вдосконалених знарядь, добрив тощо.

Говорячи про малоземелля на Волині, не можна серйозно сприймати оцінку офіційної дореволюційної статистики, яка відносила до малоземельних лише тих, хто мав до 5 дес. землі⁸. Як відомо, В. І. Ленін вважав 8 дес. на двір недостатнім для утримання селянської сім'ї⁹. Кількість таких господарств у Волинській губернії, які мали до 8 дес. землі, становила, за даними «Статистики землеволодіння 1905 року», 186 925 дворів або 63,9% від їх загального числа; середній розмір наділу в них дорівнював 5,3 дес. Цим малоземельним господарствам, які становили близько двох третин усіх дворів, належало лише 17,1%, або шоста частина від загальної площі землі в губернії¹⁰.

⁵ Статистика землевладення 1905 г., стор. 10—11, 37.

⁶ Там же, стор. 42.

⁷ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств, СПб., 1913, стор. 68.

⁸ Статистика землевладення 1905 г., стор. 50.

⁹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 185.

¹⁰ Статистика землевладення 1905 г., стор. 36. Підраховано автором.

Але наведені дані недостатні для правильної оцінки економічного становища селянства в 1907—1917 рр. По-перше, процес зубожіння мас у період імперіалізму настільки прискорився, що дані 1905 р. не відповідали дійсності вже через 5, а тим більше через 10 років. По-друге, «Статистика землеволодіння 1905 року» має ряд недоліків. Зокрема, по Волинській губернії в ній не враховані безземельні селяни, пропущена значна кількість дворів. Це штучно завищує цифри, що характеризують селянське землеволодіння.

«Урядова статистика ведеться так погано і так необ'єктивно,— писав В. І. Ленін у 1913 р.,— що довіряти їй не можна»¹¹. Так, за даними «Статистики землеволодіння 1905 року», в губернії нараховувалося 292 387 селянських дворів, але військово-кінський перепис 1906 р. вказав 341 675 дворів¹². Різниця істотна — майже 50 тис. господарств.

Найбільше повні дані містяться у подвірному перепису Волинської губернії 1910 р. За цим переписом у губернії нараховувалося 424 908 селянських дворів, яким належало 2 377 083 дес. землі¹³ (на один двір припадало в середньому лише 5,5 дес. землі). Кількість господарств, що мали до 8 дес. землі становила близько 80%. Таким чином мало-земелля виявляється значно гострішим, ніж за даними 1905 р. Одним з факторів, від якого дуже терпіли селяни, було черезсмужжя. В. І. Ленін підкреслював, що під час селянської реформи 1861 р. поміщики з метою закабалення селян навмисно «вганяли поміщицьку землю клином, щоб селянинові нікуди було курки випустити»¹⁴. Ряд сутичок на Волині стався саме за прогін селянської худоби через поміщицькі землі. Мешканці с. Кухари Ковельського повіту скаржилися в 1907 р.: «...поміщик позаймав наші власні землі й ми не можемо їх відібрати... Поміщицька земля навколо нашого села. Прийде літо, то нам доведеться з села на могузці водити худобу»¹⁵.

В 76,7% колишніх поміщицьких маєтків у губернії селянам були відведені наділи, розкидані більше ніж у чотирьох місцях¹⁶. Серед правобережних губерній на Волині спостерігалось найбільше черезсмужжя. Не випадково, що в 1907—1911 рр. від селян Волинської губернії надійшло найбільше по Європейській Росії звернень (23 562) до землевпорядних комісій з приводу черезсмужжя¹⁷.

Черезсмужжя дуже ускладнювало ведення селянського господарства. До того ж значна частина селянських ділянок знаходилась у великій віддаленості від села. Наприклад, у с. Васьківці Заславського повіту надільні землі були віддалені на 15—16 верст від садіб¹⁸; земля с. Забродці Ковельського повіту опинилася в центрі земельних володінь сусіднього села. На ґрунті черезсмужжя виникало багато конфліктів і заворушень. Представник ковельської землевпорядної комісії повідомляв, що селяни ні на що так не скаржаться, як на великі постійні штрафи у зв'язку з черезсмужжям¹⁹.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 370.

¹² Статистика землевладення 1905 г., стор. 10; Военно-конская перепись 1906 г. Статистика Российской империи, LXVIII, Спб., 1908, стор. 3.

¹³ Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года, Житомир, 1914, стор. 228—229.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 178.

¹⁵ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. 263, оп. 1, спр. 27, арк. 2.

¹⁶ П. М. Першин. Нириши аграрної революції в Росії, К., 1959, стор. 21.

¹⁷ Обзор деятельности землеустроительных комиссий 1907—1911, Спб., 1912, стор. 46.

¹⁸ Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 226, оп. 1, спр. 773, арк. 50.

¹⁹ ВОДА, ф. 263, оп. 1, спр. 11, арк. 19.

Ще більш гостру боротьбу на селі викликав такий пережиток кріпосництва, як сервітутути. Під час реформи 1861 р. значна частина селян Волині не одержала необхідних угідь, але за ними зберігалось право спільно з поміщиками користуватися випасами, сіножатями, лісом. З восьми західних губерній, в яких існували сервітутути, найбільш поширеними вони були на Волині. Тут у 1911 р. сервітутами було охоплено 57,6% маєтків і більше половини селянських дворів²⁰.

При потуранні властей поміщики намагалися позбавити селян сервітутів. Процес цей характеризувався у дореволюційній літературі як «злизування» сервітутів. Прикладом може бути коднянський маєток графа Ледоховського у Житомирському повіті, де селяни мали право пасіння на вільній польовій землі. Поміщик встановив тут такий режим обробітку землі, що вільних площ залишалося з кожним роком дедалі менше і селянам практично ніде було випасати худобу. В 1881 р. справа розглядалася в сенаті й дії поміщика були визнані законними. На цьому ґрунті в жовтні 1909 р. в містечку Кодні сталася кривава сутичка між селянами та поміщицькою адміністрацією²¹.

До 1909 р. поміщикам Волинської губернії вдалося ліквідувати сервітутути в 476 маєтках, що позбавило відповідних прав 19 800 селянських дворів²². У боротьбі за них селяни неодноразово виступали проти поміщиків.

Ще одним пережитком кріпосництва на Волині було чиншове право. Воно полягало в тому, що поміщики здавали безземельним особисто вільним селянам у безстрокове спадкове користування землею за певний податок, так званий чинш. На підставі закону від 9 червня 1886 р. чиншовики, яких на Волині було 28 458 сімей, одержали право викупити свої ділянки. Однак для цього потрібно було довести чиншові права, а здійснити це було нелегко, бо царська бюрократична машина діяла в інтересах поміщиків. Тому далеко не всі чиншовики змогли закріпити за собою землю. Якщо до 1886 р. чиншовики користувалися в губернії 115 464 дес. землі, то в 1908 р. їм належало тільки 56 111 дес.²³, тобто вдвічі менше. Забезпеченість землею цієї групи селян була найгіршою. У Новоград-Волинському повіті середній розмір ділянки колишніх чиншовиків дорівнював у 1910 р. лише 2,8 дес.²⁴ Значний масі селян було взагалі відмовлено у чиншових правах, що означало їх обезземелення; іншим доводилося довгими роками і десятиріччями чекати вирішення своєї долі у відповідних установах. Наприклад, у Заславському повіті справи чиншовиків у маєтках князя Сангушка виникли ще в 1869 р. і тяглися до 1908 р. Навіть урядові ревізори писали про «класичну» повільність ведення справ, зловживання, хабарі, підлоги²⁵. У більшості випадків, за рішенням суду чи без нього, селян зганяли з землі, як це було зимою 1910 р., коли викинули на вулицю 700 чиншовиків, предки яких, ще у XVIII ст. оселилися у маєтку князя Любомирського. За 1907—1910 рр. до Сенату від чиншовиків Південно-Західного краю надійшло 500 скарг

²⁰ П. М. Першин. Назв. праця, стор. 26.

²¹ Ал. Билимович. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России, К., 1907, стор. 137; ЦДІА УРСР в Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 1173, арк. 293.

²² Ал. Билимович. К вопросу об упразднении сервитутов, К., 1911, стор. 23. Підраховано автором.

²³ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепрпетровск, 1960, стор. 43; Обзор Волинской губернии за 1908 год, Житомир, 1909, стор. 3.

²⁴ Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда, Житомир, 1912, стор. 65.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1291, оп. 122, спр. 78, арк. 105, 107.

на утиски і беззаконня з боку поміщиків²⁶. Оскільки уряд стояв на боці останніх, селянам доводилося силою боронити своє право. Так, у травні 1910 р. в с. Речиці Ровенського повіту між чиншовиками і поліцією сталася збройна сутичка, яка вважається однією з найбільших подій боротьби селян Правобережної України в цей період²⁷.

В роки столипінської реформи особливо різко прискорився процес розорення і зубожіння села. Селяни як виробники терпіли «і від капіталізму і від недостатнього розвитку капіталізму»²⁸.

З одного боку відбувався процес концентрації землі в руках сільської буржуазії, найбільші представники якої не поступалися деяким поміщикам. Наприклад, у Ковельському повіті К. Ф. Шамповальський володів 2922 дес. землі, А. О. Ходурська мала у Луцькому повіті 1000 дес., І. С. Юрцю — Поліщуку належало в Острозькому повіті 523 дес.²⁹. 3545 куркульських господарств мали більш як 25 дес. землі кожне. Ділянки ж основної маси селян безперервно зменшувалися. 19 178 дворів були безземельними³⁰.

Якщо для оцінки розшарування селянства використати критерії, які пропонує для Правобережної України М. Н. Лещенко: до 6 дес. на двір — бідне селянство, від 6 до 10 дес. — середнє, 10 дес. і більше — сільська буржуазія³¹, то в результаті 1910 р. характеризуватиметься такими даними:

Групи господарств	Кількість дворів	% від загальної кількості дворів
Бідна	273 475	64,3
Середня	91 336	21,5
Куркульство	60 097	14,2
Разом	424 908	100

На жаль, подвірний перепис 1910 р. не містить відомостей про забезпеченість землею окремих груп господарств. Є лише деякі дані по Ізяславському повіту, за якими можна визначити розміри посівів основних зернових культур по групах господарств:

Групи господарств	Посів основних зернових культур у десятинах на 1 господарство
Бідняки	2,1
Середняки	4,7
Куркулі	8,7 ³²

Однак при характеристиці розшарування селянства необхідно враховувати, як зазначав В. І. Ленін, також забезпеченість господарств робочою худобою. Використавши дані військово-кінського перепису 1912 р., одержимо для Волинської губернії такі дані:³³

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 2, спр. 3700, арк. 142—143; П. П. Теличук. Аграрні відносини на Правобережній Україні в період реакції (1907—1910 рр.).— З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні, К., 1960, стор. 243.

²⁷ П. П. Теличук. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период реакции (1907—1910).— «Научные записки Киевского финансово-экономического института», 1959, № 9, стор. 285.

²⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 568.

²⁹ Памятная книжка Волынской губернии на 1908 г., раздел IV, Житомир, 1907, стор. 25, 35, 50.

³⁰ Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года, стор. 231, 230.

³¹ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 років, К., 1955, стор. 50.

³² Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд, Житомир, 1913, стор. 18. Підраховано автором.

³³ Военно-конская перепись 1912 года, Пг., 1914, стор. 5, 70, 71. Підраховано автором.

Групи господарств	Кількість дворів	% від загальної кількості дворів
Бідна (безкінні й з одним конем)	156 361	44,3
Середня (з двома кіньми)	139 901	39,6
Заможна (з трьома кіньми і більше)	56 824	16,1
Р а з о м	353 086	100

Порівнюючи розшарування селянства за кількістю землі й коней, можна зробити висновок, що в останньому випадку становище селян виглядає кращим; менше процент бідних і більше середніх і заможних господарств. Пояснюється це насамперед тим, що військово-кінський перепис 1912 р. опублікував на 71 822 двори менше, ніж подвірний перепис 1910 р., причому пропущені найбільше бідні, розорені господарства. Тому дані про розшарування селянства за кількістю землі є більш правильними.

Диференціація селянства виявлялася і в неоднаковій забезпеченості господарств знаряддями праці. В 1910 р. в усіх селянських господарствах губернії налічувалося 54 700 залізних плугів, тобто на 8 дворів один, 16 900 залізних борін — одна на 25 дворів³⁴. В Ізяславському повіті лише 42,2% бідних селян мали власні плуги, причому один залізний плуг припадав на 13 дворів, більшість бідняків обробляла землю за допомогою сохи, косулі або позичала реманент у сусідів. У той же час куркулі практично всі мали власні плуги, до того ж поліпшених зразків³⁵. Така ж нерівномірність існувала і в забезпеченості іншими знаряддями.

Але, розглядаючи диференціацію селянства, не слід переоцінювати роль сільської буржуазії на Волині. Якщо звернути увагу на такі риси куркульського господарства, як товарність, використання найманої праці, оренда землі з метою одержання додаткового прибутку, то виявляється таке: ринкові хліби — пшениця і овес — займають помітне місце лише в господарствах з ріллею більш як 9 дес.³⁶, а таких господарств було в губернії менше 9%. Найману працю використовували 4983 господарства, або 1,8%. Орендували землю, за винятком безземельних, 22 045 дворів, або 5,1% їх загальної кількості. Куркульський прошарок на Волині, як і взагалі на Правобережжі, був менший, ніж в інших районах України. Бідняцькі маси села тут були численними. Навіть за неповними даними військово-кінського перепису 1912 р. 36,9%, або більше третини всіх селянських дворів губернії були безкінними. У Новоград-Волинському повіті при обслідуванні в 1910 р. лише частини дворів було виявлено 1482 двори городників і 127 дворів бобилів³⁷. У пошуках засобів до життя одні з цих бідняків орендували землю, інші йшли наймитувати, треті переселялися в східні райони імперії, але в усіх випадках вони потрапляли в нову кабалу.

³⁴ Сельское хозяйство России в XX веке. Статистический сборник под редакцией Н. П. Огановского, М., 1923, стор. 118—119.

³⁵ Материалы подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд, стор. 16. Підраховано автором.

³⁶ Там же, стор. 18.

³⁷ Материалы подворной переписи Волынской губернии 1910 года, стор. 228, 232, 233. Підрахунки автора; УРЕ, т. 1, стор. 75; Военно-конская перепись 1912 года, стор. 5; Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волинского уезда, стор. 62.

Оренда для бідних селян була малодоступною, орендні ціни на землю зросли на Волині з 5,55 крб. за десятину в 1901 р. до 10,38 крб. у 1912—1914 рр. З 19178 безземельних дворів орендували землю лише 4439 — менше ніж чверть. Орендні ділянки були дуже малі — до двох десятин, — вони не забезпечували прожиткового мінімуму. В 1910 р. за наймом у куркульських господарствах губернії працювали 8825 робітників³⁸, багато бідняків експлуатувалося також за допомогою різних кабальних форм, які не відбила статистика. Але головними експлуататорами найманої праці в сільському господарстві виступали поміщики.

Заробітна плата сільськогосподарських робітників на Волині була однією з найнижчих в європейській Росії. В 1910 р., за офіційними даними вона становила 62 коп. на день. Але ці середні дані є завищеними, бо статистика недостатньо враховувала величезне кількісне переважання низькооплачуваних робітників, які, наприклад, у Житомирському і Володимир-Волинському повітах одержували по 25 коп. Жінкам платили ще менше — 15 коп. у день. В типовому середньому маєтку поміщика Бобрікова батраки заробляли лише 3 крб. у місяць. Одержуючи величезні прибутки, поміщики всіма засобами намагалися не допустити підвищення заробітної плати. В Південно-Західному краї зростання прибутків поміщиків у 5,5 раза випереджало заробітну плату сільськогосподарських робітників³⁹.

Швидко поповнювалася в роки сталинської реформи армія сільського пролетаріату. Незважаючи на те, що на Волині подвірне землеволодіння панувало і до указу 9 листопада 1906 р., сталинське землепорядкування несло селянам нове розорення і викликало загострення класової боротьби на селі.

Протягом 1907—1914 рр. у Волинській губернії 35 836 господарств виділилися в хутори та відруби, що становило менше 10% всіх дворів, але зачіпало інтереси значно більшої кількості селян, яким при розмежуванні залишилися гірші землі, причому порушувалися їх сервітутні права, нерівномірно розкладалися податки тощо. Чинovníки повідомляли про опір з боку малоземельних і безземельних селян виділенню в хутори та відруби. На діяльність землепорядкних комісій, які діяли в інтересах поміщиків і куркулів, за 1907—1911 рр. надійшли по губернії 643 скарги⁴⁰.

Бідні селяни розорялися, продавали свої ділянки і їхали шукати щастя на нові місця. З 43 267 переселенців, які в 1906—1912 рр. виїхали за межі губернії, 72,4% було таких, що мали лише до 3 дес. землі. Але переселенська справа була організована вкрай незадовільно. Багато селян, втративши на нових місцях останні гроші й надії, поверталися додому жебраками. За 1906—1912 рр. на Волинь повернулось 5137 переселенців⁴¹.

³⁸ А. М. Анфимов. Земельная аренда в России в начале XX века, М., 1961, стор. 233; Материалы подворной переписи Волинской губернии 1910 года, стор. 233; Земские подворные переписи 1880—1913. Поуездные итоги, М., 1926, стор. 253.

³⁹ Статистика Российской империи. Цены на рабочие руки в сельских хозяйствах частных владельцев в Европейской и Азиатской России в 1910 г., СПб., 1913, стор. 27; ЦДІА УРСР в Києві, ф. 1335, оп. 1, спр. 1123, арк. 9; Хозяйство Горинского имения Кременецкого уезда Волинской губернии Г. И. Бобрікова. Годовой отчет 1913—1914 гг., Пг., 1915, стор. 145; И. Г. Дроздов. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября, вид. «Прибой», 1930, стор. 58.

⁴⁰ Отчетные сведения о деятельности землеустроительных комиссий на 1 января 1915 г., Пг., 1915, стор. 18; Ровенський обласний державний архів, ф. 16, оп. 1, спр. 43, арк. 11; Обзор деятельности землеустроительных комиссий 1907—1911 гг., СПб., 1912, стор. 97.

⁴¹ О. Погребінський. Сталинська реформа на Україні, Харків, 1931, стор. 44, 45.

При характеристиці становища селянства слід врахувати також, що пануючі класи за допомогою держави здійснювали колективну експлуатацію селян через систему численних податків і повинностей. Так, у 1911 р. з селян Волинської губернії лише в рахунок окладних зборів разом з недоїмкою було стягнуто величезну суму — 1 130 866 крб. У тому ж році селяни відбували 19 видів різних натуральних повинностей: етапну, шляхову, возову, квартирну, постоеву та ін., які оцінювалися в 1 933 435 крб.⁴² Якщо додати до цього інші земські й мирські збори, стягнення з боку Селянського банку, різні види штрафів, то стане зрозумілим, чому описування майна, недоїмків стало побутовим явищем. Збирання податків неодноразово ставало приводом для виступу селян проти властей.

Постійна тенденція до зниження життєвого рівня селянства стала особливо помітною в роки першої світової війни, але першопричина цього явища полягала в існуючих на той час виробничих відносинах. Факти знущання над селянами, сваволі чиновників, поліції, поміщиків траплялися на кожному кроці. В с. Орепи Новоград-Волинського повіту мировий посередник, вимагаючи згоди на розверстання землі, залякував селян, ставив їх на коліна, відправляв під арешт. У с. Москалівці Кременецького повіту 21 жінку за те, що вони мочили копоплю у ставку, відірвали від дітей і відправили на кілька днів під арешт у «холодну». В Шацькій волості Володимир-Волинського повіту поліція за невчасне виконання дрібного розпорядження по-звірячому побила селян нагаями⁴³. Такий перелік можна продовжувати без кінця. Елементарним потребам селян не приділялось ніякої уваги. Відсутність належної медичної допомоги, майже суцільна неписьменність були уділом трудівників села.

Протест селян проти гноблення і експлуатації виявився у численних заворушеннях, які відбувалися у Волинській губернії 1907—1917 рр. Проте розрізнені селянські виступи були безсилі змінити становище. Потрібна була корінна, революційна ломка існуючих аграрних відносин і всієї суспільно-політичної системи. Лютнева революція 1917 р., поваливши царське самодержавство, теж не вирішила аграрне питання, як того вимагали інтереси селянства. Лише Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена під керівництвом більшовицької партії на чолі з В. І. Леніним, відкрила перед мільйонними масами селянства шлях до заможного і щасливого життя.

⁴² Обзор Волинской губернии за 1911 г., приложение 9, Житомир, 1912, стор. 55.

⁴³ ЖОДА, ф. 61, оп. 1, спр. 60, арк. 36; ЦДІА УРСР в Києві, ф. 442, оп. 710, спр. 68, арк. 2; ф. 1335, оп. 1, спр. 1216, арк. 513—514.

РОЗРОБКА ФРАНЦУЗЬКОЮ КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В. М. ГОРСЬКИЙ

Класики марксизму-ленінізму надавали селянству — надійному союзникові пролетаріату значної ролі в боротьбі трудящих за соціальне й національне визволення, підкреслювали, що без союзу з селянством перемога пролетарської революції в країні, де воно становить значну частину населення, неможлива.

Післявоєнний розвиток капіталістичного сільського господарства з усією переконливістю підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «капіталізм підвищує техніку землеробства і веде його вперед, але він не може робити цього інакше, як розоряючи, принижуючи і душачи масу дрібних виробників»¹.

Досвід революційного руху показує, що надійним шляхом ефективного залучення селянських мас до боротьби за ліквідацію гніту монополій, досягнення національної незалежності й соціальний прогрес є міцний політичний союз робітничого класу і селянства. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у своєму виступі на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у 1969 р., селянство залишається головним союзником пролетаріату, незважаючи на те, що чисельність його в розвинутих капіталістичних країнах значно скоротилась².

Керуючись ленінським вченням, марксистсько-ленінські партії посилюють свою діяльність серед селянства, поширюють в його рядах пролетарську ідеологію, зміцнюють політичні зв'язки робітників і селян, розробляють аграрні програми, в яких поряд з вимогою задоволення невідкладних потреб трудящих селян вказуються шляхи і методи розв'язання аграрно-селянського питання.

Країною класичного розвитку капіталізму в сільському господарстві є Франція. Феодальне землеволодіння тут було ліквідоване ще наприкінці XVIII ст. буржуазною революцією, яка породила специфічну форму селянської власності — парцелу. З свого боку, капіталізм, що розвивався, створив велику капіталістичну земельну власність. У 1967 р. 24 тис. великих господарств із земельною площею понад 100 га (1,5% всіх господарств Франції) володіли 13% всієї оброблюваної землі, в той час як 490 тис. дрібних господарств з площею до 5 га (29% господарств країни) — лише 3,5% оброблюваної землі³.

Дальший розвиток сільського господарства Франції проходив за умов глибокої диференціації багатомільйонної маси селянства, його постійної експропріації та жорстокої експлуатації аграріями, міською буржуазією, промисловим і банківським капіталом.

Процес ліквідації дрібних селянських господарств і концентрації землі в руках великих землевласників став значно інтенсивнішим в епоху загальної кризи капіталізму та науково-технічної революції.

Аналіз французьких сільськогосподарських переписів переконливо свідчить, що за період з 1956 до 1967 р. загальна кількість селянських господарств зменшилася з 2260 тис. до 1690 тис., тобто на 570 тис. Процес розорення торкнувся, насамперед, дрібних господарств із площею до 5 га (з 790 тис. їх лишилося 487 тис.) та з площею 5—10 га, кількість яких скоротилася з 470 тис. до 307 тис. Таким чином, загальна кількість господарств з земельною площею до 10 га зменшилася на 466 тис. В 1967 р. 47% всіх господарств країни мали наділи до 10 га.

Тимчасом кількість великих капіталістичних господарств з площею понад 50 га зростає з 95 до 110 тис. У 1967 р. вони мали землі майже в 3 рази більше, ніж 795 тис. дрібних господарств⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 396.

² Див.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 51.

³ Б. П. Кузнецов. Аграрная интеграция стран общего рынка, М., 1970, стор. 26.

⁴ Проблемы экономики и политики Франции после второй мировой войны, М., 1962, стор. 263; Б. П. Кузнецов. Назв. праця, стор. 26.

В 1965—1966 рр. 5,5% найбільших капіталістичних господарств Франції виробили 22% всієї товарної сільськогосподарської продукції, тоді як 21% дрібних — лише 3%⁵.

Таким чином, при капіталізмі велике господарство дедалі більше встановлює своє економічне панування над дрібним, витискуючи останнє у формі безжалісної експропріації. Прискоренню цього процесу сприяє й політика французького уряду, який під виглядом «поліпшення застарілої аграрної структури» за допомогою аграрного законодавства та інших заходів так званого регулювання сільськогосподарського виробництва прискорює ліквідацію дрібних та середніх селянських господарств як нерентабельних і нежиттєздатних, зміцнюючи за їх рахунок велике землеволодіння.

Намагаючись замаскувати політику експропріації селянства, ідеологи буржуазії піднімають на щит так звану теорію «сімейної ферми», за якою в сучасних умовах може існувати господарство, де є 30—40 га землі, трактор та інший сільськогосподарський реманент, тобто велике куркульське господарство. Господарства ж менших розмірів, на думку авторів цієї «теорії», нерентабельні і мають бути ліквідовані з метою зміни аграрної структури й створення «здорових» господарств⁶.

Згідно з законом сільськогосподарської орієнтації (1960 р.) і доповненнями до нього (1962 р.) французькі господарства поділяються на дві категорії: «життєздатні» і «нежиттєздатні». За першими зберігається право одержувати субсидії, позики тощо, другі позбавляються пільг, тобто фактично засуджуються на якомога швидше зникнення⁶.

У 1963 р. французький уряд прийняв рішення про те, щоб «Креді агріколь» (спеціалізований банк з фінансування сільського господарства) надавав позику тільки тим господарствам, які оцінювалися не менше як 10 млн. старих франків (це відповідало земельній площі в 25—35 га, залежно від району та родючості ґрунту)⁷.

У грудні 1964 р. колишній міністр сільського господарства Франції Пізані заявив: «Земельна політика уряду спрямована на збереження приблизно 1 млн. життєздатних господарств. За умов сучасної економічної кон'юнктури зовсім нереально намагатися врятувати багатогалузеві господарства площею до 10 га»⁸. А вже в 1969 р. комісія на чолі з колишнім міністром сільського господарства Франції Веделем запропонувала уряду довести в 1985 р. кількість господарств до 250 тис. проти 1600 тис., що існували в 1969 р.⁹

Становище французьких селян ще більше погіршало після створення у 1957 р. Європейського економічного співтовариства та наступної аграрної інтеграції країн «Спільного ринку», уряди яких стали на шлях прискореної ліквідації дрібних господарств.

Ще у 1961 р. керівник сільськогосподарської політики «Спільного ринку» С. Мансхольт заявив, що масове скорочення дрібних селянських господарств є офіційною політикою співтовариства. А наприкінці 1968 р. він виступив з новим проектом реформ у сільському господарстві країн — членів «Спільного ринку», суть яких зводиться до того,

⁵ С. Н. Надель. Социальная структура современной капиталистической деревни, М., 1970, стор. 60.

⁶ «Мировая экономика и международные отношения», 1958, № 2, стор. 74.

⁷ С. Н. Надель. Назв. праця, стор. 144.

⁸ Там же, стор. 143.

⁹ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1969 г. и начало 1970 г., М., 1970, стор. 115; «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 48.

щоб скоротити наполовину сільське самодіяльне населення в цих країнах і вилучити з обороту мільйони гектарів землі¹⁰. Для Франції це означає знищення, як мінімум, 800 тис. господарств. За підрахунками французьких експертів, частка активного сільського населення, яка в 1970 р. становила 13% загальної кількості самодіяльного населення країни, знизиться в 1980 р. до 8% і до 3% на кінець сторіччя¹¹. Моріс Торез назвав урядову політику, спрямовану на концентрацію сільськогосподарського виробництва у великих капіталістичних господарствах та ліквідацію сотень тисяч дрібних селянських господарств, «аграрним мальтузіанством»¹².

«Безумовно, розвиток виробничих сил в нашу епоху, використання у цьому секторі науки і техніки,—говориться у звітній доповіді ЦК ФКП ХІХ з'їзду партії,—приведуть до неминучих перетворень у сільському господарстві і, зокрема, до скорочення кількості сільського населення. Але при сучасній соціально-економічній системі ці перетворення здійснюються виключно в інтересах великого капіталу. Вони обертаються справжнім грабежем переважної більшості селянства»¹³.

Тяжке становище широких селянських мас Франції змушує їх активно боротися за свої права, проти панування монополій, експлуатації, розорення й убогості. Селяни блокують автомобільні й залізничні магістралі, ведуть облогу префектур, проводять масові маніфестації. Селянські заворушення виникали в 1960, 1961, 1964, 1967—1971 рр. У 1961 р., наприклад, вони охопили 19 департаментів країни. Буржуазні газети називали ці виступи новою Жакерією¹⁴.

Аналізуючи післявоєнний селянський рух у країні, Вальдек Роше писав, що селянські заворушення мають глибокі корені і тому можуть відновитися з ще більшою силою після деякого спаду: «інакше й бути не може, оскільки невдоволення... селянських мас не тільки не зникло, а, навпаки, з роками поглиблюється і загострюється»¹⁵.

Останніми роками виступи французьких селян активно підтримують місцеві робітники, які починають розуміти необхідність солідарності в боротьбі проти панування монополій. Спільні виступи селян і робітників мали місце в департаментах Альє, Ланда, Луара та ін.¹⁶

В авангарді боротьби трудового селянства Франції йде ФКП, яка завжди розглядала захист його життєвих інтересів як свою кровну справу. Керуючись вказівками класиків марксизму-ленінізму про капіталістичний розвиток сільського господарства і про шляхи його перетворення на соціалістичних засадах, а також про те, що найбідніше селянство є найближчим союзником пролетаріату в боротьбі за перемогу соціалізму, Французька комуністична партія розробила аграрну програму, яка відповідає потребам найбідніших верств села. Ця програма постійно уточнюється і корегується з урахуванням соціально-економічних змін, що відбуваються в сільському господарстві та у країні в цілому.

¹⁰ «Проблемы мира и социализма», 1963, № 1, стор. 27; С. Н. Надель. Назв. праця, стор. 184.

¹¹ «Рабочий класс и современный мир», 1972, № 1, стор. 50.

¹² Морис Торез. Избранные произведения, т. II, М., 1959, стор. 283.

¹³ «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 48.

¹⁴ В. А. Мартынов. Аграрный вопрос в развитых капиталистических странах, М., 1966, стор. 85.

¹⁵ Вальдек Роше. Трудники полей, М., 1964, стор. 17.

¹⁶ Там же, стор. 16.

У листопаді 1921 р. Марсельський з'їзд ФКП затвердив аграрну програму, в основу якої були покладені тези II конгресу Комінтерну з аграрного питання, написані Леніним¹⁷. Уважно ознайомившись з цією програмою, В. І. Ленін у грудні 1921 р. написав статтю «Про тези по аграрному питанню Французької комуністичної партії», в якій схвалив основні положення цих тез (про передачу землі тим, хто її обробляє, і добровільний перехід селян до певних форм кооперування в процесі побудови соціалізму тощо). Він підкреслив, що «величезна більшість сільського населення у Франції виграла б відразу, негайно і в дуже значній мірі від пролетарської революції»¹⁸. Ленін допоміг французьким комуністам у розробці деяких теоретичних питань і тактики компартії в аграрно-селянському питанні.

ФКП максимально врахувала ленінські вказівки. «Вона застосовувала їх не механічно, а, навпаки, постійно вивчаючи реальні історичні умови Франції й уважно стежачи за змінами, що відбуваються. Тому колишня ізоляція робітничого руху поступилася місцем зростаючій солідарності трудящих міста і села...», — писав у 1971 р. член Політбюро ЦК ФКП Франсуа Бію¹⁹.

XII з'їзд ФКП, який відбувся в квітні 1950 р., уточнив і конкретизував Марсельську програму²⁰. Виступаючи на з'їзді, Моріс Торез вказував, що сільськогосподарські робітники та дрібні селяни — це ті соціальні сили, на які передусім повинна спиратися партія на селі²¹.

Нова програма передбачала цілий комплекс економічних, фінансових та соціальних реформ на користь селян. У своїй книзі «Трудівники ланів» В. Роше зазначав, що ці реформи мають перешкодити захопленню землі капіталістами та великими землевласниками, стимулювати виробництво й забезпечити більш справедливую винагороду для селян за їх працю шляхом допомоги дрібним і середнім господарствам у справі їх технічного оснащення та розвитку різноманітних форм селянської кооперації, яка створює для селян сприятливіші умови виробництва і збуту²².

Селянське питання широко обговорювалося й на наступних XVI (1961 р.), XVIII (1966 р.) та XIX (1970 р.) з'їздах ФКП.

Останнім часом внаслідок науково-технічної революції, політики монополій, аграрної інтеграції країн «Спільного ринку» та ряду інших факторів, які прискорили процеси концентрації сільськогосподарського виробництва та експропріацію дрібних селянських господарств, аграрна проблема у Франції набула особливої гостроти. Перед більшістю селян стоїть дилема — йти в найми до сільськогосподарських капіталістів або поповнити армію безробітних у місті. Комуністам Франції необхідно було науково показати дійсний стан справ на селі, намітити перспективи й методи боротьби демократичних сил за інтереси трудящих селян, сформулювати рішення з аграрного питання для демократичного і соціалістичного етапів революції, за які веде боротьбу компартія, тощо.

В листопаді 1968 р. на теоретичній конференції ФКП була прийнята нова аграрна програма партії. В ній знайшли своє відображен-

¹⁷ Див. «Коммунистический Интернационал», 1922, № 20, стор. 5231—5236.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 107.

¹⁹ «Вопросы истории», 1971, № 1, стор. 51—52.

²⁰ Див. Аграрные программы коммунистических партий Великобритании, Греции, Индии, Индонезии, Испании, Италии, Финляндии, Франции, Чили, Японии, М., 1959, стор. 11—12.

²¹ Див. Морис Торез. Назв. праця, т. II, стор. 207.

²² Див. Вальдек Роше. Назв. праця, стор. 6.

ня глибокі зміни, що сталися у французькому сільському господарстві протягом останніх 20 років. Ці зміни, говориться у програмі, характеризуються перш за все посиленням процесу концентрації власності, виробництва і капіталу, найпомітнішим наслідком якого є витіснення індивідуальних господарств і значне зміцнення позицій великого капіталістичного землеволодіння²³.

Тому ФКП виступає за конфіскацію землі у осіб, які не займаються сільськогосподарською працею, та землевласників-капіталістів і передачу її, в першу чергу, дрібним власникам — селянам та сільськогосподарським робітникам.

Про ставлення до куркулів в аграрній програмі ФКП говориться, що в умовах демократичного режиму партія не збирається ставити під сумнів їх особисту власність, але вважає за необхідне вже на теперішньому етапі перешкоджати дальшому зростанню розмірів куркульських господарств²⁴.

Природно, що, захищаючи дрібних та середніх власників, ФКП зовсім не має наміру ліквідувати об'єктивний процес концентрації в сільському господарстві. Проте буржуазні ідеологи та ревізіоністи звинувачують ФКП в тому, що її сільськогосподарська політика спрямована проти технічного прогресу, що в земельному питанні вона нібито стоїть на позиціях регресу. Вони стверджують, що здійснення лозунгу про передачу землі тим, хто її обробляє, гальмуватиме розвиток виробничих сил у сільському господарстві й призведе до ліквідації великих господарств.

Звичайно, ці звинувачення не мають жодних підстав, бо ФКП завжди виступала за велике виробництво в сільському господарстві. Але технічний прогрес повинен сприяти полегшенню людської праці, а не правити за привід чи засіб для зігнання дрібних селян з їх землі. «Ми, комуністи, більше ніж будь-хто стоїмо за технічний прогрес,— писав В. Роше,— але ми хочемо, щоб цей прогрес відповідав інтересам усіх, а не тільки меншості. Тому ми боремося за те, щоб на зміну капіталізму прийшов соціалізм, бо соціалістична влада дає змогу всім трудящим селянам, які стали господарями оброблюваної ними землі, широко використовувати сучасні машини і агротехніку..., вільно об'єднуватись у виробничі кооперативи при матеріальній підтримці з боку держави»²⁵. Така позиція ФКП знаходить дедалі більшу підтримку й розуміння серед селян країни.

Намагаючись послабити вплив ФКП на селі, ідеологи французької буржуазії вдаються до відвертої брехні: вони посилено розповсюджують серед селян міф про те, нібито комуністи хочуть позбавити їх земельної власності.

Викриваючи буржуазні вигадки, М. Торез у звітній доповіді на XV з'їзд ФКП (1959 р.) відзначав: «Твердження про те, що ми є ворогами дрібної власності, розраховані на відвернення уваги селян від справжніх винуватців їх розорення, від тих, хто зганяє з землі сотні тисяч дрібних землевласників»²⁶. Враховуючи історичні традиції, психологію та побажання французьких селян, ФКП на сучасному етапі не висуває лозунга націоналізації землі, хоч це й було б в інтересах усього сільського населення.

²³ "Le Programme agricole du Parti Communiste Francaise",— "France nouvelle", 20 листопада 1968 р.

²⁴ Там же, стор. 9.

²⁵ «Проблемы мира и социализма», 1960, № 11, стор. 46.

²⁶ Б. П. Кузнецов. Верные защитники интересов крестьянских масс, М., 1962, стор. 7.

Історія, досвід комуністичних і робітничих партій країн соціалізму дали хороший приклад соціалістичного перетворення сільського господарства при наявності селянської приватної власності на землю.

Посилення процесу концентрації та державно-монополістичного регулювання сільськогосподарського виробництва у сучасних умовах веде до зростання економічних і фінансових труднощів дрібних і середніх селян, які дедалі частіше звертаються до кооперації, шукаючи в ній захисту і порятунку від натиску промислового і великого аграрного капіталу. В 1968 р. у Франції налічувалось 22 тис. різноманітних селянських кооперативів, у тому числі 1500 виробничих²⁷.

ФКП завжди приділяла велику увагу селянській кооперації. Про надання їй всілякої підтримки йшлося ще в першій аграрній програмі партії (1921 р.). У період Народного фронту (1936—1938 рр.), коли комуністи підтримали демократичний уряд, та в перші роки після визволення Франції від фашистської окупації в країні відбувався найінтенсивніший розвиток кооперативного руху. Але, на відміну від буржуазних ідеологів кооперативного соціалізму, які проповідують звільнення селян від капіталістичної експлуатації через кооперацію, французькі комуністи завжди підкреслювали, що сама собою кооперація ніколи не приведе до встановлення соціалізму на селі. В умовах капіталізму кооперація може лише деякою мірою полегшити становище селян.

Боротьба за демократичну кооперацію, вказує компартія, є складовою частиною загальної боротьби за встановлення дійсно демократичної влади. Тому ФКП вважає за необхідне сприяти розвитку кооперації, бо в умовах розгортання широкого антимонополістичного руху вона може перетворитися на форму класової організації селян в їх боротьбі проти гніту монополій. Насамперед, це стосується виробничої кооперації, яка найбільше обмежує капіталізм у сільському господарстві й полегшує працю селян. У програмі ФКП говориться, що ці кооперативи, засновані на принципі добровільності та рівноправності членів в управлінні, стануть одним із засобів ліквідації панування великого капіталу на селі. Крім того, кооперація сприяє об'єднанню селян, допомагає їм у боротьбі за радикальну аграрну реформу й корінне перетворення існуючого ладу. Прищеплюючи селянам навички колективного господарювання, вона полегшить їм у майбутньому перехід до соціалізму. «Кооперація повинна стати наріжним каменем завтрашнього сільського господарства», — зазначається у програмі ФКП²⁸.

Таким чином, підтримуючи селянську кооперацію і виступаючи за її розвиток, ФКП поєднує захист життєвих інтересів трудящих селян з боротьбою за кінцеву мету — завоювання соціалізму.

Проте, як вказує ФКП, на сучасному етапі більшість французьких селян ще не усвідомила необхідності побудови соціалістичного суспільства у Франції. Через це вимога соціалістичних перетворень на селі не може бути висунута як першочергова. Поки що на першому плані стоять питання антимонополістичного, демократичного змісту, розв'язання яких відкрило б перед селянами соціалістичну перспективу²⁹.

Висуваючи програму широких демократичних реформ, ФКП виходила також з вказівок міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. «Комуністичні і робітничі партії, на відміну від

²⁷ «Мировая экономика и международные отношения», 1969, № 9, стор. 118—119.

²⁸ «France nouvelle», 20 листопада 1968 р., стор. 10.

²⁹ «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 60.

правих і «лівих» опортуністів, не протиставляють боротьбу за глибокі економічні і соціальні вимоги, за передову демократію боротьбі за соціалізм, а вважають її частиною цієї боротьби,— підкреслюється в Основному документі Наради.— Радикальні демократичні перетворення, яких буде досягнуто у боротьбі проти монополій, проти їх економічного панування і політичної влади, сприятимуть усвідомленню все ширшими масами необхідності соціалізму»³⁰.

Компартія Франції постійно наголошує на тому, що здійснення своїх вимог селяни зможуть добитися лише у тісному союзі з робітничим класом і що, в свою чергу, пролетаріат зможе виконати свою історичну місію визволителя суспільства від гніту капіталу тільки в тому разі, коли виступить в авангарді всіх трудящих мас і, насамперед, селянства. Необхідність цього союзу глибоко обґрунтували класики марксизму-ленізму, виходячи з аналізу трагічних поразок пролетаріату в 1848 і 1871 рр. Аналізуючи досвід Паризької Комуні та причини її поразки, В. І. Ленін відзначав спроби комунарів здійснити союз найбідніших селян з пролетарями, без чого «демократія не міцна і соціалістичне перетворення неможливе». «До такого союзу,— писав В. І. Ленін,— як відомо, і пробивала собі дорогу Паризька Комуні, що не досягла мети через ряд причин внутрішнього і зовнішнього характеру»³¹.

Ось чому ФКП приділяє особливу увагу зміцненню союзу пролетаріату з трудовим селянством.

Протягом багатьох років буржуазія намагалася виховати у селянства почуття недовіря та недоброзичливого ставлення до робітників. Довгий час їй це вдавалося. Проте боротьба демократичних сил, перш за все ФКП, за єдність дій робітників і селян поступово дає свої позитивні наслідки. Зближення робітників і селян у процесі антимонополістичних виступів — це не тільки результат об'єктивних соціально-економічних умов, а й значною мірою заслуга ФКП.

Щоб об'єднати всі ліві сили і створити в країні єдиний і могутній антимонополістичний фронт, ФКП розробила програму, спрямовану на створення дійсно демократичних інститутів та здійснення глибоких економічних, соціальних і культурних реформ у країні. Основні ідеї цієї програми були викладені у маніфесті ФКП «За передову демократію, за соціалістичну Францію», ухваленому на пленумі ЦК ФКП у Шампіньї (грудень 1968 р.)³², а також у тезах XIX з'їзду ФКП³³. «Розробляючи тези про перехід до соціалізму у Франції,— говорив на цьому пленумі В. Роше,— наша комуністична партія на своїх XVII і XVIII з'їздах виходила одночасно як із загальних законів соціалістичної революції, дійсних для всіх країн, так і з особливостей, національних традицій, які є продуктом історії і які необхідно брати до уваги»³⁴.

Цей документ під назвою «Урядова програма Французької комуністичної партії» було ухвалено ЦК ФКП 9 жовтня 1971 р.³⁵ й опубліковано окремим виданням тиражем 1 млн. примірників. Резюме програми, видане у вигляді брошури загальним тиражем 9,5 млн. примірників, комуністи розповсюдили по всій країні, серед майже всіх селянських господарств³⁶.

³⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, стор. 275—276.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 377.

³² Див. «Партийная жизнь», 1969, № 1, стор. 65—75.

³³ Див. «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 416—459.

³⁴ «Коммунист», 1968, № 18, стор. 92.

³⁵ Див. «Коммунист», 1972, № 2, стор. 65—81.

³⁶ «Вопросы истории КПСС», 1972, № 4, стор. 91.

На противагу ФКП, опортуністи всіх мастей, з одного боку, твердять, нібито єдність дій комуністів і всіх демократичних сил веде до реформізму, а з другого (ренегати типу Роже Гароді), заперечують роль селянства як найближчого союзника пролетаріату в боротьбі за соціалізм.

У своїй книзі «Великий поворот соціалізму» Р. Гароді фактично усунув селянство з арени революційної боротьби, обгрунтовуючи це тим, що клас селян швидко скорочується і, отже, ніяких перспектив не має*. Виходячи з цього, він пропонує робітничому класові укласти з селянством лише тактичні союзи.

Р. Гароді забуває, що французьке селянство, яке в 1970 р. становило 13% самодіяльного населення країни, продовжує залишатися значною соціальною та революційною силою. Заклик Р. Гароді до послаблення традиційного союзу робітничого класу з селянством є спробою штучно звузити соціальну базу антимонополістичного фронту.

Шкідливість теорії «нового історичного блоку» Р. Гароді полягає в тому, що, маскуючись марксистською фразеологією, її автор спекулює на деяких фактах сучасного розвитку капіталістичного суспільства, перетворює пролетаріат в аморфну масу, позбавлену чітких цілей соціалістичної революції. Крім того, ця «теорія» заперечує марксистсько-ленінське вчення про союзників робітничого класу в його антикапіталістичній та антимонополістичній боротьбі. Замість цього Р. Гароді пропонує політику «блоків», ігноруючи, таким чином, керівну роль робітничого класу в революційному русі³⁷.

Генеральний секретар ФКП Жорж Марше, виступаючи на XIX з'їзді партії, зазначав, що термін «новий історичний блок» по суті ставить знак рівності між інтелігенцією та робітничим класом. Але, по-перше, це не відповідає і ще протягом тривалого часу не відповідатиме дійсності, а по-друге, дає підставу вважати робітничий клас розчиненим у різношерстій масі і, таким чином, ставити під сумнів його вирішальну роль у боротьбі за перетворення суспільства. «Робітничий клас,— заявив далі Ж. Марше,— ні в якому разі не відмовиться від союзу з усіма соціальними верствами, що відчувають на собі злостиві наслідки політики великого капіталу»³⁸.

Даючи відсіч «лівим» опортуністам, член Політбюро ЦК ФКП Франсуа Бійю писав: «Тільки союз робітників і демократичних сил... може прокласти і прокладе шлях дійсно новому суспільству, до якого прагнуть народні маси Франції. В цьому зміст політики Французької комуністичної партії, яка вірна вченню Леніна та кращим традиціям робітничого класу і народу Франції»³⁹.

* Теорія «нового історичного блоку», висунута Р. Гароді, є продовженням його спроб принизити роль робітничого класу та перебільшити роль інтелігенції, якій Гароді кінцем кінцем відводить провідну роль у революційному русі. Цю «теорію» він відстоював у своєму виступі на XIX з'їзді ФКП (Див. «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 209—215). Ренегата Р. Гароді було виключено з рядів ФКП.

³⁷ Більш детальну критику теорії «нового історичного блоку» Р. Гароді див. у книзі «Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами», М., 1972, стор. 36—51.

³⁸ Див. «Cahiers du Communisme», 1970, № 2—3, стор. 51—52.

³⁹ «Вопросы истории», 1971, № 1, стор. 54.

Замітки

А. І. Надал
ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УРСР
В 1966—1971 РР.

На всіх етапах розвитку Країни Рад партія приділяла виняткову увагу питанням дальшого розвитку і вдосконалення народної освіти. В резолюції XXIII з'їзду КПРС зазнача-

ється, що «в умовах, коли наша країна широким фронтом веде комуністичне будівництво, дедалі більшого значення набуває всебічне виховання нової людини, дальший розвиток народної освіти і культури»¹. Визначаючи головний напрям у роботі школи, з'їзд підкреслив, що радянська школа повинна розвиватись як загальноосвітня, трудова, політехнічна, озброювати учнів міцними знаннями основ наук, формувати у них матеріалістичний світогляд і комуністичну мораль, готувати молодь до життя, до свідомого вибору професії. Протягом п'ятиріччя намічалось завершити в основному запровадження загальної середньої освіти для молоді, «збільшити у 2 з лишком рази число учнів у школах і групах з подовженим днем та більш як в 1,4 раза — число учнів у школах робітничої і сільської молоді»².

Ці завдання були кроком уперед по шляху практичного виконання Програми партії в галузі народної освіти, новим етапом культурної революції в нашій країні.

Завдання, поставлені перед школою XXIII з'їздом партії, були конкретизовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи та у відповідній постанові ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР (1966 р.). В цих документах накреслено програму послідовного удосконалення змісту й методів шкільного навчання та виховання учнів в умовах переходу до загальної середньої освіти, дальшого зміцнення зв'язків школи з сім'єю і громадськістю, підготовки і підвищення кваліфікації вчителів, зміцнення навчально-технічної бази шкіл і оснащення їх необхідним навчальним обладнанням. На зборах партійних активів, що пройшли на Україні, та на республіканській нараді працівників освіти (березень 1967 р.) дані постанови було всебічно обговорено.

Одне з найголовніших завдань переходу до загальної середньої освіти полягало в забезпеченні восьмирічного всеобучу. До цієї роботи широко залучалась громадськість. У містах і селах діяли пости всеобучу. В колгоспах, радгоспах та на багатьох підприємствах з ініціативи парторганізацій працювали ради сприяння сім'ї і школі. Завдяки постійному піклуванню ЦК КП України, Ради Міністрів Української РСР,

¹ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966 р., стор. 180.

² Там же, стор. 246.

а також партійних органів на місцях уже в 1965/66 навчальному році в республіці повсюдно було запроваджене загальне обов'язкове восьмирічне навчання.

У процесі здійснення всеобучу великого значення набули школи і групи подовженого дня, мережа яких рік у рік зростала. У 1970/71 навчальному році в них налічувалося 1 341,9 тис. учнів I—VIII класів (20,1% загальної кількості школярів). Це вдвоє більше, ніж у 1965/66 навчальному році³⁻⁴. Запровадження загальної середньої освіти сприяло зростанню кількості юнаків і дівчат, які продовжували навчатися в середніх школах. Якщо в 1965/66 навчальному році, наприклад, в 9 класи було прийнято 55,6% випускників восьмирічних шкіл, в 1967/68 — 62,1%, то на кінець п'ятирічки в 9 класи та середні спеціальні навчальні заклади їх поступило 81,5%⁵.

З переходом до загальної середньої освіти, розширенням мережі шкільних інтернатів, поліпшенням транспортних зв'язків та організацією безплатного підвезення школярів з'явилась можливість укрупнити школи. Лише протягом 1967—1968 рр. малокомплектних шкіл зменшилося на 678 одиниць, водночас кількість середніх — збільшилася на 379 (переважно за рахунок реорганізації восьмирічок, особливо у сільській місцевості)⁶.

Значна увага приділялася збереженню учнівських контингентів. Так, в 1966 р. восьмирічну школу закінчило 93% дітей (з першого класу), в 1970 р. — 96%⁷.

Зміцнилась і розширилась навчально-матеріальна база шкіл. В Одеській області, наприклад, в 1967 р. на кошти колгоспів, радгоспів, промислових підприємств та за рахунок місцевого бюджету було побудовано 86 шкіл на 25 208 учнівських місць, добудовано і пристосовано 97 класних кімнат на 3580 місць. В 1968—1970 рр. на Одещині передбачалося спорудити 197 шкіл на 74 267 учнівських місць та добудувати 284 класні кімнати на 9592 учнівських місця⁸. Всього в республіці за роки восьмої п'ятирічки збудовано 3654 школи на 1 246 тис. місць, добудовано 11 067 класних кімнат на 406,5 тис. місць, відкрито 5499 нових навчальних кабінетів⁹.

Л. І. Брежнєв, виступаючи на Всесоюзному з'їзді вчителів, високо оцінив ініціативу передових колгоспів країни, які взялися за будівництво шкіл і будинків для вчителів: «Цю народну ініціативу слід підтримувати і заохочувати, особливо тепер, коли треба розширити шкільне будівництво в зв'язку з переходом на загальне середнє навчання»¹⁰.

Великі якісні зміни відбулись у складі педагогічних кадрів республіки. Якщо в 1965 р. на Україні працювало 473 166 вчителів і вихователів, з яких 48,7% мали вищу освіту, то в 1971 р. їх було вже 500 тис. чол. в тому числі 61,7% з вищою освітою¹¹. Партійні організації приділяли увагу підвищенню ідейно-політичного рівня і фахової кваліфікації вчительських кадрів через систему партійної освіти, курсів і семі-

³⁻⁴ П. Удовиченко. Про стан і заходи дальшого поліпшення якості знань учнів загальноосвітніх шкіл УРСР, К., 1971, стор. 8.

⁵ «Радянська школа», 1968, № 1, стор. 3; «Радянська освіта», 12 серпня 1970 р.

⁶ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 733, арк. 23.

⁷ «Радянська освіта», 12 серпня 1970 р.

⁸ «Радянська школа», 1968, № 7, стор. 27.

⁹ «Радянська освіта», 30 грудня 1970 р.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. т. II. К., 1971, стор. 219.

¹¹ «Радянська школа», 1971, № 9, стор. 11; Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 20, спр. 1152, арк. 45.

нарів. Міністерство освіти УРСР розробило семирічний план перепідготовки вчителів IV—X класів, які мають вищу освіту і стаж педагогічної роботи більше п'яти років.

Важливе місце у підвищенні ідейно-теоретичної підготовки вчителів, пропаганді передового досвіду відводилося педагогічним читанням і науково-практичним конференціям. Було проведено республіканські педагогічні читання з історії та суспільствознавства, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1967 р.), науково-практичні конференції присвячені 80-річчю від дня народження А. С. Макаренка та розвитку народної освіти на Україні за 50 років Радянської влади (1967 р.), питанням поліпшення якості знань учнів (1971 р.). В усіх конференціях і читаннях брали участь працівники партійних і радянських органів.

Значна робота була проведена у зв'язку з переходом шкіл на нові навчальні плани і програми. В 1967/68 навчальному році за новими програмами викладалися історія у VII—X, українська і російська літератури — VII—IX, загальна біологія — X, проводилось трудове навчання у IV—X класах. Завдяки цьому підвищився теоретичний рівень загальноосвітньої підготовки учнів. Якщо у 1966/67 навчальному році успішність у школах становила 97,5% то в 1969/70—99,1%. В 1970/71 навчальному році кожний сотий випускник середньої школи був нагороджений золотою медаллю¹².

У досліджуваний період нагромаджено значний досвід у справі комуністичного виховання школярів. Значною мірою цьому сприяли підготовка та відзначення 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Традиційними стали зустрічі та листування школярів з учасниками Жовтневої революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва тощо.

Партійні організації подавали постійну допомогу школам в організації позакласної та позашкільної роботи щодо фізичного і військово-патріотичного виховання учнів.

Своїми досягненнями радянська школа зобов'язана постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про дальший розвиток загальноосвітньої школи, удосконалення системи професійно-технічної освіти, про виховання молодого покоління.

¹² Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 733, арк. 10; П. Удовиченко. Назв. праця, стор. 5; «Радянська школа», 1971, № 9, стор. 4.

А. А. Кондрацький
ПРО УЧАСТЬ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ
1959—1967 РР.
[За матеріалами Української РСР]

Соціалістичний лад створив необмежені можливості для участі робітничого класу в розв'язанні політичних, соціально-економічних і культурно-побутових завдань суспільного життя. У Радянському Союзі сформувався новий тип ро-

бітника, якому притаманне не лише нове ставлення до засобів виробництва, але й вирішальна роль у політичному житті країни.

Досі увагу дослідників привертала лише деякі сторони «класової біографії» радянського робітничого класу, переважно його виробнича діяльність. Проте для всебічної характеристики провідного класу радян-

ського суспільства — робітничого класу СРСР — важливе значення має також показ його місця в суспільно-політичному житті.

Розвитку різноманітних форм соціалістичного змагання, підготовці і вихованню кадрів, зростанню культурно-технічного рівня і творчої активності робітників, зміцненню їх союзу з колгоспним селянством у період створення матеріально-технічної бази комунізму присвятили свої монографії Б. П. Ковалевський, О. Г. Мітюков, В. І. Полурез, В. О. Романцов, Д. С. Шелест¹ та інші. В теоретичному плані питання суспільно-політичного життя розглядаються в статтях Л. Д. Вітрук і Є. П. Талан, Б. П. Ковалевського і М. Р. Плюща². До 50-річчя Радянської влади і створення Комуністичної партії України українські історики підготували такі фундаментальні праці, як двотомні «Історія Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», п'ятитомне видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму», багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР»³, де є цінні матеріали з даного питання.

На особливу увагу заслуговують дані з обраної нами теми, які містяться в Партійному архіві Інституту історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та архівах УРРПС і ВЦРПС. Багато фактичних матеріалів, які відображають найрізноманітніші сторони суспільно-політичного життя робітничого класу республіки, є в документальних збірниках і стенографічних звітах, статистичних щорічниках, періодичній пресі.

Зростання керівної ролі робітничого класу в суспільстві при переході до комунізму виявляється насамперед у збільшенні його питомої ваги в лавах КПРС. Високим був робітничий прошарок серед комуністів Дніпропетровської області, особливо в її промислових центрах. Якщо в 1958 р. в Новомосковській партійній організації робітники становили 32%, то у 1959 р. — вже близько 50%; у 1964 р. в Донецькій, Запорізькій і Луганській областях серед прийнятих у члени партії було від 50 до 69% робітників, а в 1967 р. у всій республіці — 49,4%⁴. Неухильно підвищувалася й питома вага робітників серед кандидатів у члени КПРС. Якщо в 1952—1955 рр. у країні їх було 27,2%, у 1956—1961 рр. — 40%, то в 1962—1966 рр. — 47,6%, а на Україні, відповідно, — 23,1, 37,8, 44,5⁵. Причому в таких промислово розвинутих областях, як Донецька, Харківська та деяких інших, у 1967 р. серед осіб, прийнятих у кандидати партії, робітники становили більше 60%. Це най-

¹ А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1962 гг.), К., 1965; Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах УССР), К., 1972; В. І. Полурез. Комуністична партія України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР. 1946—1970 гг., К., 1972; Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.), Днепропетровск, 1971.

² Л. Д. Вітрук, Є. П. Талан. В. І. Ленін про участь трудящих в суспільно-політичному житті Радянської країни. — «УІЖ», 1959, № 8, стор. 3—14. Б. П. Ковалевський, М. Р. Плющ. Зростання провідної ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. — «Комуніст України», 1973, № 4, стор. 57—66.

³ Історія Української РСР, т. II, К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, видання в п'яти книгах, К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР у двадцяти шести томах, К., 1967—1973.

⁴ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 423, арк. 216; «Коммунист», 1966, № 5, стор. 7; «Вопросы истории КПСС», 1968, № 7, стор. 15.

⁵ «Партийная жизнь», 1967, № 19, стор. 11; «Радянська Україна», 30 червня 1968 р.

вищий процент за 35 попередніх років⁶. Кандидатами у члени партії приймали в першу чергу робітників провідних професій, зокрема 52,5% робітників промислових підприємств, 9,9 — будівництва, 13 — транспорту і зв'язку, 16,1 — радгоспів, 8,5% — інших галузей народного господарства⁷.

Широко представлені робітники в керівних партійних органах. У 1959 р. членами партбюро промислових підприємств республіки обрано 36,2% робітників, а міських і районних комітетів партії Вінницької, Волинської та Дніпропетровської областей — понад 36%, тобто на 24,2% більше, ніж у 1957 р. У 1960 р. з 530 членів і 145 кандидатів у члени Дніпропетровського міськкому партії було, відповідно, 189 і 77 робітників⁸. В 1967 р. серед членів і кандидатів у члени окружних, міських і районних комітетів партії було 34,3% робітників і колгоспників, а на Україні серед членів і кандидатів у члени міськкомів і райкомів — 41,4%⁹. Робітники брали активну участь в обговоренні проектів рішень з'їздів і пленумів ЦК КПРС, в яких визначено основні напрями розвитку нашого суспільства. Делегатами ХХІ—ХХІІІ з'їздів партії були сталевари І. Кесла та З. Диндіков, шахтар А. Кулик, машиніст баштового крана Н. Чикишева¹⁰ і багато інших. На ХХІІІ з'їзді КПРС виступали шахтар С. Г. Воротников та сталевар В. В. Халявко, а на ХХІІ і ХХІІІ з'їздах КП України — токар К. С. Кисляков і ткаля К. М. Левчук. Лише серед делегатів ХХІІ з'їзду КПРС, обраних від обласних партійних організацій, було 28,1% робітників, а від Донецької і Дніпропетровської парторганізацій — навіть 31,5% і 30%¹¹. У роботі ХХІІІ з'їзду КП України брали участь 452 передові робітники і новатори виробництва (27,5% від загальної кількості делегатів)¹².

У розвинутому соціалістичному суспільстві всі соціальні групи політично і духовно зближуються, зміцнюється соціально-політична й ідейна єдність народу. При характеристиці складу депутатів Верховних Рад союзних республік враховується їх соціальне походження, характер роботи. Наприклад, 126 робітників були депутатами Верховної Ради УРСР п'ятого скликання, а 130 — Верховної Ради УРСР шостого скликання¹³. До вищих органів державної влади країни і республіки було обрано донецьких шахтарів М. Я. Мамая та М. Г. Телитченка, залізничників Г. М. Галузу, Д. А. Шапуліна, токарів В. Й. Гурґалю і В. К. Семинського та багатьох інших. Ці дані свідчать, яку важливу роль відіграє робітничий клас у керівництві радянським суспільством. Багато робітників обрано депутатами місцевих Рад. Так, майже 70% депутатів, обраних 5 березня 1961 р. до місцевих Рад Харківської і Запорізької областей, були робітниками і колгоспниками^{14–15}. Загалом по республіці в місцевих Радах у 1959 та 1963 рр. працювало, відповідно, 13,4% і

⁶ «Комуніст України», 1968, № 7, стор. 22; «Правда», 30 березня, 1 липня 1968 р.

⁷ «Партийная жизнь», 1967, № 1, стор. 45; 1965, № 10, стор. 9.

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 446, арк. 4; спр. 423, арк. 15.

⁹ «Партийная жизнь», 1967, № 19, стор. 19; «Радянська Україна», 30 червня 1968 р.

¹⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, спр. 27, арк. 18; ф. 1, оп. 214, спр. 545, арк. 50—57; спр. 187, арк. 23.

¹¹ Там же, ф. 1, оп. 214, спр. 543, арк. 2, 12—17, 66—67.

¹² ХХІІІ з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду, К., 1967, стор. 69.

¹³ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р. (Статистичний збірник), К., 1968, стор. 24—25.

^{14–15} ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 556, арк. 184; спр. 555, арк. 68.

18,3% робітників. У 1965 р. до Рад Української РСР обрано більше 420 тис. чол., серед яких 67% — робітники і колгоспники¹⁶.

Дедалі ширшій участі робітників у роботі державних органів сприяло зростання їх культурного рівня, політичної свідомості, вдосконалення соціалістичної демократії. З кожної тисячі робітників УРСР вищу, середню і неповну середню освіту мали 456 чол. (у цілому по СРСР — 384 чол.)¹⁷. Тому, якщо на сесії Верховної Ради Української РСР першого скликання було 53,3% делегатів з вищою і середньою освітою, то в 1963 р. — 61,4%¹⁸. Про зростання політичної активності робітників свідчила їх участь у роботі виборчих комісій. Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР шостого скликання до складу цих комісій у Донецькій області було висунуто 19 828 чол., зокрема 7735 робітників (33%). Серед членів окружних виборчих комісій Миколаївської і Полтавської областей робітники становили, відповідно, 22% і 20%¹⁹.

Вплив робітничого класу на суспільно-політичне життя не обмежується сферою діяльності партії та Рад, а й здійснюється через громадські організації — профспілки, комсомол, науково-технічні товариства тощо. Профспілки відіграють величезну роль у розгортанні соціалістичного змагання, яке сприяє посиленню трудової і політичної активності трудящих. Лише з 1959 до 1965 р. чисельність членів профспілок зросла з 62,8 млн. до 86,1 млн. чол. В 1965 р. у профспілках України було 14,5 млн. чол. Дедалі більший процент робітників є членами профспілок. Якщо у 1925 р. він трохи перевищував 80, в 1959 р. дорівнював 92,5, то в 1967 р. — 96,3, а на деяких підприємствах — 99²⁰.

З розгортанням руху колективів і ударників комуністичної праці посилилася не тільки виробнича, а й політична функція соціалістичного змагання. Вже в перші місяці після зародження цей рух почав швидко поширюватися. В Запорізькій області у 1961 р. за звання комуністичних боролися 10919 виробничих колективів, де працювало 236 102 чол. (62,5% всіх працюючих), а в цілому на Україні — 3 млн. чол., в наступному році — 4,4 млн.²¹ Наприкінці 1965 р. на Україні змагалось 86% робітників і службовців, серед них 57,3% (6254 тис. чол.) — учасники руху за комуністичне ставлення до праці²².

Важливою формою участі робітників в управлінні виробництвом є постійно діючі виробничі наради (ПДВН). Вони поступово перетворились у масову школу підготовки і висування робітничих кадрів, про що свідчить таблиця (дані за 1961 р. по Україні)²³:

¹⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду, стор. 47.

¹⁷ О. Романцов. Робітничий клас Української РСР 1946—1970 рр., К., 1972, стор. 130.

¹⁸ Підсумки виборів та склад депутатів Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад депутатів трудящих 1967 р. (Статистичний збірник), стор. 24—25.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, спр. 602, арк. 20, 96, 117 (шідра-хунки автора).

²⁰ Справочная книга о профессиональных союзах, М., 1965, стор. 50; «Труд», 28 лютого 1968 р.; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. 15—18 березня 1966 року. Матеріали з'їзду, стор. 47; М. Горлач. Вірна опора партії комуністів, К., 1966, стор. 36, 310; Матеріали к отчету о работе ВЦСПС за период 1964—1967 гг., М., 1968, стор. 112.

²¹ Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 2919, арк. 85, 137; спр. 3715, арк. 2—3.

²² Центральний архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 39, спр. 271, арк. 13; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР 1946—1970 рр., стор. 173.

²³ Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 4464, арк. 13.

Дані про ПДВН	Кількість П Д В Н	
	загальнозаводських	цехових
Працювало	11 843	8436
До них обрано постійних членів	574 682	285 755
в тому числі робітників	387 604	217 288
Відбулося засідань	33 854	24 420
На них були присутні всього працюючих	2 115 013	1 541 012
в тому числі постійних членів	1 263 412	774 737
Кількість виконаних пропозицій	86 287	65 211

На 1 січня 1965 р. в республіці працювали 13 503 загальнозаводські і 9302 цехові виробничі наради, у роботі яких брало участь близько 4 млн. робітників, інженерно-технічних працівників і службовців. Вони внесли майже 160 тис. пропозицій, спрямованих на поліпшення організації праці, виробничої і господарської діяльності підприємств тощо²⁴.

Велику роль у розвитку суспільно-політичної активності робітничої молоді відігравали комсомольські організації республіки. В 1959 р. лише на звітно-виборних зборах, які відбулися в первинних комсомольських організаціях України, були присутні 2402 тис. чол. (під час обговорення виступили 486 956), а у 1963 р., відповідно, 3424 тис. і 488 615. У 1959 р. 30,5% комсомольців республіки були робітниками, а в 1961 р.— 32,3%²⁵. 1965 р. на промислових підприємствах, будівництві й транспорті працювало більше 840 тис. комсомольців, у сфері матеріального виробництва та обслуговування — 1630 тис.²⁶

Зростала творча ініціатива комсомольців. Так, члени молодіжного блоку з криворізької шахти «Гігант» (керівник Б. Максак) виступили ініціаторами змагання за особистий вклад у будівництво комунізму. В цей рух включилося більше 25 тис. молодих робітників, а в боротьбу за «українську годину» — комсомольці всієї республіки²⁷. На ударних будовах п'ятирічок найяскравіше проявилась ініціатива юнаків і дівчат. У 1959—1965 рр. за їх активною участю споруджено більше 200 важливих об'єктів²⁸.

Однією з форм залучення молоді до технічної творчості були ради молодих спеціалістів, що діяли спочатку при обкомах комсомолу, а з 1964 р.— і при ЦК ЛКСМУ. Під їх керівництвом працювали конструкторське бюро, лабораторії та бюро економічного аналізу. Наприклад, 1961 р. у Харківській області було 190 конструкторських бюро, які об'єднували 1,5 тис. молодих спеціалістів²⁹.

Комсомольські організації приділяли велику увагу також залученню молоді до управління та контролю над виробництвом. Справжніми громадськими органами на ударних будовах стали численні штаби. Так,

²⁴ Там же: Центральний архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 39, спр. 271, арк. 15.

²⁵ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 17, спр. 245, арк. 11; спр. 257, арк. 5; ф. 1, оп. 214, спр. 469, арк. 73; XX з'їзд ЛКСМ України, К., 1966, стор. 30, 93.

²⁶ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, спр. 6, арк. 35; спр. 24, арк. 26.

²⁷ Там же, спр. 402, арк. 6—7.

²⁸ XX з'їзд ЛКСМ України, стор. 56.

²⁹ ПА ІПІ ЦК КП України, ф. 7, оп. 16, спр. 197, арк. 8; спр. 370, арк. 14—15.

в 1962 р. у Луганській області функціонували 614 контрольних постів, 63 штаби нової техніки. У контрольних постах Дніпропетровщини працювало близько 3 тис. юнаків і дівчат³⁰. 1964 р. з 35 пускових об'єктів, над якими шефствували обласні комсомольські організації, 30 стали до ладу.

Комсомольці, молодь брали активну участь у діяльності груп і постів народного контролю, загонів і штабів «комсомольського прожектора». У 1959—1964 рр. комсомольські організації України направили в низові ланки народного контролю більше 70 тис. юнаків і дівчат, а у 18 тис. штабів і 98,5 тис. загонів і постів «комсомольського прожектора» працювало більше 562 тис. чол.³¹

Підвищувалась активність комсомольців у Радах депутатів трудящих. Наприклад, у 1958 р. до них було обрано більше 340 тис. членів ВЛКСМ³². Велику роботу там провели депутати Верховної Ради УРСР гірник А. Сокол, сталевар В. Микитенко, депутат обласної Ради і член бюро Криворізького міськкому партії шахтар О. Висоцький³³.

Яскравим свідченням дальшого зростання впливу ВЛКСМ на суспільне життя країни були рішення XXIII з'їзду КПРС. З'їзд постановив, що прийом у партію молоді до 23 років провадитиметься лише через ВЛКСМ. Завдяки цьому створилися сприятливі умови для прийому в КПРС найактивніших комсомольців³⁴.

Робітники республіки приділяли велику увагу розгортанню на підприємствах оборонно-спортивної роботи. Важливе місце у військово-патріотичному вихованні молоді належить Всесоюзному добровільному товариству сприяння армії, авіації та флоту СРСР. Разом з комсомольськими організаціями, ветеранами збройних сил, військоматами воно виступило ініціатором руху за оволодіння військово-прикладними видами спорту, основами цивільної оборони тощо. В 1965 р. членами ДТСААФ було приблизно 60% дорослого населення республіки. Найкраще працювали організації товариства в Кіровоградській, Чернігівській, Херсонській, Донецькій, Луганській і Кримській областях. Показово, що кожний четвертий комсомолец, призваний до лав Радянської Армії, мав військово-технічну спеціальність, здобуту в організаціях ДТСААФ. На Україні діяло кілька тисяч навчальних пунктів, де пройшли підготовку 95% допризовників³⁵.

Юнаки і дівчата брали також активну участь у діяльності товариства Червоний Хрест. До санітарних формувань України входило майже 1 млн. чол. В 1966 р. у 90 тис. первинних організацій цього товариства, що існували на Україні, було кілька мільйонів юнаків і дівчат³⁶.

Важливе значення для широкого залучення робітників до громадського життя мали спортивні організації України. Наприклад, у 1961 р. в ДСТ «Авангард» було 1259 тис. фізкультурників, тобто на 246 тис. більше, ніж у 1959 р. Систематично займалися фізкультурою 40% робітників заводів «Запоріжсталь» і харківського «Світло шахтаря»³⁷. 1966 р. на Україні було близько 11 млн. фізкультурників³⁸.

³⁰ Там же, спр. 456, арк. 36.

³¹ Там же, оп. 15, спр. 537, арк. 112.

³² «Советы депутатов трудящихся», 1958, № 10, стор. 41.

³³ XX з'їзд ЛКСМ України, стор. 55—56, 60—61.

³⁴ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 29 березня — 8 квітня 1966 року. Стенографічний звіт, т. 1, К., 1966, стор. 92.

³⁵ «Патріот Батьківщини», 6 лютого, 31 липня 1966 р.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 15, спр. 184, арк. 120, 144; «Советский Красный Крест», 1967, № 2, стор. 4.

³⁷ Архів УРРПС, ф. Р-2605, оп. 8, опр. 3119, арк. 59; спр. 3638, арк. 141.

³⁸ XX з'їзд ЛКСМ України, стор. 83.

Отже, КПРС постійно дбає про залучення робітників до управління державою і виробництвом, приділяє велику увагу зростанню комуністичної свідомості радянських людей, їх ідейному загартуванню. «Сама суть комунізму,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— визначається тим, що громадяни мають високий ступінь свідомості і почуття відповідальності перед суспільством, високі моральні якості. Саме тому виховання суспільної свідомості всіх громадян — одна з найважливіших складових частин процесу комуністичного будівництва»³⁹.

³⁹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 55.

Л. Д. Чекаленко
СПІЛКА БОРОТЬБИ МОЛОДИХ
ТА ЇЇ РОЛЬ У ВІДБУДОВІ
НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ПОЛЬЩІ
(ТРАВЕНЬ 1945 — ЛИПЕНЬ 1948 РР.)

Народ Польщі, після визволення його в липні 1944 р. радянськими військами і частинами Польської армії, приступив до мирного будівництва. В перших рядах польських трудящих була молодь, згуртована в Спілку боротьби молодих (СБМ).

Ця новостворена організація відзначалася активністю й згуртованістю передусім тому, що була вихована Польською робітничою партією (ППР) і пройшла важкий шлях боротьби в період гітлерівської окупації.

Важливу роль в ідеологічному розвитку польської молоді відіграла постанова ЦК ППР «Про роботу СБМ», прийнята в червні 1945 р. В ній зазначалося, що Спілка боротьби молодих у своїй діяльності недостатньо спиралася на робітничу молодь, крім того, вказувалося, на необхідність виробити свою програму, в якій визнавалася б керівна роль робітничого класу і його партії в боротьбі за незалежність народу і відбудову країни. Постанова зобов'язувала всі партійні організації подавати допомогу СБМ, направляти до спілки молодих активістів партії¹.

Березневий (1945 р.) пленум Головного комітету СБМ визначив мету, завдання і характер організації, а також обговорив її структуру. В питанні про ставлення СБМ до Польської робітничої партії підкреслювалося: «З Польською робітничою партією, ми, СБМ, проводимо близьке співробітництво, підтримуємо її політичну лінію, її активність в праці і боротьбі. Ми пишаємося тим, що більшість активних членів нашої організації належить до ППР., що партія ставиться до нас, як до організації молоді, найбільш близької до неї, визнає нашу організаційну незалежність і поважає нашу самостійність; ставиться до нас, як до своїх молодших товаришів у боротьбі»².

Керуючись партійною програмою, Спілка боротьби молодих залучала польських юнаків та дівчат до будівництва нової, демократичної Польщі, до вирішення політичних і економічних проблем країни. В програмній декларації СБМ, опублікованій 2 грудня 1945 р. в газеті «Валька

¹ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego. 1944—1947. W., 1961, стор. 171.

² "Pokolenia". Kwartalnik Komisji Historycznej Ogólnopolskiego Komitetu Współpracy organizacji Młodzieżowych, 1972, N 3/39, стор. 50.

млодих», були визначені завдання спілки, права і обов'язки її членів: «У Спілці боротьби молодих ми згуртуємось в ряди бійців і будівників нової Польщі, Польщі трудового народу... Польща буде такою, якою її викує весь народ, якою її викуємо ми, молоде покоління польських робітників, селян, інтелігенції»³. В цьому документі визначалися роль і завдання СБМ в боротьбі за відбудову країни, єдність СБМ і ППР — авангарду трудящих мас Польщі, ініціатора і організатора визвольної боротьби в роки окупації і будівництва демократичної Польщі.

6—13 грудня 1945 р. у Варшаві проходив I з'їзд ППР, на якому була заслухана доповідь колишнього члена КСМП (Комуністичної спілки молоді Польщі), тодішнього голови Головного комітету СБМ Александра Ковальського на тему «Робота серед молоді». З'їзд накреслив програму дальшого розвитку народної Польщі, прийняв 3-річний план і зобов'язав партійні організації подавати всебічну допомогу Спілці боротьби молодих, що перетворилася на той час у міцну, 110-тисячну організацію. На з'їзді було схвалено резолюцію про роботу серед молоді, в якій зазначалося, що партія повинна допомагати СБМ в її роботі, об'єднанні молоді в єдину демократичну організацію, розвитку широкого руху за переселення на Західні землі й морське узбережжя⁴.

СБМ внесла значний вклад у відродження господарства країни, була ініціатором проведення молодіжного змагання. Уже в липні 1945 р. на зборах представників лодзінських фабричних гуртків народилася ідея проведення змагання, яке пізніше охопило сотні тисяч трудящих. Ініціаторами змагання стали лодзінські текстильники Єжи Крупка, Казімеж Мачеєвський, Генрик Кисель. Перший етап змагання почався з серпня 1945 р. У ньому взяло участь 3652 молодих робітники⁵. Молодь виконувала норму на 120%, 150%, 170% і навіть 200%. Прізвища передових виробників, таких, як Адашек, Шимчек, Янковський та інших стали синонімами нового ставлення робітничої молоді до праці. Важливим результатом змагання було підвищення виробничої кваліфікації і дисципліни молоді, зростання продуктивності праці. В результаті змагання зросли ряди СБМ. Так, на фабриці «Познанській» в Лодзі з 600 молодих робітників 80 були членами СБМ⁶. Члени Спілки відбували міста. У Варшаві було сформовано батальйон відбудови ім. Яна Красицького — одного з перших засновників і керівників Спілки боротьби молодих, який загинув 2 вересня 1943 р. Щоденно на розчистку завалів виходило в середньому 100 членів СБМ⁷.

Другий етап змагання почався 30 червня 1946 р. й охопив 42 443 чол. з 216 підприємств⁸. 1 липня молодь найбільших фабрик Лодзі разом з товаришами із Сілезько-Домбровського, Верхньо-Сілезького й Вроцлавського воєводств розгорнула змагання за підвищення якості продукції. У жовтні 1946 р. у ньому брало участь 40 тис. юнаків та дівчат⁹. Розгорнулося змагання також на повернених землях. У Зеленій Гурі його очолював Чеслав Павловський.

В повіті Жари члени СБМ збудували пекарню і відкрили магазин, вздовж Ніси Лужицької поставили прикордонні стовпи, в Шпротаві зібрали гроші для відкриття гімназії, а в Слубицях відкрили швейну

³ Deklaracja programowa Związku walki młodych. Łódź, 1945, стор. 4.

⁴ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje..., стор. 224—225.

⁵ W. Krasucki. ZWM w latach 1945—1948, W., 1958, стор. 70.

⁶ Zarys historii polskiego ruchu robotniczego 1944—1947, W., 1961, стор. 174.

⁷ Walka młodych pokoleń. Materiały konferencji historyków ruchu młodzieżowego. (Warszawa, 7—9 grudnia 1962 r.), W., 1965, стор. 471.

⁸ W. Krasucki. Назв. праця, стор. 70.

⁹ ZWM. Materiały i dokumenty, W., 1953, стор. 371.

майстерню¹⁰. 1 листопада 1946 р. почався третій етап змагання за підвищення якості продукції, в якому брало участь 82 266 представників робітничої молоді. Спілка боротьби молодих у Лодзі сформувала шість груп для відбудови залізниць і охорони народної власності¹¹.

На четвертому етапі змагання юнаки та дівчата повели боротьбу за економію сировини. Найбільш активну участь в ньому взяла шахтарська молодь. 1 травня 1948 р. почався п'ятий етап змагання, що охопив 196,5 тис. робітників металургійних, текстильних та інших підприємств Польщі, а також сільські місцевості.

Економічні результати змагання були дуже високими. Воно вплинуло на зростання продуктивності праці не тільки молодіжних бригад, але й підприємств у цілому, що, в свою чергу, привело до стабілізації народного господарства, підвищення заробітної плати. Ідея молодіжного змагання була підтримана членами іншої спілки — Організації молоді товариства робітничих університетів (ОМТУР). На деяких підприємствах зародилося співробітництво між бригадами СБМ і ОМТУР.

Важливим завданням, що стояло перед польськими трудящими, було заселення й відродження повернутих Польщі західних земель. Перші групи членів СБМ прибули сюди в березні 1945 р. «Ми, молодь», — писала газета «Валька млодих», — будемо піонерами цієї великої історичної події. Ми відродимо ці землі для селянських родин і робітників, а коли в Сілезії і Помор'ї, на Одері і Балтиці залунає польська мова, і мешканці цих земель будуть збільшувати багатства нашого народу, тоді буде виконане це завдання — об'єднання польського народу в монолітне і загартоване в боротьбі суспільство»¹².

Молодіжні організації взяли активну участь в діяльності воеводських комітетів по переселенню. На заклик СБМ та інших молодіжних організацій на захід виїхали сотні і тисячі молодих людей. Їх не злякали труднощі й погрози бандитських недобитків, які нищили по цих землях. На західному Помор'ї гуртки СБМ створювалися активістами СБМ з Кракова. Перша група під керівництвом Альбіни Лясоні, що налічувала 37 осіб, прибула до Щецина 15 квітня 1945 р., 20 квітня в Косалін приїхала група СБМ з Жирардова¹³.

Наприкінці 1945 р. на повернутих північних землях було 10 694 членів СБМ, які об'єднувалися в 363 гуртках. Члени Спілки боротьби молодих становили 30%—40% загальної кількості переселених¹⁴. Слід зазначити, що в західних і північних воеводствах гуртки Спілки стали центрами політичного життя польського народу. Члени СБМ відбудовували залізницю, мости, охороняли фабрики, розчищали вулиці, готувалися до жнив, розмінювали поля. Для допомоги переселенцям створювалися молодіжні комітети, які організовували роздачу продуктів, худоби, відкривали медичні пункти. За ініціативою Спілки почали працювати школи професійного навчання. На західних і північних землях зародилося співробітництво між СБМ і Спілкою селянської молоді «Віци». Влітку і восени 1945 р. під час жнив і сівби озимих на полях працювало 20 тис. членів СБМ¹⁵. Місцеві організації СБМ почали частіше проводити збори, зустрічі, дискусії з інструкторами і активістами воеводських комітетів СБМ, на яких обговорювалися програма Спілки, її

¹⁰ "Walka Młodych", 12 листопада 1946 р.

¹¹ ZWM. Materiały i dokumenty, стр. 325.

¹² H. Szczegół. Związek Walki Młodych na Ziemi Lubuskiej 1945—1948, стор. 9.

¹³ "Pokolenia", 1972, 3/39, стр. 36.

¹⁴ ZWM. Materiały i dokumenty, стр. 248.

¹⁵ B. Hillebrandt. Związek Walki Młodych, W., 1972, стр. 116.

мета і завдання на даному етапі. Зросли ряди організації. Наприкінці 1946 р. на західних і північних землях в лавах СБМ налічувалося 50 тис. членів¹⁶.

Значною подією в житті організації був I з'їзд СБМ, що відбувся у Варшаві 6—8 грудня 1947 р., який підбив підсумки діяльності Спілки і закликав до об'єднання молодіжних сил країни. З'їзд схвалив Статут СБМ, в якому були визначені права і обов'язки членів організації.

В Статуті зазначалося, що член СБМ повинен до кінця бути відданим Вітчизні, боротися за народну демократію, за мир і дружбу, свободу і незалежність на землі. З'їзд звернувся до всієї польської молоді із закликом до об'єднання всіх демократичних молодіжних організацій країни.

«Молодь,— говорив на I з'їзді СБМ колишній президент Польської народно-демократичної республіки Болеслав Берут,— згуртована в СБМ, давала найпрекрасніші приклади патріотизму і хоробрості в боротьбі з німецькими загарбниками. Сьогодні... вона крокує в перших рядах будівників відродженої Народної Польщі. Бажаю Спілці боротьби молодих пробудити в серцях польської молоді ентузіазм, палку любов до вільної Вітчизни»¹⁷.

У жовтні 1947 р. був створений Головний комітет єдності молодіжних організацій, який почав роботу по скликанню об'єднавчого з'їзду. В липні 1948 р. молодіжні організації об'єдналися у Спілку польської молоді. До її складу ввійшло 339 тис. членів СБМ.

Традиції СБМ продовжувала Спілка соціалістичної молоді, що відокремилась у 1957 р. Величні плани господарського будівництва розкривають польському народові світлі перспективи, збуджують ентузіазм широких кіл населення і особливо молоді.

«Зараз,— говорив Перший секретар ЦК ПОРП Едвард Герек з трибуни VI з'їзду ПОРП,— вступає у життя численне покоління молоді. Ми говоримо цьому молодому поколінню: ми — ваша партія, ми будуємо Польщу для вас, але й разом з вами. Ми бажаємо, щоб ви визрівали для прийняття на себе відповідальності за батьківщину, поділяли цю відповідальність вже зараз»¹⁸.

Молодь Польщі гаряче відгукнулася на цей заклик. Добровільні трудові загони польських юнаків та дівчат будують нову автостраду Північ — Південь. За їх ініціативою було закладено новий парк на честь 30-річчя Народної Польщі (ювілей святкуватиметься в 1974 р.)¹⁹.

Виконуючи рішення VI з'їзду ПОРП, спілки молоді об'єдналися у Федерацію соціалістичних спілок польської молоді. 11 квітня 1973 р. у Варшаві на загальних зборах представників молодіжних організацій були прийняті Декларація і Статут Федерації.

Молодь Польщі, об'єднана у федерацію, ще краще використовуватиме свої сили і можливості для виконання завдань, що стоять перед нею: підвищення ідейно-політичного рівня молодого покоління, залучення до своїх лав молодих робітників, селян, інтелігенції, учнів, солдатів, мобілізація їх на активну працю в ім'я своєї соціалістичної батьківщини.

¹⁶ "Pokolenia", 1972, N 3/39, стор. 70.

¹⁷ ZWM. Materiały i dokumenty, стор. 474.

¹⁸ "Trybuna Ludu", 7 грудня 1971 р.

¹⁹ «Известия», 16 березня 1972 р.

А. А. Стрілко

**З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЦЕРКОВНИКІВ СЕРЕД
УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ
У ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Загальновідомо, що церква в умовах будь-якого експлуататорського суспільства служила й продовжує служити пануючим класам для утримання трудящих у покірності та релігійному дурмані. «Релігія,— зазначав В. І. Ленін,— є один з ви-

дів духовного гніту, що лежить скрізь і всюди на народних масах, пригнічених вічною працею на інших, злиднями і самотністю... Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну нагороду... Релігія є опіум народу. Релігія — рід духовної сивухи, в якій раби капіталу топлять свій людський образ, свої вимоги на хоч трохи гідне людини життя»¹.

Поява на латиноамериканському континенті наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. великих сталих поселень українських іммігрантів привернула увагу до них як Ватікану, так і української уніатської церкви. Відомо, що кардинальних протиріч між цими двома релігійними угрупованнями не існувало. Навпаки, уніати були чимось на зразок придатку до католицької церкви, вірним і слухняним знаряддям запровадження в життя її планів. Все ж спочатку, коли в 1895—1897 рр. до Бразилії прибуло багато українських іммігрантів, більшість яких була вихідцями з Східної Галичини, Рим протривівся приїзду до місць розселення переселенців місіонерів-уніатів, бо не бажав бачити у своїх латиноамериканських єпископствах представників інших релігійних напрямків. Непокоїло папу й те, що разом із священиками-уніатами там могли з'явитися і представники православ'я, що становило б уже серйозну загрозу інтересам католицизму.

Основні надії у зміцненні свого впливу серед українців на латиноамериканському континенті керівництво уніатської церкви покладало на орден василіан, що був на Західній Україні єдиною організацією, яка прийняла греко-католицький обряд. До ордену набирали людей, фанатично відданих католицизму. Кардинально не заперечував проти прибуття василіан до латиноамериканських поселень українців і Ватікан, бо П. Філіас, який очолював у той час орден, діяв «у повній гармонії з інтересами «святої столиці»². В 1897 р. до Бразилії прибуло кілька груп василіанських місіонерів з Галичини. Своєю резиденцією вони зробили Прудентополіс — поселення, де проживало в той час найбільше українських іммігрантів. У колоніях розпочалося інтенсивне будівництво церков, а в самому Прудентополісі василіани заснували свій монастир.

Ватікан і місцеві католицькі власті все ж не бажали давати ордену повну свободу дій, а іноді й прямо прагнули примусити представників уніатської церкви працювати під своїм диктатом. Так, перших василіанських місіонерів, які прибували до Бразилії в другій половині 90-х рр. ХІХ ст., імениті католицькі особи, особливо дипломатичні представники папи в Ріо-де-Жанейро, намагалися схилити до «чистого католицизму». В 1897 р. керівник прибулих до Бразилії місіонерів-василіан ігумен С. Кизима мав тривалу розмову з папським інтернунцієм, який прямо заявив, що василіан «чекає тут терниста дорога, бо гадка є, аби тут до обряду руського (греко-католицького.— А. С.) не допустити». Проте, наголошував далі він, в разі згоди місіонерів прийняти католицький обряд, їх тут приймуть з «отвертими руками». Папський дипломат був

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 132—133.

² А. Н. Шлепаков. К истории попыток Ватикана подчинить своему влиянию украинских иммигрантов в Канаде в конце XIX — начале XX в.— «Вопросы религии и атеизма», вып. VIII, М., 1960, стор. 244.

настільки відвертим, що навіть виявив готовність терміново взяти в Римі дозвіл на перехід прибулих василіан до католицизму. Але місіонери, які діяли за інструкціями керівництва уніатської церкви та ордену василіан у Львові, відмовилися від пропозиції.

Розуміючи складність свого становища через вороже ставлення як місцевих вищих католицьких властей, так і польського духовенства, що здійснювало в Бразилії «опіку» над іммігрантами польської національності, місіонери-василіани для зміцнення своїх позицій виявляли неабияку гнучкість, маневруючи в навколишньому церковному оточенні. Так, наприклад, керівник василіан ігумен С. Кизима, знаючи, що частина населення штату Парана вороже ставиться до місцевого єпископа, під час візиту цього духовного сановника до Прудентополіса в 1898 р. влаштував йому урочисту зустріч³. Це сприяло тому, що місцеві духовні власті не заважали діяльності представників ордену в поселеннях українських іммігрантів і також не заперечували проти прибуття сюди нових груп місіонерів з Галичини.

Згодом становище василіанського ордену знову ускладнилося. 1 вересня 1899 р. у Римі була прийнята «папська булла» про те, що релігійні обряди серед українських іммігрантів у Бразилії повинні виконувати священики-католики⁴. Таким чином, василіани формально усувалися від проведення місіонерської діяльності.

Націоналістично настроєне польське духовенство у Бразилії розпочало інтенсивну антивасиліанську кампанію, наслідки якої відчули на собі в першу чергу трударі-українці. У 1900 р., наприклад, під час проповідей у великому поселенні Антоніо Олінто польський ксьондз Броніковський прямо заявляв, що, хоча польських іммігрантів у цьому населеному пункті лише 60 родин, але вони мають більше прав, ніж українські переселенці, кількість яких тут становила 600 сімей. Броніковський вимагав, щоб українці переходили на римсько-католицький обряд⁵.

Керівництво уніатської церкви у Львові намагалося за будь-яку ціну домогтися в папи ліквідації «булли». Особливою настирливістю у цьому відношенні відзначився А. Шептицький, що став митрополитом у 1900 р. Під час чергового візиту до Рима у 1902 р. «лівівських богомольців» на чолі з А. Шептицьким планувалося подати особисто папі Левові XIII апеляцію про «знесення булли». Але реалізувати цей план не вдалося⁶.

В цей же час члени ордену василіан, які залишилися в Бразилії, з свого боку шукали шляхи до ліквідації «папської булли». Їх керівник ігумен С. Кизима, знаючи про корупцію в місцевих церковних колах, підкупив єпископа штату Парана. В травні 1902 р. ігумен сповіщав А. Шептицького, що «єпископа курітібського вдалося якось укоськати мільрейсами^{*}, бо тут хто більше платить, той ліпший і рідніший священик, єпископ став моїм приятелем і легше стало якось на душі, і праця пішла вперед». Особливо тісні контакти С. Кизима підтримував з консулом Австро-Угорщини в столиці штату Парана Курітібі В. Полем. У грудні 1901 р. свій звіт до Відня про перевірку діяльності ордену серед українських іммігрантів В. Поль попередньо погодив з С. Кизимою. «Знаю, що єго справозданє про нас було якнайкращим»,— писав з цього приводу С. Кизима А. Шептицькому. Пізніше, в 1902 р., під

³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 15, арк. 13.

⁴ Унія в Америці, Нью-Йорк, 1902, стор. 29.

⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 17, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 12, арк. 67.

^{*}Мільрейс — грошова одиниця Бразилії до 1947 р.

час бесіди з секретарем австро-угорського посольства в Ріо-де-Жанейро бароном Гуденусом С. Кизима порушив питання про можливість утворення в майбутньому в штаті Парана уніатського єпископства з центром у Прудентополісі. Проте Гуденус відразу ж зазначив, що про це в Римі чути не хочуть. Але все ж пообіцяв ще раз поговорити з цього приводу з австро-угорським послом в Ріо-де-Жанейро.

В кінці 1902 р. помер кардинал М. Ледоховський (ініціатор прийняття папської «булли» 1899 р.). Керівникам уніатської церкви хоч і не пішли назустріч щодо повної ліквідації «булли», але все ж дозволили, щоб василіани діяли в Бразилії, як «провізорично толеровані («тимчасово терпимі»).— А. С.) місіонарі»⁷. Дещо пізніше, у зв'язку з революційними віяннями у Бразилії, від них почали вимагати «присягу проти модернізму».

В цей час серед українських іммігрантів в іншій латиноамериканській країні — Аргентині, на території Місіонес, активно діяло місцеве католицьке духовенство і польський клер, що здійснював «опіку» над численними вихідцями з польських земель. Настирлива політика окатоличення українських іммігрантів місцевими духовними властями викликала чимдужче незадоволення віруючих. Про все це стало відомо настоятелю православної церкви при російській дипломатичній місії в Буенос-Айресі протоієрею К. Ізразцову.

В Петербурзі вже давно звертали увагу на необхідність активних дій православної церкви на латиноамериканському континенті. На межі двох століть тут сконцентрувалася велика кількість іммігрантів православного обряду, представлених як слов'янськими національностями, так і арабськими та грецькими переселенцями. Ще в 1887 р. російський генеральний консул в Буенос-Айресі П. Кристоферсен звернувся до імператора Олександра III з проханням надіслати до Аргентини православного священика. Питання було вирішено позитивно, і 1 січня 1889 р. у приватному будинку в Буенос-Айресі вперше було здійснено православну літургію*. Але особливо активізувалася діяльність представників православ'я в Аргентині після призначення сюди в 1891 р. священиком протоієрею К. Ізразцова. Щоб зібрати кошти для будівництва нового приміщення церкви, він у 1897 р. здійснив поїздку до Росії, де мав бесіду з імператрицею. Нова церква обійшлася в 150 тис. крб. На церемонії її відкриття в 1901 р. був присутній президент Аргентинської республіки Х. А. Рока. Оскільки православних слов'ян в столиці Аргентини на той час було ще небагато, богослужіння в церкві велось російською та арабською мовами (враховуючи значну кількість іммігрантів-арабів). Але, очевидно, в Петербурзі передбачали можливість діяльності православних священиків і серед іммігрантів-українців, тому що дияконом при церкві в Буенос-Айресі був полтавчанин І. Міленко⁸.

В кінці 1907 р. К. Ізразцов приїхав у Місіонес. Вдало використавши незадоволення іммігрантів політикою окатоличення, яку здійснювало щодо них польське духовенство, жонглюючи перед місцевими властями декларованими конституцією положеннями про свободу віросповідання в Аргентині, він домогся обертання в православ'я 600 українців⁹.

Дії К. Ізразцова викликали велике невдоволення серед аргентинських католицьких властей. Особливо сильний опір представникові ро-

⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 18, арк. 34.

* Літургія — християнська церковна відправа.

⁸ Н. А. Крюков. Аргентина. Сельское хозяйство в Аргентине в связи с общим развитием страны, Спб., 1911, стор. 470—471; Православные церкви и русские учреждения за границей, Спб., 1906, стор. 49—54.

⁹ Архив внешней политики России (далі — АВПР), ф. Канцелярия, 1908, спр. 21, арк. 4.

сійського православ'я чинив дипломатичний представник Ватикану в Аргентині інтернунцій Локателлі. Він, зокрема, намагався всіляко використати той факт, що церква при російській місії офіційно не була зареєстрована в міністерстві закордонних справ Аргентини. Папський представник компрометував діяльність К. Ізразцова й домогся навіть відмовлення йому в участі у торжествах з нагоди національних свят Аргентини¹⁰. Реакція місцевих правлячих кіл була досить стриманою, оскільки вони не бажали ускладнювати своїх відносин з Ватиканом. Справа в тому, що в 1906 р. єпископу Бразилії був пожалуваний папою кардинальський сан, а ватиканського дипломатичного представника в Ріо-де-Жанейро підвищили в дипломатичному ранзі з інтернунція в нунція. Тому в Буенос-Айресі, головним чином «для задоволення національного самолюбства», добивалися від Рима надання подібних почесностей і для Аргентини.

Водночас аргентинські офіційні представники не хотіли ускладнювати своїх відносин і з Росією. 8 липня 1908 р. К. Ізразцова відвідав директор церемоніального відділу міністерства закордонних справ Аргентини барон де Маркі, який дав зрозуміти, що міністерство не надіслало запрошення «не за власним бажанням, а з огляду на сторонній вплив»¹¹. Небажання аргентинських урядових кіл погіршувати відносини з російською дипломатією довели і зустрічі, що відбувалися між посланником Росії М. Е. Прозором та міністром закордонних справ Аргентини де ла Пласа, під час яких сторони, скориставшись тим, що Локателлі деякий час перебував за викликом у Римі, домовилися про укладення спільного протоколу. В ньому зазначалося, що Ізразцов перебуває на особливому рахунку у російській місії в Аргентині¹². Таким чином, папська дипломатія вже не могла відкрито компрометувати діяльність К. Ізразцова. Тоді Ватикан для ліквідації «схизми» в поселеннях українських іммігрантів у Місіонесі вирішив використати своїх давніх і вірних слуг — місіонерів ордену василіан у Бразилії. В 1908 р. один з фанатиків-василіан ігумен К. Бжуховський одержав телеграму від апостольського нунція в Ріо-де-Жанейро з вимогою негайно виїхати до Аргентини. Діяльність Бжуховського у Місіонесі тривала близько року. Завдяки його старанням, більшість обернених у православ'я українських переселенців знову стала уніатами. Правда, слід відзначити, що в одній з колоній ще довгий час продовжувала існувати православна церква, яку відвідувала значна частина віруючих.

У 1909 р. до Місіонесу прибув священник-уніат Я. Карп'як, а трохи згодом ще два — О. Ананевич та І. Сенишин. Місіонери незблаганно ставилися до тих українських родин, що перейшли у православ'я і не бажали повертатися до уніатства. «Маємо надію, що тепер справа прибере ліпший оборот, бо сокиру прикладаємо до самого кореня схизми», — доносив О. Ананевич А. Шептицькому. Проте остаточно знищити православ'я в Місіонесі місіонерам не вдалося. В одному з поселень, що носило назву Трес Капонес, і навіть в колонії Азара — резиденції місіонерів — у 1912 р. було ще 150 родин українців, яких не вдалося повернути до уніатства.

Представники ордену василіан на латиноамериканському континенті були не тільки ревними слугами католицької церкви, а й самі виявляли неабияку активність, намагаючись різноманітними методами збільшити свою «паству». Широко практикувалося обернення в уніатство православних українців, які одружувалися з дівчатами греко-като-

¹⁰ Там же, арк. 36, 37.

¹¹ Там же, арк. 40.

¹² Там же, арк. 37.

лицького обряду. Іммігрант при цьому обов'язково мусив «пристати на католицьку віру». В разі його незгоди, молодим відмовляли в проведенні обряду вінчання¹³. Фанатично віддані як Ватикану, так і уніатству, василіани виношували плани проведення місіонерської діяльності навіть серед загнаного в лісові та гірські місцевості корінного індійського населення. В кінці 1913 р. василіанський «ідеолог» у Бразилії Р. Криницький писав у листі до митрополита А. Шептицького: «Если б мені чин дозволив, я б нині йшов до наших дикунів-ботокудів (плем'я індіців у штаті Парана в Бразилії.— А. С.) над ними працювати, і так ніхто в цілій Парані над ними не працює, а їх є тисячі, тисячі».

З самого початку своєї діяльності серед українських іммігрантів у Латинській Америці василіани виступали заповзятими захисниками свого релігійного кредо. Прекрасно усвідомлюючи, що поширення серед поселенців нових, вільнодумних віянь становить величезну небезпеку для існування церкви, місіонери докладали всіх зусиль для утримання українців в атмосфері релігійного дурману, настирливо перешкождали налагодженню їх контактів з навколишнім світом, намагалися всіляко ізолювати іммігрантів*. В умовах великої розкиданості поселень українців у Бразилії та Аргентині, їх віддаленості від промислових центрів клерикалам вдалося досягнути певних «успіхів» у своїй діяльності. Ігумен М. Шкирпан писав у 1913 р. А. Шептицькому, що в Бразилії «не є так зле з нашим народом у справах релігійних, як в Північній Америці. Нема у нас тих інтелігентів галицьких — недокінчених академіків, а інтелігенти інших народностей не мають приступу до наших людей, тому народ руський тримається церкви і релігії. Молодіж, котра волочиться по роботах, стає трохи вільнодумною. Але скоро ожениться, стане на шакрі** працювати і знову приходить на свій толк». Підростає покоління іммігрантів було об'єктом особливо пильної уваги василіанських місіонерів. Вони докладали всіх зусиль, щоб запобігти його спілкуванню з навколишнім світом. «Головну увагу звернем на дітей. Дітей цих треба збирати коло себе на цілі тижні (як ніч, так і день) для вивчення їх праву віри і приготування до сповіді»,— писав у 1912 р. А. Шептицькому місіонер О. Ананевич з Аргентини. А священник Михальчук з поселення Антоніо Олінто в бразильському штаті Парана хвалився у листі до митрополита, що «молодіж тутешню вдалося мені взяти в свої руки».

Для насадження та зміцнення свого впливу реакційні церковники створювали різного роду релігійні організації — братства, ліги тощо. В кожному великому поселенні функціонувала принаймні одна така організація. В Малє, наприклад, було засноване «Братство апостольської молитви», в Азарі (Місіонес) існувало «Братство серця христового», а в такій середній за кількістю українських переселенців колонії як Антоніо Олінто в бразильському штаті Парана, діяло два братства. В Прудентополісі в 1912 р. була заснована релігійна організація «Католицька ліга». Сповідуючи митрополиту А. Шептицькому про створення цієї організації, василіанський «теоретик» у Бразилії Р. Криницький так визначав цілі та завдання подібних органів: «Треба нам тут свідомих католиків, щоб освідомлені в справах католицької церкви, в потребі ставали як один муж в ряди католиків і лучились з другими». Проте документи свідчать, що клерикальним силам при створенні подібних організацій доводилося переборювати сильний опір віруючих, особливо

¹³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 664, оп. 1, спр. 4, арк. 49.

* Про боротьбу василіан з просвітянським рухом серед української еміграції в Бразилії див. «УІЖ», 1972, № 10, стор. 103—109.

** Шакр — назва ділянки землі, що надавалася українським іммігрантам у Бразилії.

з боку молодого покоління. «Сумне, дуже сумне є те, що з молодців вписалося (до братства.— А. С.) лишень чотири»,— писав О. Ананевич з поселення Азара в Місіонесі. Іноді настирливість місіонерів при впровадженні в життя своїх задумів приводила до утворення в поселеннях релігійних осередків, що противилися лінії василіан. Навіть у Прудентополісі віруючі часто виявляли своє незадоволення церковниками. В 1910 р. тут виникла течія, в якій, про що з жалем повідомляв місіонер-василіанин, «люди схильні до схизми, до крайнього лібералізму і протестантизму».

Слід мати на увазі, що представники ордену василіан, крім цілей чисто духовних, переслідували, природно, й мету власного збагачення. Вже перший василіанський ігумен С. Кизима відзначився тим, що постійно привласнював зароблені важкою працею гроші переселенців. Ось що розповідав про подібні «діяння» ігумена очевидець: «Вони (С. Кизима.— А. С.) тут багато загарбали гроша... Гріш той потом зрешенний бідних вигнанців на чужині. Ті бідненькі людоньки від губи відіймали своїм дітям та й собі, а давали на бога, бо рахували, що дають в руки монаха, котрий присягав убожество, то й не змарнує і не занапасть їх божого гроша, а тут що?» Пізніше орден василіан в Латинській Америці перетворився у власника великих матеріальних цінностей, ставши вагомою економічною силою в рамках української колонії. За деякими оцінками, вартість володінь ордену в одному лише штаті Парана досягала в 1910 р. 2 млн. мільреїв, що становило на той час значну суму. Тут василіани мали також і земельні володіння площею в 600 га¹⁴. У Прудентополісі місіонери володіли пивним підприємством вартістю в 15 тис. мільреїв. Примножуючи за рахунок простих іммігрантів власне багатство, керівництво ордену прагнуло навіть і витрати чисто церковні звалити на плечі трударів.

Відкрита антинародна діяльність реакційних клерикальних сил серед української еміграції на латиноамериканському континенті постійно викликала справедливі протести й обурення віруючих, що знайшло своє відображення в листах, які надсилалися колоністами до різних інстанцій, а також митрополиту А. Шептицькому та Ватікану. Іноді наївна віра іммігрантів примушувала їх скаржитися на зловживання місіонерів і керівництву їх ордену в Прудентополісі. В 1916 р., наприклад, на ім'я василіанського ігумена М. Шкирпана був надісланий лист від українських іммігрантів поселення Женераля Карнейро, в якому говорилося: «Коли Ви посилаєте ваших товаришів в нашу колонію, то нехай вони голосять нам в церкві Євангеліє правди, а не роздор, приміром, як о. Климентій (місіонер К. Бжуховський.— А. С.) і о. Турковид говорили, щоб ми обминали тих, що читають газети...»¹⁵ Подібні скарги завжди залишалися без відповіді. В одному з листів українських переселенців штату Парана до митрополита А. Шептицького прямо вказувалося, що ігумен М. Шкирпан знищує листи, де викриваються негідні вчинки василіан. Не реагували на численні листи українських іммігрантів і у Ватікані.

Таким чином, василіанський орден відіграв в Латинській Америці наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. реакційну, антинародну роль, був слухняним знаряддям як уніатства, так і Ватікану в захисті католицизму.

¹⁴ «Зоря» (Курітіба), 15 жовтня 1910 р.

¹⁵ П. Карманський. Чому? Причини до місіонерської діяльності василіан у Бразилії, Уніон да Вікторія, 1925, стор. 124.

Борці за щастя народу

Є. Ю. Маленко

**І. І. РАДЧЕНКО —
ЧЛЕН ОРГАНІЗАЦІЙНОГО
КОМІТЕТУ ПО СКЛИКАННЮ
II З'ЇЗДУ РСДРП**

Активну участь у боротьбі за здійснення лєнінського плану створення марксистської партії в Росії брав уродженець м. Конотопа (нині Сумської області) Іван Іванович Радченко.

Вирішальну роль в його житті відіграло знайомство з В. І. Леніним, яке відбулося 1900 р. у Пскові¹. З того часу І. І. Радченко стає активним соратником Володимира Ілліча, вірним і послідовним бійцем за створення марксистської партії в Росії. І. І. Радченко був одним з найдіяльніших кореспондентів «Искры» (збереглося більш як 50 його дописів до редакції). Ім'я Радченка згадується у сотнях повідомлень, одержаних «Искрою» від її кореспондентів, а також у листах В. І. Леніна і Н. К. Крупської до агентів «Искры». Самому Івану Івановичу В. І. Ленін і редакція «Искры» з липня 1901 по листопад 1902 р. надіслали близько 30 листів². Усе це переконливо свідчить про ту видатну роль, яку він відігравав у період боротьби В. І. Леніна за підготовку II з'їзду РСДРП.

Приступаючи до створення партії нового типу, В. І. Ленін велику увагу приділяв згуртуванню прихильників «Искры» та її співробітників. Вони, на думку Володимира Ілліча, повинні були стати ядром партії. Це ядро становили такі відомі агенти «Искры», переконані марксисты, які мали досвід нелегальної роботи: І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, І. Ф. Дубровинський, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, П. А. Красіков, Л. Б. Красін, Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, П. М. Лепешинський, І. І. Радченко, М. О. Сільвін, М. О. Скрипник, Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова та ін.³

З самого початку робота агентів і груп сприяння «Искры» полягала в організації розповсюдження газети в Росії, у встановленні й зміцненні зв'язків з місцевими соціал-демократичними організаціями.

Працюючи в 1901—1902 рр. «роз'їзним агентом» редакції, І. І. Радченко провів велику роботу щодо розповсюдження іскрівської літератури в Росії та зміцнення соціал-демократичних організацій на місцях.

На початку 1902 р. перший етап діяльності «Искры» в основному закінчився: її вплив глибоко проникав у Росію, існувала і зростала іскрівська організація професіональних революціонерів. Тепер, як вказував В. І. Ленін у листі до бюро російської організації наприкінці квітня 1902 р., головне завдання полягало в тому, щоб згуртувати навколо «Искры» місцеві соціал-демократичні організації, без чого була неможливою підготовка II з'їзду РСДРП⁴.

23—28 березня (5—10 квітня) 1902 р. в Білостоці зібралися делегати від семи організацій (Петербурзький та Катеринославський комітети РСДРП, «Союз південних комітетів і організацій РСДРП», ЦК Бунду і його Закордонний комітет, «Союз російських соціал-демократів за

¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине, т. 4, М., 1969, стор. 50. Ю. А. Аміатов у своїй статті «І. І. Радченко» («УІЖ», 1964, № 5, стор. 85) помилово писав, що І. І. Радченко вперше зустрівся з В. І. Леніним у 1901 р.

² Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. Сборник документов в трех томах, М., 1969.

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 415—416.

⁴ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искры» с социал-демократическими организациями в России, т. 1, М., 1969, стор. 515—516.

кордоном» і редакція «Іскри»). Вони обрали Організаційний комітет (ОК) по скликанню з'їзду. Але ОК не встиг розпочати роботу, бо два його члени були незабаром заарештовані⁵.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, члени російської організації «Іскри» вели активну роботу щодо створення іскрівської більшості в соціал-демократичних організаціях, які змогли б втілити в життя програми, тактичні й організаційні принципи «Іскри». Але на їх шляху стояли «економісти», які всіма засобами гальмували роботу іскрівців. Особливо уперта боротьба розгорілася в Петербурзькому комітеті соціал-демократичної організації, керівництво в якому на той час захопили «економісти». В. І. Ленін, надаючи першорядного значення завоюванню Петербурзького комітету на сторону «Іскри», направив до столиці найбільш обізнаних з місцевими умовами роботи іскрівських організаторів. Серед них був і Радченко, який у першій половині травня 1902 р. приїхав до Петербурга⁶.

Редакція «Іскри» рекомендувала своїм агентам, а також усім іскрівцям вступати до соціал-демократичних комітетів, щоб ефективніше впливати на їх діяльність і бути обраними на з'їзд. Так, 6 червня 1902 р. В. І. Ленін і Н. К. Крупська в листі до І. І. Радченка нагадали йому про необхідність проникати в комітети з метою завоювання їх на свій бік⁷.

Виконуючи ці настанови, Радченко проводив наполегливу роботу серед членів Петербурзького комітету і йому вдалося добитися значних успіхів, про що він у листі від 13 червня 1902 р. повідомляв В. І. Леніна: «Нарешті ми учора почули від членів комітету, що між нами немає принципових протиріч», що вони повністю визнають ленінський план створення марксистської партії в Росії і вважають за необхідне втілити цей план у життя⁸.

3 липня 1902 р. В. І. Ленін, звертаючись до І. І. Радченка, писав: «Дорогий друже! Насамперед від усієї душі поздоровляю Вас (і Ваших друзів) з величезним успіхом: приступом до реорганізації місцевого комітету. Ця справа може стати поворотним пунктом в *усьому* нашому русі, і тому довести цю реорганізацію *до кінця* — найважливіше і найнастійніше завдання»⁹.

Згодом, у листі від 16 липня 1902 р., розвиваючи далі свій план завоювання Петербурзького комітету, В. І. Ленін радить Івану Івановичу, як краще здійснити це завдання, схвалює його дії. «Повторюю ще раз: я тільки намічаю різні з прийнятних і можливих припущень, виконуючи Вашу просьбу дати «конкретний начерк плану» і полишаючи на Ваш розсуд скористатися так чи інакше моїми припущеннями»¹⁰, — писав Володимир Ілліч.

На початку липня 1902 р. відбулись об'єднані загальноміські збори представників «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та іскрівців столиці за участю передових робітників. Збори обрали комісію (до її складу увійшов і Радченко), яка, як писав 8 липня 1902 р. до редакції «Іскри» Іван Іванович, мала розробити «новий план організації централізованої в дусі Леніна»¹¹.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. I, стор. 439.

⁶ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искры» с социал-демократическими организациями в России, т. I, стор. 530—531.

⁷ Там же, т. 2, М., 1969, стор. 14.

⁸ Там же, стор. 44.

⁹ В. И. Ленин. Твори, т. 6, стор. 148.

¹⁰ В. И. Ленин. Твори, т. 36, стор. 85.

¹¹ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России, т. 2, стор. 69.

14 липня 1902 р. в Єлизаветіно (передмістя столиці), а 28—29 липня в Теріоках відбулися наради І. І. Радченка, В. П. Краснухи та О. Д. Стасової з представником Петербурзького комітету Штремером, на яких тривали переговори про приєднання комітету до «Искры». Їх результатом було об'єднання Петербурзького «Союзу боротьби» з іскрівцями в Петербурзький комітет РСДРП. До його складу увійшли І. І. Радченко, В. П. Краснуха, О. Д. Стасова та ін.

Володимир Ілліч вважав, що цю перемогу іскрівців необхідно закріпити відкритою заявою комітету про його приєднання до «Искры»: «Ця заява матиме величезне значення і для Вані (конспіративна назва Петербурзького комітету.— Є. М.) і для всієї Росії, вона буде вже сама по собі великою справою»¹². І. І. Радченко добився виконання ленінської настанови. Наприкінці липня 1902 р. Петербурзький комітет видав і розповсюдив прокламацію «До всіх російських соц.-дем. організацій», в якій заявив про свою солідарність з теоретичними, тактичними і організаційними поглядами «Искры». 5 серпня 1902 р. Радченко писав редакції газети: «Дорогі друзі, поздоровляю Вас: майже дворічна уперта боротьба увінчалась перемогою... Все-таки наша взяла»¹³.

Аналогічну роботу проводив Радченко й серед інших соціал-демократичних організацій Росії. Так, у травні 1902 р. Н. К. Крупська в листі до Івана Івановича вказувала на необхідність завоювати вплив у Тульському комітеті РСДРП, добитись обрання на II з'їзд партії прибічників «Искры». Пізніше, в серпні 1902 р., Н. К. Крупська повідомила йому конспіративну явку Тульського комітету і рекомендувала активізувати роботу серед його членів¹⁴.

Влітку 1902 р. І. І. Радченко встановив зв'язок з Тверським комітетом і незабаром добився його переходу на позиції ленінської «Искры». «Надсилаємо заяву Тверського комітету про визнання програми «Искры»¹⁵,— писав Іван Іванович В. І. Леніну і Н. К. Крупській 5 серпня 1902 р.

У липні 1902 р. Н. К. Крупська зв'язала Радченка з Харківським комітетом. 12 серпня того ж року В. І. Ленін і Н. К. Крупська повідомили його, що до Харкова необхідно направити І. Г. Смідович, яка змогла б очолити боротьбу проти «економістів». Одночасно вони запитували, чи не зможе він поїхати туди сам¹⁶. В результаті роз'яснювальної роботи, яку провели І. І. Радченко, І. Г. Смідович та інші іскрівці, Харківський комітет РСДРП також перейшов на бік «Искры»¹⁷.

Влітку 1902 р. складне становище створилося в Одеській соціал-демократичній організації, де значний вплив мали «економісти». За завданням «Искры» у жовтні 1902 р. І. І. Радченко приїхав до Р. С. Землячки, передав їй письмове розпорядження редакції про виїзд до Одеси для подання допомоги іскрівцям у боротьбі з прихильниками закордонної соціал-демократичної опортуністичної групи «Боротьба» і забезпечив її необхідною літературою¹⁸. Наприкінці 1902 р. іскрівські агенти Д. І. Ульянов, Р. С. Землячка і К. О. Левицький виконали завдання редакції: Одеська соціал-демократична організація перейшла на ленінські позиції¹⁹.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 149.

¹³ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искры» с социал-демократическими организациями в России, т. 2, стор. 100—101, 165.

¹⁴ Там же, стор. 165.

¹⁵ Там же, стор. 154.

¹⁶ Там же, стор. 140.

¹⁷ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 435—436.
¹⁸ Р. С. Землячка. Организация Бюро Комитетов большинства.— Воспоминания о II съезде РСДРП, М., 1959, стор. 152.

¹⁹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 436.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська високо оцінили практичну діяльність І. І. Радченка в боротьбі проти «економістів», за перехід соціал-демократичних організацій Росії на позиції «Искры». «Аркадій (партійна кличка Радченка.— Є. М.) дуже добре гне лінію,— писала І. І. Радченку 9 серпня 1902 р. Н. К. Крупська,— боїмося тільки за нього дуже»²⁰.

Увесь цей час в полі зору В. І. Леніна знаходилася робота щодо відновлення Організаційного комітету. Виконати це завдання він доручив І. І. Радченку. 9 червня 1902 р. Володимир Ілліч писав йому: «Зараз дали бундистові явку до Вас. Це в справі з'їзду. Ви з ним (+ бюро або ще хтось) повинні утворити російський комітет для підготовки з'їзду. Тримайтесь *поважніше і з обережністю*. Візьміть на себе якнайбільше районів, в яких Ви беретесь підготувати з'їзд., зробіть так, щоб вся справа була цілком у Ваших руках, а бунд нехай бундом поки що й обмежиться...

Отже, поки що — *намітьте* склад «російського комітету по підготовці з'їзду» найбільш вигідний для нас (може, зручно буде сказати, що Ви вже утворили цей комітет і дуже раді участі Бунду або тому подібне). Візьміть на себе, *неодмінно*, секретарство в цьому комітеті. Це — перші кроки. А там побачимо»²¹.

Зважаючи на надзвичайну складність поставленого завдання, Володимир Ілліч запитує в тому ж листі: «Черкніть, чи ясна Ваша роль?»²² На це Радченко негайно відповідає: «Роль моя ясна, але, звичайно, всяка з Вашого боку вказівка служитиме значним плюсом»²³.

У листі від 9 липня 1902 р. В. І. Ленін продовжує інструктувати Івана Івановича: «Утворити російський ОК неодмінно повинні Ви і взяти його в свої руки... З Бундом тримайтесь надзвичайно обережно і стримано, не відкриваючи карт, полишаючи йому відати справами бундівськими і *не даючи йому совати носа* в справи російські: пам'ятайте, що це ненадійний друг (*а то й ворог*)»²⁴.

В результаті проведеної підготовчої роботи 2 (15) серпня 1902 р. в Лондоні під керівництвом В. І. Леніна відбулася нарада з представниками Петербурзького комітету РСДРП, російської організації «Искры» і Північного союзу РСДРП*, на якій було створено іскрівське ядро Організаційного комітету по скликанню II з'їзду РСДРП у складі П. А. Красікова, В. П. Краснухи і В. А. Носкова.

Діяльну участь у підготовці Лондонської наради брав І. І. Радченко. Надаючи великого значення нараді, бюро російської організації «Искры» вирішило відрядити його до Лондона.

8 липня 1902 р. Іван Іванович повідомив редакцію про виїзд за кордон представника російської організації «Искры» П. А. Красікова і про наступний від'їзд до Лондона представника Петербурзького комітету В. П. Краснухи. Сам Радченко у зв'язку з великою роботою в

²⁰ Переписка В. І. Леніна з редакції газети «Искры» з соціал-демократическими організаціями в Росії, т. 2, стор. 165.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 79.

²² Там же.

²³ Переписка В. І. Леніна з редакції газети «Искра» з соціал-демократическими організаціями в Росії, т. 2, стор. 44.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 85.

* «Північний союз РСДРП» або «Північний робітничий союз» — обласне об'єднання соціал-демократических організацій Владимирської, Ярославської і Костромської губерній. Виник у 1900—1901 роках. На з'їзді «Союзу» 1—5 (14—18) січня 1902 р. було завершено його оформлення: обрано ЦК і прийнято програму. Після II з'їзду РСДРП його було перетворено у Північний комітет РСДРП, а місцеві комітети — у групи. В липні 1905 р. на конференції північних організацій РСДРП Північний комітет було ліквідовано і були утворені самостійні комітети — Івано-Вознесенський, Ярославський і Костромський.

Петербурзькому комітеті виїхати до Лондона не зміг, про що й написав 12 липня у своєму листі до «Искры»²⁵.

Враховуючи важливість прийнятих нарадою рішень, В. І. Ленін і Н. К. Крупська одразу довели їх зміст до відома секретаря майбутнього ОК І. І. Радченка: «Організаційний комітет бере на себе функції ЦК і намагається підготувати фактичне об'єднання. Він дбає про доставку і розподіл літератури, а головне про посилку своїх людей у комітети і завоювання їх»²⁶.

Ще перед від'їздом В. П. Краснухи до Лондона Радченко домовився з ним провести після його повернення зустріч із членами бюро російської організації. В зустрічі, що відбулася 24 серпня 1902 р. в Петербурзі, взяли участь І. І. Радченко, В. П. Краснуха і П. М. Лепешинський. Було вироблено план спільних дій і розподілені обов'язки в наступній роботі щодо підготовки II з'їзду РСДРП.

Невдовзі Іван Іванович за дорученням В. І. Леніна і Н. К. Крупської розпочав об'їзд соціал-демократичних організацій Росії, щоб негайно довести до їх відома рішення Лондонської наради й заручитися підтримкою у справі скликання II з'їзду. 30 серпня 1902 р. він виїхав з Петербурга до Самари, де ознайомив Бюро російської організації «Искры» з прийнятими на нараді рішеннями. Під час його перебування в Самарі Бюро детально розглянуло ці документи і майже повністю їх схвалило²⁷.

Потім І. І. Радченко побував у Орлі, Києві, Харкові, Полтаві, Пскові, Баку, Батумі, Лівані та інших містах. Інформуючи членів соціал-демократичних організацій про нараду в Лондоні, він одночасно координував дії прибічників «Искры» по підготовці з'їзду, залучав нових союзників, систематично інформував редакцію про становище на місцях. У Полтаві, наприклад, І. І. Радченко провадив переговори з представниками «Союзу південних комітетів і організацій РСДРП» (друкований орган — газета «Южный рабочий»), який наприкінці липня 1902 р. звернувся з листом до редакції «Искры» з пропозицією встановити якнайтісніші зв'язки і співробітництво в усіх галузях революційної діяльності²⁸. Група «Южный рабочий» у цей час мала значний авторитет на півдні України, а тому перехід її на бік «Искры» набував великого значення для повної перемоги іскрівців у соціал-демократичних організаціях України. Саме тому в період підготовки II з'їзду В. І. Ленін і його прихильники прагнули завоювати на свій бік групу «Южный рабочий». З метою прискорення переговорів І. І. Радченко викликав з Києва Ф. В. Ленгніка.

Хоч група «Южный рабочий» і приєдналася до «Искры», все ж вона проявляла потяг до сепаратизму, була фактично противником ленінського плану створення партії, ідеї централізму, виступала провідником ворожого «Искре» напрямку в російській соціал-демократії. Тут, у Полтаві, І. І. Радченко одержав від редакції «Искры» вказівки відносно своєї дальшої роботи щодо створення Організаційного комітету в Росії²⁹.

Пізніше відомий діяч Комуністичної партії П. А. Красіков, згадуючи про свою роботу з Радченком у період боротьби за скликання II з'їз-

²⁵ Переписка В. И. Ленина и редакции «Искры» с социал-демократическими организациями в России, т. 2, стор. 93.

²⁶ Там же, стор. 148.

²⁷ Там же, стор. 222; В. П. Степанов. Ленин и русская организация «Искры», М., 1968, стор. 285.

²⁸ Переписка В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России, т. 2, стор. 126—127, 167—168.

²⁹ Там же, стор. 329—330, 360—361.

ду РСДРП, писав: «Разом з тов. Радченком ми зробили об'їзд усіх найбільших комітетів, кошти діставали здебільшого в Петербурзі, особливо в цьому допомагала нам Стасова. Ми попоїздили по матінці Росії досить часу, щоб можна було врахувати і зв'язати всі наші сили»³⁰.

Завдяки напруженій роботі бюро російської організації «Искры», в першу чергу І. І. Радченка, який об'їхав багато соціал-демократичних комітетів, 2—3 (15—16) листопада 1902 р. в Пскові відбулася нарада представників соціал-демократичних організацій, яка прийняла «Повідомлення про утворення Організаційного комітету». Нарада відтворила Організаційний комітет по скликанню II з'їзду РСДРП у складі В. П. Краснухи — від Петербурзького комітету РСДРП, І. І. Радченка — від російської організації «Искры», Є. Я. Левіна — від групи «Южный рабочий». До складу ОК були кооптовані Г. М. Кржижановський, Ф. В. Ленгнік, П. А. Красіков, О. М. Стопані та П. М. Лепешинський³¹.

Учасники наради обговорили також питання про перевезення іскрівської літератури і методи її розповсюдження в Росії. За вказівкою В. І. Леніна було створене Транспортне бюро. Нарада схвалила конкретні організаційні форми його діяльності, розроблені І. І. Радченком. Для обговорення цих питань з В. І. Леніним Іван Іванович мав намір виїхати до Лондона.

На жаль, на другий день після закінчення Псковської наради його, а також В. П. Краснуху і П. М. Лепешинського було заарештовано.

Арешт Радченка — одного з найактивніших іскрівських агентів у Росії, який усю свою енергію і талант організатора віддав справі підготовки II з'їзду РСДРП, був тяжким ударом для партії. Однак це вже не могло перешкодити скликанню з'їзду. Організаційний комітет, створений при значній участі Радченка, діяв. «Ми не занепали духом, — писала до редакції «Искры» О. Д. Стасова, — навпаки свідомість важливості моменту і пам'ять про загиблих тозаришів підтримує нашу бадьорість»³².

Івана Івановича Радченка не було серед тих, хто 17 (30) липня 1903 р. зібрався в Брюсселі на перше засідання II з'їзду РСДРП. Тисячі кілометрів відділяли місце його поселення — Ачинськ від столиці Бельгії. Але він успішно виконав завдання В. І. Леніна, зробивши все від нього залежне, щоб наблизити цей знаменний день.

³⁰ А. М. Гиндин, Г. М. Гиндин. С Лениным в сердце. Жизнь Петра Красикова, М., 1965, стор. 82.

³¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1, стор. 440.

³² Там же.

П. Я. Лещенко
ВІДВАЖНИЙ ПАРТИЗАН
Ф. М. МИХАЙЛОВ

Одним з яскравих взірців служіння партії, народу, Вітчизні, небаченої стійкості, ленінської принципості й звитяги є життя одного з ветеранів ленінської партії, керівника міжрайонної Славутської підпільної комуністичної організації в роки Великої Вітчизняної війни Федора Михайловича Михайлова.

Народився він 30 травня 1898 р. в с. Перелуч нинішнього Опоченського району Новгородської* області в бідній селянській родині. До 12 років наймувався у місцевих глитаїв, був пастухом. Потім був плотогоном. У 1915 р. його прийнято до Кронштадтської школи юнг Балтій-

ського флоту, де він відбув і дійсну службу. Юнак з перших кроків свого свідомого життя знайшов свій шлях, став чесним, принциповим і безкомпромісним бійцем за народну справу. Вже 14 лютого 1917 р. його за бунт на військовому кораблі «Николаев» було віддано до військовопольового суду. Від смерті його врятувала революція, з першого дня якої він став у ряди революційних матросів Балтики, в 1917 р. вступає до Комуністичної партії, був поранений на фронті. Протягом 1917—1918 рр. він двічі обирався членом Кронштадтської Ради, 1919 р.—парторганізатором і секретарем Перелучської волосної партійної організації, в 1920 р.—секретарем Боровичського волосного комітету і членом губкому партії і т. д.¹

Протягом 1921—1926 рр. Михайлов навчався в 1-му Ленінградському медичному інституті, закінчивши його з відзнакою. Працював у ряді лікарень, відзначаючись виключною принциповістю, чесністю, самовідданою роботою, простотою, за що його любили всі, з ким він працював і зустрічався. У 1940 р. Михайлов переїжджає до м. Славути нинішньої Хмельницької обл., очолює відділ у міській лікарні, працюючи одночасно й рентгенологом².

На початку Великої Вітчизняної війни — військовий лікар, у вересні — жовтні 1941 р. в районі Полтави потрапив в оточення й після неодноразових невдалих спроб пробитися на радянську територію він у листопаді 1941 р. повертається до Славути й організовує комуністичне підпілля, працюючи водночас завідуючим міською лікарнею.

Михайлов очолив підпільні групи (близько 200 чол.) кількох сіл Славутського і Шепетівського районів, об'єднавши їх у монолітну бойову організацію на чолі з окружним підпільним партійним комітетом під його безпосереднім керівництвом. До складу комітету ввійшли: Ф. М. Михайлов, А. З. Одуха, К. Захаров, І. П. Шорников, А. Р. Яворський, О. А. Горбатюк, Р. А. Банацький. Славутсько-Шепетівське підпілля стало найбільшою організацією в області³.

Крім диверсійно-терористичної діяльності (підривали мости, пускали під укіс ешелони з ворожою силою й технікою, руйнували військові споруди тощо), підпільники активно проводили на території Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької), Вінницької, Житомирської і Ровенської областей громадсько-політичну роботу, слухали повідомлення Радінформбюро, спростовували геббельсівські наклепи на Радянську владу і Червону Армію, випускали й розповсюджували листівки й газети, організовували втечі з таборів військовополонених⁴.

14 червня 1942 р. А. З. Одуха за завданням окружному вивів у ліс групу підпільників Славутського табору військовополонених, яка послужила основою для заснування партизанського загону, а потім і великого з'єднання. В липні 1942 р. гітлерівці стягнули більш як 3 тис. своїх солдатів та поліцаїв, щоб очистити від партизанів Славутські ліси. Проте операція по знищенню партизанів фашистам не вдалася. Зазнавши серйозної поразки, гітлерівці вирішили будь-що виявити й знешкодити комуністичне підпілля в Славуті. За допомогою зрадників і провокаторів фашисти напали на слід Михайлова, але він досить уміло відвів від себе підозру. Однак гестапівці швидко переконалися, що Федір

* У третьому томі Радянської енциклопедії історії України (К., 1971, стор. 135) помилово вказано місяць і місце народження (червень і Псковську область).

¹ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 364, оп. 1, спр. 1587 (Особова справа Ф. М. Михайлова).

² Там же, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 32.

³ Там же, арк. 32—33; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, Львів, 1972, стор. 222.

⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 364, оп. 1, спр. 1587.

Михайлович досить авторитетна фігура у підпіллі й 22 липня 1942 р. його знову заарештовано й ув'язнено до Славутської, а потім Шепетівської тюрми⁵. 2 серпня 1942 р. Михайлова було публічно страчено. Останніми були такі слова патріота: «Наша справа справедлива, ми переможемо!», «Хай живе партія більшовиків!», «Прощай, Вітчизно!»⁶

Кривавим терором окупанти не залякали мужніх народних месників. Полум'я партизанської та підпільної боротьби розгорялося все сильніше. 3 листопада 1942 р. командиром партизанського загону, створеного з ініціативи Михайлова, став його соратник А. З. Одуха (з 1944 р.— Герой Радянського Союзу)⁷. На базі цього загону у вересні 1943 р. виросло партизанське з'єднання ім. Ф. М. Михайлова, яке на початку 1944 р. налічувало близько 4 тис. чол. і поділялося на 13 загонів.

Після звільнення Славуті від німецько-фашистських загарбників останки героя були урочисто перезаховані. Вдячні славутиці на його могилі спорудили пам'ятник.

Ім'ям безстрашного патріота-більшовика на Хмельниччині й на його батьківщині названі колгоспи, радгоспи, вулиці, школи, бібліотеки. За безсмертний подвиг, здійснений у роки Великої Вітчизняної війни, в 1965 р. Михайлову присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Легендарному героєві присвячено сотні художніх творів, статей і досліджень. У 1971 р. у видавництві «Советская Россия» опубліковано художньо-документальну повість А. Доманка і М. Сбойчакова «Подвиг доктора Михайлова», яка відтворила образ незламного радянського патріота.

Життя й героїчна смерть незламного більшовика Ф. М. Михайлова є високим зразком вірного служіння Радянській Вітчизні, партії, народові.

⁵ Там же, ф. 487, оп. 10, спр. 82, арк. 41—43.

⁶ Там же, арк. 43; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, стор. 224. В «Радянській енциклопедії історії України», т. 3, стор. 135 невірно вказано, ніби Ф. М. Михайлов був страчений 5 серпня.

⁷ Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації, стор. 224.

На допомогу викладачу історії

ВИВЧЕННЯ В ШКОЛІ ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ СТВОРЕННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПАРТІЇ І МАТЕРІАЛІВ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

В шкільному курсі історії уроки про ленінський план створення революційної партії пролетаріату і ІІ з'їзд РСДРП належать до найважливіших, бо охоплюють ряд серйозних питань, які мають бути висвітлені вміло, на глибоко науковій та ідейній основі і водночас дохідливо донесені до учнів. Учитель розкриває процес визрівання об'єктивних історичних передумов для створення в Росії революційної марксистської партії, показує роль В. І. Леніна в розробці ідеологічних, організаційних основ партії нового типу, її програми й статуту, розповідає про всесвітньо-історичну вагу ІІ з'їзду РСДРП. Це має не тільки освітнє, але й виховне значення.

Складність уроків на цю тему зумовлюється тим, що учні мають самостійно звертатися до ленінських праць та інших матеріалів, які, на жаль, у шкільному підручнику¹ представлені недостатньо. Насамперед, треба використати постанову ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП», матеріали періодичної преси, монографічну та документальну літературу².

Вчитель має пояснити, чому саме наприкінці ХІХ й на початку ХХ ст. центр міжнародного революційного руху перемістився в Росію, розкрити економічний і політичний аспекти цього питання — промислове піднесення, вступ Росії в стадію імперіалізму й наростання в країні страйкового руху, появу нових рис у революційному робітничому русі в Росії (зростання політичної активності робітничого класу і його вплив на селянство тощо).

Переходячи до питання про пролетарську партію нового типу, вчитель мобілізує знання учнів з попередніх тем, зокрема з теми «Виникнення наукового комунізму. К. Маркс і Ф. Енгельс» в курсі нової історії, що вивчався у VІІІ класі. Учні повинні відповісти на такі запитання: «Що таке партія?», «Які причини утворення політичних партій?», «Як ставляться комуністи до інших класів?»

Знайомлячи учнів з основними положеннями ленінських праць так званого іскрівського періоду, викладач підкреслює, що в цих творах загалом розроблено організаційне питання — важлива частина вчення про партію. Треба ґрунтовно розповісти, коли і в якій обстановці були

¹ І. А. Федосов. Історія СРСР, К., 1970.

² Воспоминания о ІІ съезде РСДРП, М., 1973; Героический путь КПСС. К 70-летию ІІ съезда партии, М., 1973; Рассказы о партии, М., 1973; А. Ф. Костин. Ленинская концепция истории создания РСДРП и ее буржуазные критики, М., 1973; І. В. Попович. В. І. Ленін про ідеологічні основи партії нового типу. — «Комуніст України», 1973, № 2, та ін.

написані ці статті В. І. Леніним, як їх сприйняли сучасники — представники різних політичних і соціальних кіл.

Далі шляхом бесіди розглядаються два питання: яким був перший практичний крок до організації партії; як Володимир Ілліч визначив роль газети в створенні партії.

Вчителя зазначає, що партія нового типу, створена В. І. Леніним у 1903 р., ось уже 70 років веде наші народи незмінним шляхом перемог. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» підкреслюється, що «пройдений з того часу нашою партією шлях не має собі рівних в історії. З порівняно невеликої підпільної організації вона перетворилася в могутню, згуртовану, майже п'ятнадцятимільйонну армію комуністів — правлячу партію першої в світі соціалістичної держави. КПРС, партія робітничого класу, стала бойовим авангардом усього радянського народу, який будує комунізм. В партії, писав В. І. Ленін, «ми бачимо розум, честь і совість нашої епохи»³. Варто при цьому звернути увагу учнів на те, що саме ці ленінські слова викарбувані на партійному квитку нового зразка.

Як же створювалась ця партія, що стала розумом і совістю епохи? Які труднощі були на цьому шляху? Як вони переборювались Леніним і його прихильниками?

Передусім, учні з'ясовують, що, розробляючи ідейно-теоретичні основи вчення про партію стосовно до історичних умов і конкретних завдань революційної боротьби, В. І. Ленін далі розвинув марксистське вчення, захистив його від нападок як російського, так і міжнародного ревізіонізму та опортунізму, а його праця «Що робити?» є багатющою скарбницею марксизму-ленінізму. В ній міститься глибокий аналіз становища в міжнародній і російській соціал-демократії наприкінці XIX — на початку XX ст., показано, що в соціал-демократичному русі утворились два непримиренні напрями: очолюваний В. І. Леніним марксистський, послідовно революційний, представлений революційними іскривцями, і другий — опортуністичний, реформістський, що перекручував марксистське вчення, представлений на Заході ревізіоністами, «бернштейніанцями», а в Росії — «економістами», різновидністю міжнародного опортунізму на російському ґрунті. В праці розроблено теоретичні, політичні й організаційні принципи побудови марксистської партії, проаналізовано співвідношення стихійності й свідомості в робітничому русі, визначено роль передової теорії, політики й організації в діяльності партії, вказано, що революційна партія є поєднанням наукового соціалізму з масовим робітничим рухом.

На противагу економістам, які схилилися перед стихійністю робітничого руху і заперечували роль марксистської теорії в класовій боротьбі, В. І. Ленін обґрунтував з надзвичайною чіткістю й силою значення революційної теорії, яка озброює трудящих знанням законів класової боротьби й побудови нового суспільства, дає можливість революційній партії правильно орієнтуватися в будь-якій обстановці й подіях, правильно визначити напрям їх розвитку. Доцільно навести слова В. І. Леніна про те, що без революційної теорії не може бути й революційного руху; тільки та партія може виконати роль передового борця, яка керується революційною теорією⁴. Такою передовою, революційною теорією, надійним керівництвом до революційної дії є марксизм. В. І. Ленін вимагав абсолютної чіткості у визначенні ідейних позицій, неухильної боротьби проти всіляких ворожих марксизмові тео-

³ Про 70-річчя II з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р., К., 1973, стор. 2—3.

⁴ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 23, 24.

рій, закликав до безкомпромісного відстоювання ідеології робітничого класу і його політичної партії. «Ми повинні,— писав він,— безупинно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в які модні й блискучі мундири вона одягалась»⁵. Вчитель має підкреслити, що ці настанови творця нашої партії цілком зберігають своє значення і в наш час.

Це підводить учнів до розуміння ідейно-теоретичних основ, організаційних принципів пролетарської партії. Вчитель стисло викладає положення про партію, сформульовані В. І. Леніним у книзі «Що робити?»: марксистська партія — поєднання робітничого руху з соціалізмом; теорія наукового соціалізму має величезне значення для робітничого руху і для всієї діяльності партії; партія як керівна сила, як політичний вождь пролетаріату, об'єднує і спрямовує його класову боротьбу. В. І. Ленін довів необхідність перебудови всієї роботи партії для виховання й підготовки мас до революції; показав, що ідейні джерела опортунізму полягають, насамперед, у схильності перед стихійністю робітничого руху і в приниженні ролі соціалістичної свідомості революційних мас.

Переходячи до висвітлення питання, як треба було за тогочасних умов будувати партію нового типу, учитель звертається до праць В. І. Леніна, який писав, що широкі маси рвуться до боротьби, а у революціонерів немає штабу керівників і організаторів. Ним і стала газета «Искра», на яку покладалися великі й відповідальні завдання: підготувати ідейний розгром ворогів всередині робітничого руху і захистити чистоту революційної теорії; сприяти виробленню єдиного розуміння програмних цілей і тактичних завдань партії; стати могутнім знаряддям організаційного об'єднання місцевих комітетів і груп у єдину партію; організувати прихильників газети, мережу її агентів і розповсюджувачів — ядро, кістяк майбутньої партії. Для того, щоб боротьба пролетаріату йшла правильним шляхом і була успішною, революційній партії треба було, насамперед, вчасно й переконливо розвінчати різні теорії й тактику попутників робітничого класу, відмежуватися від усяких опортуністів, чітко визначити свою позицію. «Проте роль газети,— вказував В. І. Ленін,— не обмежується самим поширенням ідей, самим політичним вихованням і залученням політичних союзників. Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор»⁶.

Цю роль може виконати,— говорив В. І. Ленін,— такий орган партії, «який би регулярно виходив і був тісно зв'язаний з усіма місцевими групами»⁷.

Щоб показати велику роботу «Искры», мужність і винахідливість її агентів, які долали всі труднощі в справі друкування, пересилки й розповсюдження газети, вчитель може використати матеріали, що публікуються в періодичній пресі, мемуарну, документальну й художню літературу, кадри художніх і документальних кінофільмів.

Тривалий час точилася напружена боротьба з антиіскрівськими елементами в соціал-демократичній партії. Та все більше місцевих комітетів і груп РСДРП заявляли про визнання «Искры» своїм ідейним керівником. На Україні, як і по всій Російській державі, в 1903 р. почалося масове виникнення все нових і нових соціал-демократичних організацій, груп і гуртків. Вони почали діяти в Олександрівську (нині Запоріжжя), Єлисаветграді (нині Кіровоград), Кременчуку, Полтаві, Вінниці, Житомирі, Чернігові, Жмеринці, Білій Церкві, Кривому Розі, Немирові,

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 253.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 5, стор. 10.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 182.

Шостці, Черкасах, Умані, Мелітополі, Маріуполі (нині — Жданов) і в багатьох інших містах. Це було наслідком величезного ідейного впливу, організаційної діяльності ленінської «Искры», свідчило про велике поширення революційних соціал-демократичних ідей.

Підсумовуючи роль «Искры», вчитель має особливо наголосити на тому, який справді неоціненний вклад вона внесла в ідейний розгром партій, котрі не визнавали провідної ролі пролетаріату в революційній боротьбі, обстоювали методи терору, відвертаючи тим самим маси від політичної, класової боротьби. Слід ґрунтовно роз'яснити учням значення розробки проекту Програми партії, яка повинна була ідейно зцементувати розрізнені соціал-демократичні організації в єдину партію, висунувши перед соціал-демократами завдання: «йти в усі класи населення».

Керівництво Леніна, його твердість і марксистська принциповість забезпечили «Искре» революційну позицію у всіх питаннях робітничого руху. Протягом 1900—1903 рр. газета підготувала ідейні та організаційні основи для створення марксистської партії. На початок 1903 р. всі комітети (крім Воронежського, де ще верховодили «економісти») приєдналися до «Искры». Цю перемогу треба було закріпити на з'їзді, головне завдання якого полягало в створенні «справжньої» партії на тих принципових і організаційних началах, які були висунуті і розроблені «Искрой»⁸.

Більшість делегатів II з'їзду РСДРП, які представляли 26 соціал-демократичних організацій, були прихильниками «Искры». Від України на з'їзд прибули посланці семи соціал-демократичних організацій: п'яти комітетів РСДРП (Катеринославського, Харківського, Київського, Одеського та Миколаївського), «Соціал-демократичного союзу гірничих робітників» і групи «Южный рабочий». З їх числа на твердих ленінських позиціях стояли делегати Київського комітету — П. А. Красіков, І. К. Нікітін, Одеського — Р. С. Землячка, Катеринославського — Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін.

При розгляді програми партії, боротьби В. І. Леніна за організаційні принципи революційної соціал-демократії треба подбати, щоб учні чітко усвідомили історичні поняття «диктатура пролетаріату», «програма партії», «статут партії» та ін.

Далі належить розглянути на уроці, як на II з'їзді розгорнулася боротьба між ленінцями-іскрівцями та антиіскрівцями за основні положення програми партії. Для закріплення вивченого можна звернутися до класу з такими запитаннями: з яких питань розгорнулася на з'їзді боротьба між В. І. Леніним і його соратниками, з одного боку, та опортуністами, з другого; які її наслідки; які основні положення програми партії?

Учні мають з'ясувати, чому саме положення про диктатуру пролетаріату викликали такі заперечення й опір опортуністів, котрі, посилюючись на програми західноєвропейських соціалістичних партій, не ставили за мету завоювання диктатури пролетаріату. З'їзд відкинув їх твердження як немарксистські. Тільки пролетаріат у союзі з селянством забезпечить успіх боротьби за владу шляхом соціалістичної революції і встановлення держави типу диктатури пролетаріату. З'їзд також відкинув угодовську позицію опортуністів, які, не вірячи в сили пролетаріату, роль гегемона, керівника революції віддавали не йому, а буржуазії, і тому фактично стали її прислужниками.

Важливого значення набуває вивчення на уроці ходу боротьби на з'їзді щодо положень Програми з національного питання. Досвід пока-

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 187.

зує, що це питання засвоюється учнями важче. Ось чому доцільно детальніше розповісти про те, що партія та профспілкові організації пролетаріату будувалися за інтернаціональним принципом і, як писав В. І. Ленін, партія саме для того, щоб «знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»⁹. Після створення Союзу РСР, підкреслюючи цю свою особливість, наша партія прийняла нове найменування — Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків). Сьогодні «КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців і своєю ідеологією та політикою, і складом та будовою... Партія об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товариськості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони належали — члени єдиної ленінської партії»¹⁰.

Учитель має ознайомити учнів з тією боротьбою, що розгорілася на з'їзді навколо двох протилежних точок зору на вирішення національного питання.

На з'їзді були прийняті ленінські вимоги й до Програми внесені положення про «§ 7. Скасування станів і повну рівноправність всіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси і національності; § 8. Право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави та органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; § 9. Право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави»¹¹.

Російські революційні марксистки вказали єдино правильний шлях будівництва партії, який забезпечує бойову єдність робітників усіх націй. Учнім цікаво буде довідатись, що II з'їзд РСДРП прийняв резолюцію «Про ставлення до шкільної молоді». Вона була свідченням того, якого великого значення вже тоді надавала партія роботі серед молоді, залученню її до соціал-демократичних організацій, політичної боротьби.

Перемога більшовиків на II з'їзді РСДРП була підготовлена всім розвитком соціал-демократичного руху.

В ході боротьби за партію все яскравіше виявлялась роль Леніна — ідейного вождя і творця партії нового типу.

Ленінська праця «Що робити?», діяльність газети «Искра», непохитність ленінців-іскрівців у боротьбі за програмні положення партії на II з'їзді РСДРП забезпечили умови створення пролетарської революційної партії, розгортання політичної роботи серед робітників і селян, згуртування сил місцевих робітничих партійних організацій, у тому числі й на Україні.

Підбиваючи підсумок, учитель відзначить, що з'їзд прийняв справді марксистську програму партії. Боротьба, яка розгорнулася за програмні положення партії, продовжилася й при обговоренні Статуту партії. Вчитель має особливо наголосити на тому, що В. І. Ленін категорично виступав проти формулювання першого параграфа про членство в партії, запропонованого Мартовим, бо воно давало змогу проникнути в ряди партії нестійким елементам з хиткими поглядами. Ленінська вимо-

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 253.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 23—24.

¹¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 40.

га монолітної і бойової, чітко організованої й дисциплінованої організації робітничого класу не допускала припливу в партію дрібнобуржуазних елементів. Проти ленінського формулювання об'єдналися на з'їзді всі опортуністи, й більшістю голосів було протягнуто мартовське формулювання. Зате у виборах керівних органів партії — ЦК і ЦО — іскрівці-ленінці здобули цілковиту перевагу й закріпили перемогу ленінських організаційних принципів партії. З цього часу тих, хто до кінця був відданий справі робітничого класу, стали називати більшовиками, що стало рівнозначним поняттю «послідовний марксист-революціонер», а противників Леніна — меншовиками, які являли собою різновидність опортунізму в російському робітничому русі.

Навчаючи нашу молодь оцінювати всі історичні процеси, явища й факти з класових позицій, по-марксистськи, вчитель має відзначити, що і в сьогоденній ідеологічній боротьбі апологети капіталізму фальсифікують події минулого, в тому числі й історії революційного руху, історії більшовицької партії.

Розглядаючи питання про історичне значення II з'їзду РСДРП, вчитель може поставити такі запитання: де вже були створені соціал-демократичні партії II Інтернаціоналу; що являло собою керівництво II Інтернаціоналу з кінця XIX ст.; чи були послідовними й справді революційними дії західноєвропейських соціал-демократичних партій щодо інтересів трудящих?

Після з'ясування цих питань можна підвести учнів до такого висновку. В епоху імперіалізму й загострення класових битв більшовицька партія, на противагу опортуністичним партіям Заходу, є партією пролетарською. Вона визначила роль робітничого класу як гегемона, вождя революції. Партія більшовиків показала взірець непохитної вірності марксистському вченню. Програма партії, прийнята на основі ленінських положень, є дальшим розвитком марксизму. Створена на II з'їзді РСДРП, ленінська партія зміцнювалась і гартувалась у непримиренній боротьбі проти буржуазної та дрібнобуржуазної ідеології, ревізіонізму, троцькізму, правого й «лівого» опортунізму, соціал-шовінізму й націонал-ухильництва, в класових битвах проти царизму та буржуазії. Вона вистояла й повела народи країни до перемоги в соціалістичній революції. Комуністична партія, вірна заповітам Леніна — її творця, впевнено спрямовує енергію і творчість радянських людей на будівництво комуністичного суспільства.

В. С. ЗАСЛУЖЕНЮК

Наш календар

ДО 50-РІЧЧЯ ПЕРШОЇ ВСЕСОЮЗНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ І КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВОЇ ВИСТАВКИ

Перша Всесоюзна сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка, яка працювала у Москві в серпні — жовтні 1923 р., започаткувала наступні всесоюзні народно-господарські виставки.

Організована з ініціативи В. І. Леніна, виставка була важливою подією в

житті Країни Рад. Вона мала показати перші успіхи у відбудові промисловості й сільського господарства, сприяти поширенню передового господарського досвіду, зміцненню зв'язку міста і села. Разом з тим виставка, в якій взяли участь всі союзні та автономні республіки, де зустрілися представники трудящих майже всіх націй і народностей Радянського Союзу, повинна була також сприяти зміцненню дружби радянських народів.

Підкреслюючи роль виставки як першого огляду досягнень нашої країни, В. І. Ленін писав: «Надаю дуже великого значення виставці; певен, що всі організації подадуть їй повну допомогу. Від душі бажаю найкращого успіху»¹.

Ще задовго до відкриття Першої Всесоюзної виставки радянська преса почала широко й активно пропагувати її завдання і програму роботи. На початку лютого 1923 р. республіканські та губернські газети України помістили Звернення ВУЦВК до селян України з приводу наступного відкриття виставки в Москві. У документі відзначалося, що це — велика загальнодержавна справа. Одне з її найголовніших завдань у Зверненні безпосередньо пов'язувалося із утворенням СРСР: «Установити й поглибити зв'язок з іншими радянськими республіками, розподілити між собою роботу відповідно до особливостей і умов — таке є... завдання... виставки»².

Активно пропагуючи серед робітників і селян наступну виставку, всебічно висвітлюючи підготовку до неї, преса багато уваги приділяла саме цьому завданню. «Коммунист», закликаючи готуватися до всесоюзного господарського огляду, писав про необхідність якнайповніше представити сільське господарство України в ряду братніх радянських республік³. «Всероссийская кочегарка» у передовій статті відзначала, що на виставці «ми покажемо спаяність трудящих Союзу Радянських Республік»⁴. «Вісті» підкреслювали, що виставка являє собою огляд господарства всього Радянського Союзу, що вона є скупченням усього досвіду, всієї практики, всіх особливостей Союзу РСР⁵. Газета влучно назвала виставку «школою всесоюзного досвіду»⁶.

Трудящі республіки з великим піднесенням зустріли повідомлення про наступне відкриття Всесоюзної виставки. В селах і містах розгорнулася діяльна підготовка до неї. Інформуючи про хід цієї підготовки, газети вміщували змістовні статті, замітки, добірки інформацій, в яких розповідалося про ініціативу трудящих, кращий досвід.

Преса докладно писала про те, як будуть представлені на виставці братні республіки і народи. «Звезда» у статті «Народи СРСР на Всесоюзній виставці» повідомляла, що на ній поряд з господарством буде широко представлено побут народів СРСР. Газета відзначала, що малі народності можуть успішно розвивати свою економіку лише при братерській допомозі РСФРР⁷. «Коммунист» і «Пролетарская правда» розповіли про те, як буде представлено господарство, культура і побут народів Півдня і Півночі, Далекого Сходу. При цьому підкреслювалося, що на виставці відбудеться перша грандіозна зустріч представників різних народів СРСР — від якутів до українців, від узбеків до карелів і що, таким чином, вистав-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 382.

² «Вісті ВУЦВК», 7 лютого 1923 р.

³ «Коммунист», 29 березня 1923 р.

⁴ «Всероссийская кочегарка», 19 липня 1923 р.

⁵ «Вісті ВУЦВК», 17 липня 1923 р.

⁶ «Вісті ВУЦВК», 15 серпня 1923 р.

⁷ «Звезда», 10 серпня 1923 р.

ка матиме, крім економічного, велике політичне значення⁸. «Голос труда» у передовій статті наголошував на величезному міжнародному значенні Всесоюзної виставки. Слідом за «Правдой» газета писала: «...Пригноблені всіх країн, трудящі всіх народів... побачать, чого ви досягли за ці роки в умовах надзвичайно важких. І вони зрозуміють, що ми досягли цього тому, що ми створили Союз Радянських Соціалістичних Республік»⁹.

У численних передових статтях, присвячених відкриттю виставки, наголошувалося на її величезній ролі у прискоренні відбудови народного господарства, зближенні націй і народностей Радянської країни, поглибленні їх дружби і взаємодопомоги, зміцненні Союзу РСР. «Селянська правда» відзначала: п'ять років дружньої боротьби трудящих всіх народів СРСР за свою Радянську владу привели до того, що тепер вони святкують перемогу і на господарському фронті. Пояснюючи передумови всіх перемог, здобутих незважаючи на розруху, голод, шалений опір внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, газета писала: «А сталося це, насамперед, тому, що була єдність, була однаковість між усіма народами СРСР, спільно вони пішли проти своїх ворогів — панів, чужих і «рідненьких», спільно йтимуть і далі, будуючи своє пролетарське щастя. Все це покаже виставка у Москві. Все це й дає нам право називати її святом народів СРСР»¹⁰. Передова газети «Пролетарий» наголошувала на тому, що виставка поліпшить обмін досвідом господарського і культурного будівництва між братніми республіками, зміцнить їх співробітництво¹¹. «Пролетарская правда» вказувала: «Значення виставки в тому, що злившись на території кількох верст сотні тисяч ходаків усіх народностей, які населяють наш Союз, об'єднавши їх у братерській праці по здійсненню цього гігантського досліду, вона чинитиме могутній вплив на правильне розв'язання складного національного питання»¹².

Преса опублікувала звіти про урочисте відкриття Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки, день у день висвітлювала її роботу, докладно розповідала про національні павільйони¹³.

Республіканські і деякі губернські газети відрядили на виставку спеціальних кореспондентів, систематично друкували їх повідомлення, а також статті й листи робкорів і сількорів — учасників виставки. Спецкор газети «Вісті» відомий український письменник Остап Вишня (П. М. Губенко) написав серію репортажів¹⁴. Живо й образно він змалював досягнення і побут різних народів, представники яких взяли участь у виставці. Показуючи, як живуть і працюють народи багатонаціональної Радянської країни, такі різні за рівнем економічного і культурного розвитку, звичаями, автор водночас яскраво відобразив те спільне, що об'єднує їх в одну братню сім'ю. Говорячи про загальну спрямованість виставки, Остап Вишня писав:

Московська хата...
Українська хата.
Український павільйон...
Грузинський павільйон...
Середньоазіатський павільйон.
Туркменська юрта... Киргизська юрта...
«Стиль?»
А який «стиль» має ССРР?
Такий «стиль» має і виставка!
Союзний «стиль»...¹⁵

Як велику школу досвіду різних народів описував Всесоюзню виставку робкор «Коммунист» у своїх двох листах, надрукованих в газеті: «Весь Союз примірює, прикидає, обмірковує, обмацує, приглядається»¹⁶. Владимирський селянин знайомиться в українському павільйоні з птахівництвом, травосіянням, бджільництвом, а український селянин з інтересом вивчає досвід російських селян у тваринництві, у використанні тракторів. Виставка, підкреслював робкор, викликає почуття радості й гордості за успіхи вільних радянських народів у мирній праці¹⁷.

⁸ «Коммунист», 2 серпня 1923 р.; «Пролетарская правда», 24 липня 1923 р.

⁹ «Правда», 11 серпня 1923 р.; «Голос труда», 15 серпня 1923 р.

¹⁰ «Селянська правда», 15 серпня 1923 р.

¹¹ «Пролетарий», 15 серпня 1923 р.

¹² «Пролетарская правда», 23 серпня 1923 р.

¹³ «Коммунист», 21, 23 серпня, 11 вересня 1923 р.; «Пролетарий», 21, 22 серпня 1923 р.; «Волинський пролетарий», 30 серпня, 12 вересня 1923 р.; «Пролетарская правда», 23, 29 серпня, 7, 8 вересня 1923 р.; «Більшовик», 4 вересня 1923 р.; «Комунарка України», 1923, № 9—10.

¹⁴ «Вісті ВУЦВК», 22, 23, 31 серпня 1923 р.

¹⁵ «Вісті ВУЦВК», 23 серпня 1923 р.

¹⁶ «Коммунист», 31 серпня 1923 р.

¹⁷ «Коммунист», 7 вересня 1923 р.

В опублікованій багатьма газетами статті голови ВУЦВК Г. І. Петровського, присвяченій виставці, наголошувалося, що вона являє собою всесоюзний огляд досягнень і досвіду братніх радянських народів, вказувалося на необхідність швидше зробити його спільним надбанням, підкреслювалася провідна роль робітників Радянської Росії, передусім Москви, у зміцненні дружби народів¹⁸.

Величезного резонансу набуло проведення на виставці Свята народів. В цьому святі взяли участь представники всіх республік, областей, народностей і національностей СРСР. Його мета — показати досягнення й особливості різних народів у галузі економіки, культури, побуту, продемонструвати політичне, економічне і культурне значення об'єднання радянських народів у одну союзну соціалістичну державу — була досягнута¹⁹. Це свято набрало інтернаціонального, міжнародного характеру. В ньому взяли участь і виступили на мітингу представники Комінтерну, комуністичних партій зарубіжних країн. К. Цеткін назвала виставку, яку вона відвідала, свідченням великих творчих сил пролетаріату і селянства Радянської країни, очолюваних Комуністичною партією, їх героїчних зусиль у відбудові народного господарства, об'єднанні народів у Союзі Радянських Соціалістичних Республік²⁰.

Виставка значно сприяла вихованню у всіх радянських народів, як влучно сказав пізніше видатний український поет П. Г. Тичина, «чуття єдиної родини», любові до своєї багатонаціональної Батьківщини — СРСР та її столиці Москви. Викладаючи промову голови ЦВК СРСР М. І. Калініна, газети процитували його висловлювання про радянську Москву: «Сучасна Москва є столицею всіх народів, які населяють СРСР. Вони тут не гості, — звертався голова ЦВК до присутніх на святі представників радянських народів, — а рівноправні громадяни. Будувати нову Москву будуть всі народи Радянського Союзу. Прощай, стара Москва! Хай живе нова Москва трудящих всіх народів Радянського Союзу»²¹.

За два місяці роботи Всесоюзної виставки на ній як учасники та екскурсанти побувало 650 тис. чол.²². Відбулося також 680 тис. разових відвідин.

Трудящі Москви по-братньому зустрічали посланців усіх народів Радянського Союзу.

Союзний уряд виділив Україні на витрати, зв'язані з участю у виставці, 150 тис. крб. золотом²³; на ці гроші, зокрема, був побудований спеціальний павільйон УРСР. Тисячі екскурсантів з України, які в організованому порядку відвідали виставку, забезпечувались безплатним житлом та харчуванням по дешевих цінах. Трудящі Москви спеціально обладнали для гостей з братніх республік гуртожитки майже при всіх підприємствах²⁴. УРСР експонувала свої досягнення на виставці не тільки у власному павільйоні, а й в усіх загальносоюзних павільйонах²⁵. З метою ознайомлення представників інших народів з побутом і культурою українців на виставці було збудовано селянську садибу²⁶.

В українській пресі було надруковано чимало листів учасників виставки та екскурсантів, де розповідалось про виняткову гостинність і щирість, з якими москвичі приймали робітників і селян України, про все лобачене на Всесоюзній виставці, про могутність СРСР, про величезні можливості радянських народів, які об'єдналися в єдиній союзній соціалістичній державі. Харківський робітник А. Ус, що разом з іншими представниками робітників і селян Харківщини відвідав виставку, писав: «У столиці СРСР ми відвідали Прохорівську трьохгорну мануфактуру... Кожен знає: в Москві дорожнеча більша, ніж у Харкові, а заробляють менше, ніж у нас. І все ж коли робітники Прохорівської мануфактури довідалися, що до них приїхали гості з України, то поспішили із своїми послугами, надали нам чудовий гуртожиток, стіл і т. д.»²⁷.

Всесоюзна сільськогосподарська і кустарно-промислова виставка знайомила українських робітників і селян з соціалістичними перетвореннями, культурними здобутками і побутом братніх народів, виховувала у них почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, допомагала налагоджувати взаємний обмін досвідом господарської роботи.

¹⁸ «Пролетарій», 28 вересня 1923 р.; «Коммунист», 29 вересня 1923 р.; «Пролетарская правда», 9 жовтня 1923 р. та ін.

¹⁹ «Коммунист», 20 липня, 9 серпня 1923 р.; «Вісті ВУЦВК», 14 серпня, 1923 р.; «Селянська правда», 10 серпня 1923 р.; «Волынский пролетарій», 2 серпня 1923 р.

²⁰ «Коммунист», «Голос труда», «Пролетарій», 2 жовтня 1923 р.

²¹ «Коммунист», «Пролетарій», 2 жовтня 1923 р.

²² «Коммунист», 24 жовтня 1923 р.

²³ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 25 травня 1923 р.

²⁴ «Коммунист», 18 липня 1923 р.; «Пролетарій», 22 серпня 1923 р.

²⁵ «Коммунист», 2 серпня 1923 р.

²⁶ «Селянська правда», 29 квітня 1923 р.

²⁷ «Пролетарій», 12 жовтня 1923 р.

Досвід, нагромаджений радянською громадськістю, передусім пресою, у пропаганді роботи Першої Всесоюзної виставки, має не тільки суто історичний інтерес. Він не втратив свого значення і тепер; його слід активніше використовувати для інтернаціонального виховання трудящих, всебічного висвітлення життя всіх братніх республік.

А. В. Хідекелі

ДО 30-РІЧЧЯ ПОСТАНОВИ
РНК СРСР І ЦК ВКП(б)
«ПРО НЕВІДКЛАДНІ ЗАХОДИ
ПО ВІДБУДОВІ ГОСПОДАРСТВА
У РАЙОНАХ, ВИЗВОЛЕНИХ ВІД НІМЕЦЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ»

Відбудова зруйнованого ворогом народно-господарства СРСР у ході Великої Вітчизняної війни була невід'ємною частиною економічної політики Комуністичної партії та Радянського уряду, важливою запорукою повної перемоги над фашизмом. Історія людства до того не знала прикладу одночасного здійснення великих воен-

них наступальних операцій і відбудовних робіт у таких широких масштабах. Це насамперед свідчило про перевагу соціалістичного ладу, про невичерпні можливості Радянської держави, яка в розпалі війни змогла паралельно з новим капітальним будівництвом на сході країни успішно вирішувати завдання відбудови промислових підприємств, транспорту і сільського господарства, у важких і складних умовах знайшла великі матеріальні та людські ресурси, джерела фінансування. Так, на відбудовні роботи протягом 1941—1945 рр. було асигновано 75 млрд. крб., що забезпечило поновлення основних фондів промисловості в них на 30%¹. В 1943—1945 рр. тільки для відбудови народного господарства Української РСР були виділені величезні, як на той час, кошти — більш як 18 млрд. крб.²

Розгорнута програма відбудовних робіт була викладена в постанові Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», прийнятій 21 серпня 1943 р. При Раднаркомі СРСР було створено спеціальний комітет, в обов'язки якого входило керівництво всім ходом відбудовних робіт і здійснення постійного контролю за виконанням рішень партії та уряду. Ці заходи дістали схвалення на січневому (1944 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), X (1944 р.) і XI (1945 р.) сесіях Верховної Ради СРСР та на сесіях Верховних Рад союзних республік.

Справді безприкладна допомога подавалася Україні з боку столиці нашої Батьківщини — Москви. Великий вклад внесла московська парторганізація у поповнення кадрами партійних і державних органів УРСР. На керівну роботу в апарати обласних комітетів партії, партійні та радянські організації, особливо ті, що знаходилися на території західних областей республіки, направлялись комуністи з великим досвідом політичної та організаторської роботи. Чималу роль у цій справі відіграло й повернення евакуйованих працівників на попереднє місце роботи. Так, весною 1944 р. з Московської області було відкомандировано 175 комуністів, що раніше прибули сюди з України»³⁻⁴. Значну допомогу подала столиця і в налагодженні діяльності комсомольських організацій УРСР. 29 квітня 1944 р. бюро МК і ММК ВЛКСМ прийняло рішення «Про добір комсомольських працівників для української республіканської комсомольської організації». Тільки в Донбас із Москви та області було направлено 70 комсомольських працівників⁵.

Щедрою була і матеріально-технічна допомога Українській РСР. Успішна відбудова Московського промислового району стала міцною базою для відродження таких найважливіших галузей промисловості України, як хімія, машинобудування, енергетика і, особливо, чорна металургія, відбудова якої була завданням першорядної ваги⁶. Важливу роль у його розв'язанні відіграли промислові підприємства Москви та Підмосков'я. Так, для підприємств чорної металургії УРСР продукцію поставляли Московський завод металоконструкцій та завод «Динамо»⁷.

Вносячи свій вклад у відбудову вугільної промисловості Донбасу, робітники столиці широко використовували таку форму, як позачергове виконання замов-

¹ «Вопросы истории», 1961, № 8, стор. 44.

² Армия братства народов, М., 1972, стор. 46.

³⁻⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 984, арк. 36, 61—67.

⁵ Партархів Московського обкому КПРС, ф. 634, оп. 4, спр. 70, арк. 7, 23, 24.

⁶ Подвиг тыла. Документы, материалы газет и радио военных лет, дневники, письма, воспоминания, М., 1970, стор. 82.

⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 44, спр. 796, арк. 17, 18.

лень у неурочний час. Інструментальники заводу «Калибр», наприклад, працюючи надурочно, виготовили в 1943 р. партію вимірювальних інструментів для Донбасу на суму 50 тис. крб.⁸ Тільки в грудні 1943 р. Москва відправила комбінатам «Сталін-вугілля» 45 і «Ворошиловградвугілля» 12 металорізальних верстатів. Московська область протягом грудня 1943—січня 1944 р. відвантажила для Донбасу 14 верстатів⁹. У статті «Донбас говорить спасибі», опублікованій 30 квітня 1944 р. газетою «Московский большевик», секретар Сталінського обкому і міськкому партії Л. Г. Мельников дякував москвичам за братерську допомогу.

Багато зробили трудящі Москви і для відбудови української електроенергетики. В серпні 1943 р. колектив енергетичної системи Мосенерго виступив з ініціативою подати допомогу електростанціям Донецького басейну¹⁰. Москвичі змонтували для Донбасу 7 енергопоїздів—своєрідних пересувних електростанцій. Відразу після визволення Харкова енергопоїзд, який прислали трудящі столиці, дав містові електричний струм¹¹.

Всенародною справою стала відбудова Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. У Москві було створено відділ матеріально-технічного постачання Дніпробуду¹². Колектив московського заводу «Красный пролетарий» достроково відправив на адресу Дніпробуду верстати для механічного заводу, а завод «Динамо» виготовив устаткування для шлюзів електростанції¹³.

Московська парторганізація активно сприяла відродженню сільського господарства республіки. 160 столичних підприємств подавали виробничу допомогу МТС України¹⁴.

Немало було зроблено москвичами і для успішного розв'язання в УРСР проблеми кадрів. Відповідно по постанові ДКО від 22 лютого 1943 р. «Про відбудову вугільних шахт Донбасу»¹⁵ 500 кваліфікованих робітників і 50 інженерно-технічних працівників Метробуду передавалися Наркомвугілля для направлення їх на роботу в Донбас¹⁶. 26 жовтня 1943 р. ДКО прийняв постанову «Про першочергові заходи щодо відбудови вугільної промисловості Донецького басейну»¹⁷. Виконуючи її, ММК ВКП(б) і виконком Московської Ради 4 листопада 1943 р. зобов'язали райкоми партії і райвиконкоми міста до 15 листопада 1943 р. направити в Донбас строком на шість місяців 700 робітників електромеханічних спеціальностей. Тільки на відбудову Горлівського заводу вугільного машинобудування Москва послала 300 спеціалістів^{18—20}.

На важливі відбудовні об'єкти Української РСР направлялося багато випускників системи державних трудових резервів. Особливо відзначився молодіжний загін учнів залізничних і ремісничих училищ столиці, який виїздив на відбудову Сєзєродонецької електростанції (Ворошиловградська обл.).

Ще в ході війни партія вжила всіх необхідних заходів щодо відбудови комунального господарства зруйнованих міст, а також соціально-культурних закладів України. Велику допомогу в цьому подали республіці тиллові області, в тому числі Москва. Роботи, що розгорнулися у зв'язку з відбудовою Києва, вимагали великої кількості інженерно-технічних працівників, кваліфікованої робочої сили, будівельних механізмів. Враховуючи це, ЦК КП(б)У звернувся до Московського міськвиконкому з проханням відрядити в розпорядження управління по реконструкції та відбудові вулиці Хрещатик у м. Києві 20 інженерів і 75 кваліфікованих будівельників²¹.

Під керівництвом Комуністичної партії, з допомогою братніх народів трудящі за короткий строк відбудували народне господарство УРСР, заклали основи його дальшого бурхливого розвитку.

А. М. Зінов'єв

⁸ Возродим Донбасс, М., 1943, стор. 87.

⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 4, арк. 11, 12.

¹⁰ «Труд», 31 жовтня 1943 р.

¹¹ Очерки истории Харьковского завода «Красный Октябрь», Харьков, 1966, стор. 116.

¹² ЦДАНГ СРСР, ф. 4372, оп. 45, спр. 431, арк. 168.

¹³ «Правда», 7 червня 1945 р.

¹⁴ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 160.

¹⁵ СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., М., 1964, стор. 342.

¹⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 8590, оп. 2, спр. 1315, арк. 32.

¹⁷ СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., стор. 458.

^{18—20} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 1315, арк. 151; ЦДАЖР СРСР, ф. 9507, оп. 1, спр. 169, арк. 135.

²¹ Державний архів Московської області, ф. 5314, оп. 4, спр. 31, арк. 7.

Спогади

У ДНІ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

(Закінчення) *

М. Д. ДЯТЛЕНКО

В «гостях» у ворога

В ніч з 8 на 9 січня 1943 р. я заснув пізно: кожний хотів дізнатися, «як було діло». І тільки-но заснув, як розбудили: швидше вставай, до Військової ради, на тебе чекає машина... Привезли в розвідувальний відділ. По дорозі до начальника мене хтось затримав і шепоче: «Май на увазі, він уже генерал-майор...»

Цього разу ми поспішали, бо місце для переходу лінії фронту було обрано на протилежному боці «котла», отже, ми мали двічі переїхати Дон — дорога далека. Два генерали супроводили нас: Виноградова викликали до Москви за новим призначенням, а на його місце приїхав інший товариш.

Перед світанком прибули в хутір Платоновський. Командир дивізії, теж генерал-майор, запропонував поспідати. І тут виявилось, що ми не взяли білого прапора. Командир дивізії послав когось роздобути білий матеріал та древко. Я оглянув кімнату: генералове ліжко акуратно заправлене. Питаю:

— А вам, товаришу генерал, простирадла не жалко?

— Беріть, рвіть його на шматки. Ви ризикуєте життям, а тут якась ганчірка — і зняв простирадло.

— Дайте я сам, — кажу йому. — Ми його повернемо вам цілим і непошкодженим. — Згорнув його вдвоє, а тут хтось приносить довгий кривий дрючок — зрубали деревце чи що.

Прибили цвяхами простирадло до дрючка, я взяв його, вийшов на подвір'я, підняв проти вітру, що віяв з боку противника: «прапор» наш надувся, як аеродромний мішок.

— Годиться!

Машинами поїхали на передову. Ідемо довгою балкою, повертаємо в один з її вибалків. Виходимо. Уже розвиднилося. Нам дають нового трубача — начальника музичного взводу (він у взводі залишився один, усіх музикантів забрали в стрілецькі роти)...

— Ваше прізвище? — питаю вже літнього чоловіка.

— Сидоров!

— О, це добре, цього прізвища не забудемо, бо після Іванова та Петрова воно йде третім на Русі.

З вибалку видно нейтральну зону — до ворога метрів шістсот. Рівнина. Трохи ліворуч, ближче до німців, стоїть наш підбитий танк. Над снігом подекуди височать пагорбки: як нам пояснили, кожен метр так пристріляний, що ні нам, ні німцям немає змоги підібрати трупи... Враховуючи вчорашній досвід, нам запропонували одягти маскувальні халати — на випадок, якщо доведеться відходити назад, як учора, під вогнем...

* Див. початок № 5, № 6 за 1972 р.

Провести нас за своє мінне поле взявся начальник ділянки оборони — командир роти (прізвища не спитав). Він пішов попереду, за ним на відстані десяти-п'ятнадцяти метрів я з імпровізованим білим прапором, далі, на такій же відстані — Сидоров, за ним — Смыслов, а позаду з численною групою генерал Виноградов. Час від часу він подавав команду:

— Сигнал!..

Я уповільнював крок, Сидоров трубив, потім рухався за мною, і процесія посувалася в тому ж порядку. Метрів через сто командир роти зупинився й каже:

— Наше мінне поле позаду. А що у них там попереду — я не знаю...

Далі пішов попереду я, високо тримаючи надуте вітром простирадло. Вдалині видно горбочки — дахи землянок чи бліндажів, розташованих півколом на березі р. Карповки. За річкою має бути село Маринівка. Прямою до найближчого бліндажа. Від сусідніх бліндажів до «нашого», пригинаючись, перебігають по одному німці: на всяк випадок посилюють гарнізон. Жодного пострілу. Напружена тиша. Я не зупиняюся ні на секунду, навіть коли Сидоров стає і знову грає свій сигнал, щоб не подумали, ніби ми завагалися, бо тоді фашистським воякам доведеться приймати якесь рішення, а їхні ж кулеметники тримають нас «на мушці».

Метрів за вісімдесят від німців ставлю дрючок на землю, показуючи тим, що хочу говорити на відстані. З бліндажа висувається якийсь «унтер» (досі видно було тільки їхні голови) і непривітним тоном запитує:

— Was wollt ihr (Чого вам треба)?!

— Ми представники командування Червоної Армії і маємо завдання передати вашому командуючому пакет,— відповідаю йому.

— То йдіть сюди й передасте...

— Згідно з міжнародними правилами, нас повинні зустріти ваші офіцери.

В ту ж мить унтер-офіцер послав солдата в тил.

Офіцери довго не появлялися. Унтер-офіцер, переконавшись, що ми до нього не підійдемо, побіг сам по начальство. Німці мало не хором почали кликати нас. Я ще раз пояснив їм, за яких умов ми підійдемо. Тоді з ходу сполучення вискочив товстенький коротун, обмотаний ганчірками і, ткнувши собі пальцем у пуп, театральнo заявив:

— Ich bin Offizier!

— Бачу, який ти офіцер,— говорю йому,— але ми почекаємо вашого обер-лейтенанта.

Під гучний регіт його товариші спіймали за ногу й поволокли назад у бліндаж.

Ще раз пролунав сигнал, і нарешті з'явився офіцер у супроводі двох чоловік (їхніх погонів та петлиць не було видно, бо офіцери носили ватяні фуфайки з суконним верхом).

— Чого ви бажаєте? — запитав нас офіцер.

— Ми офіційні представники командування Червоної Армії і маємо завдання вручити пакет вашому командуючому. Просимо провести нас до нього,— пояснив я.

— Ідіть сюди,— запропонував офіцер.

— А ви гарантуєте нашу безпеку?

— Так, гарантую,— відповів офіцер.

— Як до вас підійти, де проходить?

— Ідіть прямо до мене.

— Зараз ми скинемо маскувальні халати й підійдемо.

— Ідіть сюди, тут скинете,— запропонував офіцер.

Я обернувся до своїх колег, махнув рукою і сказав:

— Пішли.— Сам підняв прапор і рушив попереду.

— Halt! — гукнув офіцер.

— У чому річ? — питаю, зупиняючись.

— Вам треба зав'язати очі,— пригадав офіцер.

— То підходьте і зав'яжуйте.

— Ні, ви підходьте сюди.

— Так ми ж ідемо. Ходімо,— знову звертаюсь до своїх колег. Але через кілька кроків знову чую:

— Halt!

— Що ще? — питаю.

— Скільки вас — офіційних уповноважених?

— Три чоловіки.

— А то позаду що за люди?

— Наші товариші. Супроводжують нас, дивляться, як ви нас приймете...

— Моя умова така,— заявив офіцер: — три офіційні уповноважені йдуть сюди, а всі інші нехай відійдуть назад, за той танк, і ні кроку в наш бік. Інакше я накажу відкрити вогонь.

— Гаразд.— Я звернувся до генерала і напівжартома сказав йому: — Товаришу Виноградов, ми тут домовилися, що ви з усією свитою відійдете до того танка й сюди, як сказав офіцер, жодного кроку, інакше буде неприємність...— Генералом його назвати я не наважився: надто близька і спокуслива здобич була б німцям, якби вони вирішили захопити його.

— Гаразд,— відказав генерал,— цього разу я підкоряюсь тобі.— Та й повернув до танка. Дехто з них сів на танк (генерал на башту), а решта зупинилась позаду.

Я з прапором підійшов кроків за три до німців, «козирнув» офіцерові й відступив крок праворуч, даючи змогу майорові Смилову зайняти місце перед офіцером.

Майор Смилов, приклавши руки до шапки, доповів:

— Ми — парламентарі командування Червоної Армії. Маємо завдання вручити вашому командуючому пакет. Просимо провести нас до нього.

Смилов розстібнув свій планшет і крізь прозору перетинку показав конверт. Німці, трохи схилившись, читали адресу з його рук. Через хвилину серед німців, що обступили нас, передавалося стислим голосом:

— Паулюс, Паулюс...— При тому таким тоном, що можна зрозуміти: «До самого Паулюса!..»

Ще раз обмінялися запевненнями, що не буде ніяких провокацій, сторони дотримуються міжнародних правил. Потім ми зняли халати.

Очі зав'язані, нас ведуть. Майора Смилова повели попереду. Мене взяв під руку сам обер-лейтенант — видно, хотів дорогою дещо вивідати. Через десяток кроків офіцер попередив:

— Обережно, тут приступки, йдемо вниз...

Ми знали про це. Лінія оборони у німців проходила вздовж крутого берега р. Карповки, значить, нас ведуть на лід. Зійшли вниз. Я запитав обер-лейтенанта:

— Ви чули попередження звукомовною машиною про наш прихід сьогодні на світанку?

— Щось чули, але розібрати не могли, бо проти вітру.

Він почав запитувати мене про щось, але я в ту мить посковзнувся. Лід виявився нерівний, наче перекопаний, та ще й вичовганий ногами.

Посковзнувшись, я зробив якесь складне «сальто», прагнучи утримати рівновагу, але все ж упав... Упав грудьми на щось м'яке... Виявилось, піді мною обер-лейтенант. Виходить, я збив його з ніг, і він упав перший... Я збентежено вибачався. Тут підбігло ще двоє німців, підіймають мене, потім свого начальника, заспокоюючи: мовляв, ніхто не винний, тут і чорт ноги зламає, не те що людина з зав'язаними очима...

Майор Смыслов, певно, вже перейшов річку, та почувши позаду якусь підозрілу метушню, почав гукати:

— Товаришу капітан, що там сталося? Миколо Дмитровичу, озвисься — що там з вами?..

— Все гаразд, Олександр Михайловичу, — заспокоїв я його. — Я, правда, впав і провожатого збив з ніг. Але прикмета добра: я виявився зверху!

Вели нас під руки довгенько — може, не так і далеко, як іти з зав'язаними очима незручно. Обер-лейтенант повернувся до перерваної розмови:

— Недавно з вашого боку, з хутора Платоновського, кілька ночей підряд звертався до нас по радіо Віллі Бредель. Він назвався письменником з Гамбурга, і вимова у нього гамбурзька. Чи правда, що він сам був у Платоновському чи то запис на пластинку?

Я недавно зустрівся з Віллі Бределем, але ж не скажу про це фашистському офіцерові...

— Не знаю, ми з цією справою не зв'язані. Я читав твори письменника Бределя, а самого не бачив... А що ж він говорив вам? — запитую.

— Змальовував наше, нібито безвихідне, становище, закликав здаватися в полон, ручався своїм іменем, що всі, хто здасться в полон, повернуться після війни на батьківщину. Та наші солдати тільки сміються у відповідь на ті заклики.

«Отаке тобі — сміються! Невже зам тут так весело, — думаю собі. — Чого ж ви ще чекаєте?» Проте, пам'ятаючи інструкцію, більше говорити не наважився.

Після деякої паузи обер-лейтенант з гіркою посмішкою — я відчув її і крізь пов'язку — запитав:

— А що написано в тому листі — щоб ми здавалися?..

— Не наказано знати, — відповів я жартома старою солдатською формулою. — Наше завдання вручити пакет командуючому вашої армії генерал-полковнику Паулюсу, а що там — пакет же запечатаний...

Офіцер явно нудився, не маючи змоги поговорити про те, що йому кортіло.

— Як велика ділянка фронту, на якій припинено вогонь з вашого боку? — не вгавав він.

Я подумав: «Ти хочеш визначити стики наших дивізій?» І вголос відповів:

— Точно не знаю, в усякому разі, на ділянці нашого переходу ми ручаємося за безпеку. Чи буде те ж саме з вашого боку?

— Так...

Нарешті знову попередження:

— Обережно, знову приступки вниз...

Нас повели вниз, повернули праворуч і розв'язали очі. В просторій землянці недавно підмели — пахло полином і пилюкою, на долівці розмазані віником калюжки води. Ліворуч двоповерхові нари, на піввзво-

ду солдатів, за нарами в кутку — два клунки з зерном. Мішки розкриті, видно пригоріле й підпіріле зерно.

«Ага, спалили в Сталінграді елеватор, а тепер вигрібаєте собі з пелища додатковий пайок?» — промайнула думка.

Праворуч, під маленьким віконцем стоїть стіл. По той бік столу чоловік шість офіцерів. Чинів не видно — все сховано під ватними фуфайками. Офіцери запрошують нас сідати: по цей бік столу стоїть три табуретки. Я — щоб не мовчати — ще раз окинув поглядом землянку і сказав:

— Та ви тут, виявляється, не так давно святкували різдво?

— Так, а ви як вгадали?

— Та он же видно різдвяні атрибути, — показав я на прикріплені до нар та до стін паперові квіти, кольорові листівки та ішні прикраси, серед яких була листівка з намальованою гілкою ялинки, а на ній — свічка.

— Але ж ви невіруючі?

— Ми ні, але в нас хто хоче, той вірує, конституція наша гарантує свободу совісті.

— То, може, й ви святкували в себе різдво? — єхидно запитує один з офіцерів. — Хоч і невіруючі?..

— Звичайно. Хто ж відмовиться випити чарочку... з поваги до віруючих? — Основний зміст розмови я наспіх перекладаю Смилову та Сидорову. Скоро зібралось до півтора десятка «нижніх чинів» — ті слухають стоячи. На останню мою фразу реагували притишеним сміхом.

— У вас різдво святкують двадцять п'ятого грудня чи за старим стилем — сьомого січня?

— Віруюча молодь святкує двадцять п'ятого грудня, літні люди сьомого січня, а ми, невіруючі, і двадцять п'ятого грудня і сьомого січня...

Дружний сміх. Атмосфера явно теплішала на нашу користь. Але офіцери ще не вичерпали питання про різдво.

— У вас різдво святкують один день чи, як у нас — три дні?

— Ні, не так, як у вас, — повів я в тому ж дусі. — У нас як почнуть святкувати на свят-вечір, двадцять четвертого грудня, так і кінця не видно. Колядують та щедрують цілий тиждень, а там — зустріч нового року, чоловіки й діти чоловічої статі ходять «посипати», тобто поздоровляти друзів та сусідів з новим роком, а далі йде свято за святом — водохреща, стрітання... — Я пам'ятав деякі назви старих релігійних свят і сипав ними, як з мішка. — А далі м'ясниці. У м'ясниці, особливо на селі, у нас грають весілля. А коли два весілля, то все село гуляє тиждень, а то й більше. І нарешті, тиждень масниці: вареники з сиром, млинці, яєшня, горілка, масничі карнавали — це так само, як і у вас; і аж на перший день великого посту заговляються хріном...

Моя розповідь про свята викликала захоплення слухачів.

— От широка руська натура!.. — чулися репліки.

Звичайно, наші переговори торкалися не тільки різдва та інших свят. Старший з офіцерів ходив час від часу в сусідню землянку до телефону, щось доповідав начальству і ставив нам нові запитання.

Одне з перших було:

— Ви від штабу Донського фронту?..

— Ми парламентарі від Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії, — «відрубав» я. Після цього ми вирости в очах німців незрівнянно.

— Яка честь випала на вашу долю, яка честь!.. — загомоніли вони з повагою.

— І вам теж випала честь приймати таку делегацію,— вставив своє слово майор Смыслов.— Сьогодні вам буде що записати до щоденників!

Нас запитали, хочемо ми вручити пакет особисто Паулюсу чи, може, згодимося передати його через спеціально уповноважених офіцерів.

— Нам наказано вручити листа особисто генерал-полковникові Паулюсу... або його заступникові.

— Коли ви хочете повернутись до себе?

— Сьогодні.

— Сьогодні — це до двадцяти чотирьох нуль-нуль?

— Ні, бажано до нічної темряви.

— Так ви ж не встигнете — до штабу армії шлях далекий.

— Не такий уже великий ваш «котел», щоб так було далеко.

— Але ж місцями дорогу обстрілює ваша артилерія, машиною там не проїдеш, доведеться йти пішки, та й риск...

— Ми виконуємо бойове завдання свого командування, тому готові ризикувати так само, як і ви, долаючи той шлях.

— А ви не могли б передати своїм, щоб ваша артилерія припинила вогонь на всьому фронті?

— Ні, це дуже складна справа. Не виключено, що Маринівку може бомбардувати і наша авіація — льотчики не знають про наш візит до вас. Будемо вже разом ризикувати.

З розмови ми дізналися, що для нас пробують завести вантажну машину. Згодом, після чергового виходу старшого офіцера до телефону, передали, що зі штабу вишлють легкову. Від переговорів ділового напрямку знову перейшли до невимушеної бесіди. Старший повернувся ще раз від телефону й заявив:

— Панове офіцери, ви порушили міжнародні правила...

— ??

— Ви прийшли з особистою зброєю, а конвенція забороняє це.

— Це легко виправити,— відповів я. Вийняв свій пістолет, виштовхнув з нього магазин з патронами, сховав до кишені, а пістолет поклав на стіл. Те ж саме зробили Смыслов і Сидоров.

Німці почали виймати свої пістолети.

Один з офіцерів дістав з кобури нашого «ТТ», трофейного. Я зауважив:

— Оце диво! Німці пишаються своїм розвитком техніки й промисловості, а тут на тобі: німецький офіцер озброєний трофейним пістолетом...

Лейтенант збентежився трохи й пояснив: сталося так, що свій «парабелум» загубив, то взяв оцей, але він не підводить...

Я, повернувшись до Смыслова та Сидорова, сказав, кивнувши в бік лейтенанта в дусі тодішнього, трохи хлопчатого настрою:

— «Товариш» потрапив у таку кашу, що загубив свій пістолет. Може, він при тому загубив і штани, але про це мовчить...— І знову повернувся до німців, щоб вислухати чергове запитання чи репліку.

Не минуло й хвилини, як «нижні чини», що стояли купкою збоку своїх офіцерів, голосно зареготали. Може, я вгадав? Адже в листопаді декому з них доводилося тікати, не думаючи про штани.

Офіцери потрапили в незручне становище: вони переглядалися між собою, нічого не розуміючи. Очевидно, тільки з рядових та ефрейторів хтось знав чи трохи розумів російську мову. Офіцери порадилися між собою пошепки, а потім один звернувся до нас:

— Панове, ми просимо вас не розмовляти між собою російською мовою.

— От тобі й на,— кажу їм.— Ми порушили правила, не знаючи їх, а ви вже хочете порушити їх навмисне? То як же я буду радитися з главою нашої групи?..

Наші «господарі» побачили, що перемудрували. Тоді вони вислали з землянки всіх «нижніх чинів». Без них стало трохи скучніше — адже вони так безпосередньо реагували на нашу бесіду.

Сидоров весь час сидів мовчки, хіба що сміявся, коли було з чого. А тут і він «розтанув». Дістав з кишені пачку «Казбека» (нам усім трьом на цей випадок видали по кілька пачок «генеральських» цигарок), розкрив її і, частуючи німецьких офіцерів, промовив:

— Я вже беру участь у третій війні: воював і в імперіалістичну, і в громадянську, а тепер ще і в цю довелося. Але ніколи зі мною не траплялося такого, щоб я отак мирно бесідував з неприятелем...

Німці погодилися, що зараз ми тут — «наймирніші» люди на всьому фронті. Та в ту ж мить загриміла поблизу артилерійська канонада... Що це?

— То ваші! — констатував один з офіцерів.

— Не може бути! — заперечив я.— Ми ініціатори цих мирних переговорів, та щоб наші почали?

Хтось із німців вибіг пересвідчитися, що стріляють таки росіяни. На щастя поблизу не вибухнув жоден снаряд. А втім — і без снарядів стало жарко. Але канонада так само раптово обірвалась, як і почалася. Тільки повернувшись до своїх, ми дізналися, що скоїлось. Стріляли таки наші, але не на передовій, а зенітники, розташовані в бойових порядках дивізії. В «котел» прорвався німецький транспортний літак — і таке нахабство — серед білого дня! Зенітники не стерпіли такого і дали кілька залпів. Вони ж нічого не знали про парламентарів.

Переговорено було чимало за ті півдня, що ми там «гостювали». Один молодий кругленький офіцер запитав:

— Як на вашу думку, коли закінчиться війна?

Треба сказати, що з нашою появою у німців зародилася якась надія на кінець їхніх страждань у безнадійному «котлі», це видно було з виразу їх облич, реплік і запитань. Вони старалися допомогти нам добратися до Паулюса, а там — мирні переговори. Здоровий глузд підказував їм, чим ті переговори можуть скінчитися.

— Зараз ми не маємо права мати свою думку в цьому питанні, — відповів я.

Нарешті старшого ще раз викликали до телефонного апарата — мабуть, в офіцерську землянку. Звідти він повернувся сам не свій. Це помітили не тільки ми, а і його колеги.

— Мій начальник наказав мені далі нікуди вас не супроводити, а повернути назад, дотримуючись міжнародних правил, гарантувати вам безпечне повернення до своїх, повернути вам вашу зброю і...

Почувши ці слова, всі німецькі офіцери встали так, наче їм сповістили про смерть близької людини. Ми теж підвелися.

— Але ж ви самі сказали, ніби за нами уже послали машину...

— Мій начальник наказав...

— Тоді лишається ще ваш варіант: якщо нам їхати до штабу армії не можна, ми ладні, як ви й пропонували на початку наших переговорів, передати пакет вашому командуючому через спеціально уповноважених офіцерів.

І від цього старший офіцер відмовився, він тільки бурмотів: «Мені наказано...»

— Коли так,— кажу,— то ми вас просимо написати на конверті, що ви, підкоряючись наказу своїх начальників, відмовляєтесь прийняти цей пакет.

Але тепер уже офіцер боявся й доторкнутися до пакета. Лишалося тільки йти від них.

Проводжали нас, наче йшли у траурній процесії. Тим часом почали повертатися до землянки й рядові. Нам зав'язали очі й повели.

Вже на вулиці обер-лейтенант, який вів мене й назад, після гнітючої мовчанки знову заговорив.

Я все ще не наважувався порушити інструкції й поговорити з ним відверто. А говорити про щось треба було. Я запитав:

— Скільки вам років?

— Двадцять чотири. А вам двадцять вісім.

— Так. Звідки ви знаєте?

— Я не знаю. Випадково вгадав.

— Ви мені сподобались,— кажу.— От було б цікаво зустрітися з вами після війни, і разом згадати оце наше побачення...

— О ні, цього не буде... Не мине й місяця, як і вас і мене можуть убити...

— Чому ви говорили, що ваші солдати тільки сміються, слухаючи Віллі Бределя, хіба він казав що-небудь смішне чи якісь нісенітниці?

— Та ні, але у війні двох світоглядів переконати солдатів противника словами неможливо.

Нас вивели на той самий високий берег, розв'язали очі й попросили не оглядатися, повернули нам пістолети, а також маскхалати й прапор, що зберігалися на передовій. Група німецьких офіцерів вишикувалася в ряд і завмерла, приклавши по два пальці до голозних уборів.

Ми «козиринули» на прощання й, не поспішаючи, пішли до своїх. Нашого трубача перехопив начальник дивізійної розвідки:

— Сидоров, давай схему розташування оборони!..

Ми трохи затрималися і були приємно вражені, як точно старий капельмейстер, що «так мирно розмовляв з неприятелем», накреслив на аркуші паперу німецьку оборону. Це він її «сфотографував» очима ще на початку, коли, здавалося, нудився без діла, чекаючи, поки скінчаться формальності й нас поведуть далі.

А чому ж ми «недовиконали» завдання командування? Я вже згадував про те, що вчора восьмого січня текст ультиматуму «доставлявся» німцям різними шляхами. А в 1965 р. я вперше побачився з полковником В. Адамом, колишнім першим ад'ютантом шостої армії. Він розповів мені, що в той час, як ми переходили фронт біля Маринівки, вони в штабі армії саме снідали. І в кожного поряд з тарілкою лежала наша листівка з текстом ультиматуму... Навіщо ж було Паулюсу приймати нас, уже знаючи, що ми несемо йому? Офіційно командуванню було невігідно відхилити ультиматум — ми таку відповідь могли використати в своїй пропаганді серед оточеного війська.

Значно пізніше, вже після війни, коли нашу скромну місію почали кваліфікувати мало не як подвиг, мене запитували наші й німці, як я почував тоді себе, про що думав, чи боявся.

А щоб не видумувати зайвого, наведу свій запис у щоденнику на другий день після «походу», 10 січня: «В дорозі співали й думали. Думали про те, що звичайно думають у такий момент. І ще думали про наш народ, про єдиний план командування, в якому ми, маленькі люди, повинні будь-якою ціною виконати наші маленькі доручення, щоб не порушити єдиного цілого».

Я не полонив Паулюса...

Не полонив, хоча, здавалося, й була така можливість, коли ми з О. М. Сμισловим несли йому ультиматум. Але знайомі, рекомендуючи мене своїм приятелям, частенько кажуть: «Той, що полонив Паулюса». Певно, ця версія виникла тому, що я був у групі парламентарів раніше тієї події, а потім, після полонення, перекладав допити Паулюса. Ось чому я хочу спростувати цю версію, розповівши, як було.

Однією з частин, що вели наступ на центр міста, була 97-ма стрілецька бригада в складі корпусу, яким командував генерал С. Г. Горячев. 30 січня в її розпорядженні було чимало німецьких полонених офіцерів. Одному з них, лейтенантові, запропонували сходити до командуючого угрупованням генерала Роске і зав'язати переговори про здачу в полон. Лейтенант пішов до універмагу й повернувся о третій годині ночі 31 січня з відповіддю: Роске погодився на переговори й о 10-й годині ранку чекає на офіційних парламентарів від Червоної Армії.

Тим часом командуючий 64-ї армії генерал М. С. Шумилов узяв з резерву 38-му окрему стрілецьку бригаду і ввів її в дію на ділянці універмагу. Коли бригада підійшла впритул до двору універмагу, затиснуті там німці, сигналізуючи білим прапором, попросили припинити вогонь. Заступник начальника штабу бригади по оперативній частині старший лейтенант Ф. М. Ільченко, доповівши про це командуванню бригади й доставши дозвіл, в супроводі офіцерів Межирка та Гриценка й групи автоматників, пішов до універмагу. Німці їх обстріляли. Група М. Ф. Ільченка відповзла назад і організувала інтенсивний вогонь по універмагу. Звідти знову почали сигналізувати білим прапором. Група М. Ф. Ільченка попрямувала туди.

В попередніх переговорах з генералом Роске (начальник штабу армії Шмідт уповноважив його вести переговори, а сам лише втручався репліками та проханнями) Ф. М. Ільченко з'ясував, що штаб готовий вести переговори про капітуляцію, але чекає для цього офіційного представника від Донського фронту. Повернувшись на командний пункт бригади, Ф. М. Ільченко про все доповів полковникові Бурмакову, той — генералові М. С. Шумилову, а Шумилов призначив офіційним уповноваженим на переговори свого начальника штабу І. Ласкіна.

Того ж ранку генерал С. Г. Горячев, як було домовлено через лейтенанта-німця, послав до універмагу парламентарів: офіцерів Васильєва та Калініна і червоноармійця Райзмана як перекладача (всі троє з 97-ї стрілецької бригади генерала Тихомирова). Ця група теж повела переговори з генералом Роске, проте їй довелося поступитися місцем старшим начальникам, які мали завершити справу, розпочату М. Ф. Ільченком. Прибув генерал-майор І. Ласкін у супроводі начальника розвідки армії Рижова, командира 38-ї бригади полковника Бурмакова та інших. Відбулися офіційні переговори, після яких о десятій годині ранку генерал Ласкін повіз Паулюса та інших генералів і офіцерів штабу шостої армії до генерала М. С. Шумилова.

Зустрічі з Паулюсом

Пізнього вечора 31 січня, написавши звіт про бесіди з генерал-лейтенантом фон Данієльсом, я заснув. Але близько першої години ночі мене розбудили: викликали до Військової ради.

В робочій кімнаті М. М. Воронова (маршала артилерії), крім нього, сиділи К. К. Рокоссовський (генерал-полковник) та К. Ф. Телегін.

— Так от, капітане,— сказав Микола Миколайович Воронов,— тоді

вас Паулюс не побажав прийняти, а тепер сам пожалував до нас. Будеш приймати його. Сідай.

Нарешті поза хатою проїхала автомашина і зупинилась біля ганку. В передпокої стихло. Було чути, що туди зайшло кілька чоловік і мовчки роздягаються. Та ось на порозі з'являється висока, трохи сутулувата, сухорлява постать у пом'ятому мундирі генерал-полковника гітлерівської армії. Волосся чорне з сивиною, неголений. Переступивши поріг, Паулюс, поникши головою, нерішуче витяг праву руку вгору поперед себе і на секунду завмер у тій позі. Генерали і я, сидячи на своїх місцях, мовчки розглядали сіру мовчазну постать. Паулюс опустив руку й ступив кілька кроків у напрямі до нашого столу. М. М. Воронов, сидячи, показав на вільний стілець:

— Прошу, сідайте.

Я підвівся й переклав запрошення сісти. Паулюс, вклонившись, подякував і сів. Я, ще стоячи, легенько кивнувши в бік Миколи Миколайовича, сказав:

— Представник Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії маршал артилерії Воронов...

Паулюс підвівся і, напівпоклонившись маршалові, знову сів. Я кивнув у бік Костянтина Костянтиновича:

— Командуючий Донським фронтом генерал-полковник Рокоссовський.

Паулюс і Рокоссовському віддав аналогічний напівуклін. Аж тоді сів і я. Почалась бесіда.

— Час уже досить пізній,— почав М. М. Воронов,— ви, пане генерал-полковник, певно, стомилися, та й ми всі ці дні працювали напружено, тому сьогодні обмежимося лиш одним запитанням, що не терпить зволікання...

Та ледве я переклав кілька перших слів, як Паулюс перебив мене:

— Пробачте... Я генерал-фельдмаршал... Позавчора до мого штабу надійшла радіограма з ставки про підвищення мене в званні, але, розумієте, за таких обставин я не мав можливості змінити форму...

Коли я переклав це пояснення, наші генерали багатозначно переглянулися.

— Так от, пане генерал-фельдмаршал,— вів далі М. М. Воронов,— ми пропонуємо вам підписати наказ про капітуляцію угруповання вашої армії, що продовжує чинити опір, і тим самим запобігти безглуздій загибелі багатьох солдатів та офіцерів.

— Це було б недостойно солдата! — не подумавши, вихопився Паулюс, ледве вислухавши переклад.

— Як можна говорити про врятування життя підлеглих, як про вчинок, недостойний солдата, коли сам командуючий здався в полоні?

— Я не здався, мене захопили зненацька...— виправдовувався Паулюс.

— Нам відомі деталі вашого полонення,— зауважив М. М. Воронов.— Але зараз про це ми говорити не будемо. Йдеться про гуманний акт з вашого боку. Ми маємо достатні сили й засоби для того, щоб за один-два дні — а може, й за кілька годин — розгромити угруповання вашої армії, що досі чинить опір. Їхні зусилля марні; вони можуть спричинити лише даремну загибель тисяч ваших солдатів та офіцерів. Ваш обов'язок, як командуючого армією, врятувати їм життя.

— Якби я навіть підписав такий наказ, вони б йому не підкорились,— продовжував викручуватись фельдмаршал.— Уже тому, що я перебуваю в полоні, я автоматично перестав бути командуючим.

— Але ж ви ще кілька годин тому виконували цю функцію,— заперечив М. М. Воронов.

— З часу розчленування моєї армії на окремі групи я тільки формально вважався командуючим усієї армії,— вів свою лінію Паулюс.— Основні накази надходили безпосередньо від фюрера, а кожним угрупованням командував один з генералів...

— І все ж ваш особистий авторитет не можна скинути з рахунку, коли йдеться про врятування багатьох тисяч людей,— напосідав маршал.

— Однак вони не підкорились би мені. Обов'язок воїна...

— Обов'язок є обов'язок, але ж бувають різні обставини,— перекбив його М. М. Воронов.— Адже ви зараз перебуваєте в цілковитій безпеці — невже ваше людське сумління не підказує вам, що в нинішній ситуації ваш обов'язок перед тими, хто лишився в оточенні, перед їхніми рідними й близькими — запобігти безглуздій загибелі багатьох людей, що довгий час підлягали вам?

Під натиском невідпорних аргументів Паулюсу дедалі трудніше було відмовлятися підписати наказ про капітуляцію. Він уже ледве знаходив, що протиставити цій пропозиції. То говорив, що там уже напевно ставка призначила нового командуючого, і з ним, Паулюсом, ніхто вже не буде рахуватися, то, нарешті, заявив, що його підпис під наказом не визнають дійсним і сприймуть як підробку...

— І в такому випадку ми знайдемо вихід,— сказав М. М. Воронов.— Разом з нашими парламентарями пошлемо одного з ваших старших офіцерів, що перебувають тут, у полоні, й він підтвердить, що ви підписали наказ по своїй добрій волі. А якщо виникне потреба, то влаштуємо побачення з вами парламентарів від частин вашої армії.

Але генерал-фельдмаршал Фрідріх Паулюс, припертий незаперечними аргументами, хоча й вичерпав свої відмовки, продовжував упиратися. Бесіда втрачала будь-який сенс. Тоді М. М. Воронов закінчив порушене питання:

— В такому разі, пане генерал-фельдмаршал, я мушу вам сказати, що відмовляючись підписати наказ про капітуляцію ви берете на себе тяжку відповідальність перед німецьким народом і майбутнім Німеччини за життя багатьох тисяч ваших підлеглих і соратників.

У Паулюса сіпалась одна щока і ніс. Вислухавши останні слова М. М. Воронова, Паулюс втупив очі мимо нього в стінку і пригнічений мовчав.

Наступна бесіда з Паулюсом відбулася ввечері 2 лютого в тій самій кімнаті у М. М. Воронова. Цього разу основне навантаження випало на долю перекладачки з розвідувального відділу Мусі Тетюхіної, а я був дублером. На жаль, нікому не спало тоді на думку доручити резервному перекладачеві записувати бесіду. Крім М. М. Воронова, К. К. Рокоссовського та К. Ф. Телегіна, на бесіді були присутні начальник штабу фронту М. С. Малинін, заступник командуючого фронтом по артилерії В. І. Казаков, командуючий повітряною армією С. І. Руденко та інші — всього десять чи дванадцять чоловік. Настрій у всіх був піднесений, — адже битва за Сталінград, що почалася ще влітку сорок другого року, скінчилася блискучою перемогою Червоної Армії, частини якої, переслідуючи ворога, просунулися далеко на захід.

Як і при першій зустрічі, бесіду почав М. М. Воронов, потім підключився К. К. Рокоссовський, далі М. С. Малинін, ставили запитання й інші генерали.

Передусім Паулюса поінформували про успішне закінчення операції по розгрому його армії та інших німецьких і румунських частин, що

потрапили в оточення разом з нею. На це Паулюс реагував тільки нервовим тиком.

Одним з перших запитань Паулюсу було: як це він, теоретично добре підготовлений і досвідчений генерал, припустився такої помилки, дозволив загнати себе в «мішок»?

— Для мене листопадовий наступ росіян був цілковитою несподіванкою,— сказав Паулюс.

— Як,— здивувався М. М. Воронов,— ви порівняно вузьким фронтом прорвалися аж до Волги й розраховували спокійно відсидітися всю зиму на досягнутих рубежах? Ви не чекали зимового наступу Червоної Армії?

— Ні, з досвіду першої воєнної зими я знав, що наступ можливий, але операції таких масштабів не чекав...

— У вас же була розвідка — хіба вона не доповідала вам, що з нашого боку готується велика операція?

— З даних наземної, повітряної та радіорозвідки впливало, що Червона Армія підтягує резерви, ми чекали наступу місцевого характеру, не більше...

— Ваша армія врзалася глибоко в лінію оборони Червоної Армії, тому ви мали враховувати, що вашу армію спробують відрізати,— сказали Паулюсу.

— Я враховував таку можливість,— відповів він.

— Але ж на ваших розтягнутих флангах стояли порівняно слабкі частини румунської королівської армії. Ви знали, усвідомлювали небезпеку ослаблених флангів? Чому ж ви не вжили заходів до зміцнення флангів?

— Ті війська безпосередньо не підлягали мені.

— Але ж від їхньої боєздатності залежала доля вашої армії! Ви повинні були вимагати від свого верховного командування зміцнити фланги.

— Ще в жовтні я написав ґрунтовну доповідну записку в ставку, де звертав серйозну увагу на слабкість флангів, але ні відповіді, ні якихось заходів не дочекався.

— І ви не звернулися в ставку вдруге, не поставили вимоги зміцнити фланги боєздатними частинами?

— Я один раз доповів про становище, а там, у ставці, збирають усі дані і, відповідно до загального плану ведення війни, мали вжити заходів.

Паулюса запитали, чому він, усвідомлюючи критичне становище армії, не спробував прорватися з оточення і з'єднатися з основним фронтом на заході. З відповіді фельдмаршала можна було зрозуміти, що ідея прориву один час була досить популярною серед командирів корпусів та дивізій. Деякі командири, навіть не чекаючи дозволу, почали були перекидати на південний захід «котла» частину танків, артилерії. Командуючий армії не дозволяв і не забороняв вести підготовку до прориву, але потім ставка Гітлера заборонила прориватися, наказавши «тримати Сталінград». Це було ще до наближення армійської групи генерал-полковника Гота. Більшість перекинутих засобів так і лишилася в районі Карповки.

— Який вплив, на вашу думку, може справити результат Сталінградської битви на війну в цілому? — запитали Паулюса?

— Я давно не мав оперативних зведень з інших ділянок фронту,— відповів фельдмаршал,— тому не можу судити про це.

М. М. Воронов звелів показати йому карту обстановки на всіх фронтах за станом на 2 лютого. Розглядаючи її, Паулюс недовіжливо

посміхався, даючи зрозуміти, що не вірить карті. Йому пояснили, що ця карта ведеться для орієнтації представника Ставки Верховного Головнокомандування Червоної Армії, а не спеціально приготовлена для бесіди з ним, Паулюсом.

— Ну, то як ви вважаєте?..— звернувся до нього М. М. Воронов. Повагавшись трохи, фельдмаршал відповів ухильно:

— Знаєте... солдатське щастя зрадливе...— і єхидно посміхнувся, ніби натякаючи, що й на їхній вулиці ще буде свято.

Значну частину бесіди було присвячено оцінці Сталінградської битви. Це питання порушив генерал М. С. Малінін.

— Як, на вашу думку,— чи можна операцію Червоної Армії по оточенню і знищенню вашої армії віднести до розряду класичних операцій?

Паулюсу явно не хотілося так високо оцінити перемогу противника, і він почав заплутувати питання. Нарешті, він, зітхнувши, відповів:

— Так, цю операцію Червоної Армії можна віднести до розряду класичних операцій...— Потім ніби схаменувся й додав: — Але й мою оборону в оточенні такий довгий час і в таких несприятливих умовах — при нестачі боєприпасів, пального, продовольства та зимового обмундирування — теж можна віднести до розряду класичних операцій.

Наші генерали відповіли на таку саморекламу німецького фельдмаршала пожвавленням і стриманим сміхом.

Відповідаючи на додаткові запитання, Паулюс, зокрема, пояснив, що незадовільне постачання його армії мало дві причини: по-перше, готуючись до зимівлі, армія лишила свої основні запаси і склади за Доном, де вони під час листопадового наступу Червоної Армії потрапили їй до рук; по-друге, «певні дилетанти» з оточення Гітлера запевнили його в тому, що авіація зможе підтримувати нормальне постачання армії.

* * *

На той час Паулюс ще не при звичався до нової обстановки й до повороту в житті, як не усвідомлював того, що у війні стався докорінний і остаточний перелом («Солдатське щастя зрадливе»). Він ще перебував під впливом Гітлера, який намагався до останнього дня здалеку керувати кожним його вчинком. Та й у полоні поряд ще був його начальник штабу генерал-лейтенант Шмідт — «рука і око партії в 6-й армії». Коли Л. О. Безименський приїхав забирати Паулюса на другий допит, той розгубився. «Що ж я їм скажу?..» — стиха бідкався він, одягаючись. А Шмідт йому крізь зуби: «Ти генерал-фельдмаршал німецького вермахту!..» Отже, він і повадився згідно з цією «лінією».

Потрібно було чимало часу, поки Паулюс — під впливом власного досвіду і подій на фронті — наважився «збунтуватися» проти Гітлера. Тільки восени 1944 р. він уперше звернувся до вермахту і до німецького народу з закликком порвати з нацизмом і з Гітлером. Пізніше, на Нюрнберзькому процесі, він допоміг радянському обвинувачеві довести безпосередню вину ряду поплічників Гітлера у воєнних злочинах. А вже проживаючи в Німецькій Демократичній Республіці, переконливо і нещадно засуджував тих, кого друга світова війна нічого не навчила.

Огляд джерел та літератури

ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА В ІСКРІВСЬКІЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІЙ ПРЕСІ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП

У постанові Центрального Комітету КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП» відзначається видатна роль створеної і керованої В. І. Леніним газети «Искра» в ідейній та організаційній підготовці революційної пролетарської партії, в розмежуванні з опортуністами, у згуртуванні на принциповій марксистській основі місцевих комітетів партії, цілої плеяди професіональних революціонерів. «Искра», за словами Леніна, об'єднала увесь цвіт революційного пролетаріату Росії¹.

Як і в усій Росії, на Україні загальною тенденцією ідейного розвитку найбільших соціал-демократичних організацій було поступове переможне утвердження в них ленінсько-іскрівського напрямку. Під впливом ленінської «Искры» і внаслідок діяльності у місцевих комітетах соціал-демократів-іскрівців соціал-демократичною пресою друкувалися цінні матеріали, що відігравали позитивну роль як у революційно-практичній, теоретичній роботі партії, так і в розвитку марксистської історичної науки, у висвітленні різноманітних подій минулого і сучасного крізь призму матеріалістичного розуміння історії.

У зведеному каталозі дожовтневої більшовицької періодики вказано, що в період підготовки ІІ з'їзду РСДРП на Україні виходили лише два видання, які можна віднести до послідовно іскрівських: катеринославський «Летучий листок» і «Киевский социал-демократический листок»². «Летучий листок» видавався з березня 1902 р. Катеринославським комітетом РСДРП, який, за свідченням Г. І. Петровського, вже наприкінці 1901 р. твердо став на позиції ленінської «Искры»: з 15 його членів за приєднання до «Искры» висловилися 12³. «Искра» позитивно оцінила випуск «Летучего листка» як одного з видів місцевої газети, що найбільш, очевидно, пристосований до умов нелегальної роботи⁴. Всього вийшло 8 номерів «Летучего листка» (останній — у січні 1903 р.). Після цього газета припинила своє існування, бо друкарню розгромили жандарми⁵.

Автори матеріалів, опублікованих на сторінках «Летучего листка», висвітлювали не лише суто місцеві проблеми, але й порушували загальноросійські питання. Так, половину другого номера «Летучего листка» займала гостра історико-публіцистична стаття «Самодержавство і політична свобода», в якій переконливо, на історичних прикладах викривалося царське самодержавство як лютий ворог народу. «...Досі немає в Росії порядку,— говорилося у ній,— незважаючи на те, що в будь-якій канцелярії в шафах знайдуться сотні книг, які начальство називає законами»⁶. В статті розповідалося про жахливі наслідки економічної кризи для робітничого класу, масове безробіття (лише в Катеринославі за рік налічувалося 5 тис. безробітних), пограбування селян царським урядом у ході викупної операції, проведеної згідно з реформою 1861 р. І за всі злигодні народних мас царизм нагороджує їх лише тим, що називає «віропідданнями». «Але так називати народ,— зазначалося в статті,— значить вважати його рабом, або, як говорили в стародавні часи, «підлимими людьми»⁷.

Теоретичні узагальнення передової статті «Самодержавство і політична свобода» конкретизувалися фактичними даними інших матеріалів, вміщених у цьому ж номері «Летучего листка». Так, у статті «Цар і жандарми» йшлося про масові

¹ Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП. Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р. К., 1973, стор. 5.

² Большевицкая периодическая печать (декабрь 1900 — октябрь 1917). Библиографический указатель, М., 1964, стор. 4, 15—16.

³ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3493, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁴ «Искра», № 36, 15 березня 1903 р.

⁵ Большевицкая периодическая печать, стор. 15, 16.

⁶ «Летучий листок», № 2, квітень 1902 р.

⁷ Там же.

арешти в Одесі, Москві, Харкові, Катеринославі, Києві, а у хронікально-інформаційній замітці — про масове повстання селян Полтавської губернії навесні 1902 р., коли «вся поліцейська зграя сховалася, налякана справедливим гнівом селян».

Антинародна суть царського самодержавства викривалася майже в усіх матеріалах «Летучего листка». Висвітлюючи в статті «Перше травня і 8-годинний робочий день» історію страйкової боротьби робітників Росії за скорочення робочого дня, газета показала лавірування царизму в зв'язку з могутніми виступами пролетаріату. Стаття закінчувалася такими словами: «Отже, уряд своїм законом 2 червня 1897 року обдурив робітників, проте робітники знають тепер, як потрібно боротися за зменшення робочого дня, знають, що для цього необхідні одностайність і товариські відносини між ними»⁸.

У статті «Перше травня і політична свобода» розповідалося про відзначення міжнародного пролетарського свята в Росії. Тут, зокрема, згадано і про святкування 1 травня 1900 р. в Харкові: «10 000 робітників залишили в цей день роботу: уряд хотів побити і кинути їх у в'язниці, але побоявся такої маси робітників і звільнив усіх заарештованих»⁹.

Великою заслугою «Летучего листка» слід вважати пропаганду ним марксистського погляду на розвиток класової боротьби в країні. Найбільші соціально-політичні заворушення серед селянства, інтелігенції, ліберальної буржуазії на початку XX ст. газета справедливо пов'язувала з дедалі зростаючим впливом на всі верстви населення революційної боротьби робітничого класу. «...Наша боротьба розбудила від сну весь російський народ», — писала вона¹⁰.

На сторінках «Летучего листка» вміщувалися також матеріали історико-біографічного жанру. В четвертому номері, наприклад, було надруковано біографічну замітку «Нова мітла» — про нового міністра внутрішніх справ Плеве. Перед читачем поставала похмура постать вірного царського сатрапа — людини, «позбавленої честі і совісті, яка б не задумалась умертвити половину Росії на догоду своєму повелителю», міністра, що «підібрав компанію розбійників, які гасать по Росії, б'ють, січуть і стріляють, катують революціонерів, одним словом, вишукують «крамолу» і рятують трон від революції». У цьому номері було також вміщено біографічний матеріал «Пам'яті героя» — про студента Балмашова, який убив попередника Плеве в міністерському кріслі — Сипягіна.

Балмашов — це одинак-герой, переслідуваний царизмом революціонер, який «довів, що не може бути країною рабів країна, в якій є такі герої». Отже, соціал-демократична газета зважала на те, що в той час народні маси співчували героям-одинакам — борцям проти царизму і цілком справедливо віддавала данину поваги мужності цих людей. Але, на нашу думку, це не було виявом симпатії до терористичних актів, як вважають деякі дослідники¹¹, бо в тому ж номері газети у статті «Селянські заворушення» показано, що не герої-одинаки принесуть народові свободу, що вирішальною силою революції є сам народ.

У статті з марксистських позицій висвітлювалася історія селянських рухів, що відбувалися навесні 1902 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Воронезькій губерніях. «Ми, соціалісти, — писалося в ній, — повинні кожному селянинові роз'яснити ганебну роль ката і грабіжника, яку відіграв царський уряд у заворушеннях цього року». «Летучий листок» розповів про жорстокі розправи карателів над повсталими селянами, викрив церковників як пособників царизму. Антинародну політику царизму щодо селян було засуджено в такому узагальнюючому висновку: «Стогін і зойки побитих, маса людей, закатованих до смерті, розорення селян — ось воін, царські самодержавні порядки! І яка потрібна безсоромність, щоб заявити, як заявив уряд, що різка зробила благотворний вплив на селян: вони, мовляв, заспокоїлись»¹².

Водночас автор цієї статті наголошував на нездоланності народу, який змушений був лише змінити форми своєї боротьби. Ніякі війська, підкреслював він, не врятують самодержавство, і переможна революція утвердить на нашій батьківщині свободу. Таким чином, на основі аналізу селянського руху «Летучий листок» дійшов висновку, що народ є вирішальною силою революції. Цією ж марксистською думкою пройняті матеріали, присвячені висвітленню боротьби робітничого класу. Отже, в цілому орган Катеринославського соціал-демократичного комітету правильно показував розвиток історичного процесу.

Певну роль в утвердженні матеріалістичного розуміння історії відіграв «Київський соціал-демократический листок» — нелегальний орган Київського комітету

⁸ «Летучий листок», № 2, квітень 1902 р.

⁹ Там же.

¹⁰ «Летучий листок», № 4, травень 1902 р.

¹¹ Л. Суярко. Осянні «Искрой» Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні, К., 1967, стор. 184.

¹² «Летучий листок», № 4, травень 1902 р.

РСДРП. 3 листопада 1902 р. до березня 1903 р. вийшло 9 номерів цієї газети*. Своїм керівним органом «Киевский социал-демократический листок» визнавав лєнінську «Искру». Про високий ідейно-теоретичний рівень вміщуваних у «Киевском социал-демократическом листке» матеріалів дбали видатні діячі революційної соціал-демократії В. В. Вакар, О. Г. Шліхтер та інші¹³. Фактичним редактором нелегального органу Київського соціал-демократичного комітету й інших його видань цього часу був В. В. Вакар — досвідчений журналіст-іскрівець і талановитий історик-публіцист. Значною мірою саме завдяки його зусиллям кожний факт висвітлювався у газеті «з соціал-демократичної точки зору»¹⁴.

В. І. Ленін проявляв великий інтерес до «Киевского социал-демократического листка» і вимагав регулярної та своєчасної доставки йому всіх номерів цієї газети¹⁵. Позитивно відгукнулася на вихід у світ «Киевского социал-демократического листка» лєнінська «Искра», опублікувавши в № 33 рецензію на це періодичне видання. «Искра» зазначала, що «Киевский социал-демократический листок» дуже вдало узагальнював дані про робітничий рух у різних місцевостях і певних галузях промисловості. З цього приводу «Искра» звернула увагу на два матеріали, опубліковані в другому номері «Киевского социал-демократического листка», а саме на статтю «Рух залізничних робітників», у якій було дано загальне зведення останніх відомостей про рух залізничних робітників у Ростові-на-Дону, Тихорецькій, Новоросійську, Катеринодарі, в Сибіру» і охарактеризовано «звірячу політику уряду щодо безправного робочого людю»; та на статтю «Лист залізничного робітника», в якій на прикладах київських залізничних майстерень Південно-Західної залізниці розкрило «яскраву картину тієї прірви пригнічення, куди «кинуті робітники, змалювано «те жалке становище, коли честь, свобода і совість можуть залежати від якої-небудь дрібної сошки... самодержавного начальника над сотнями людей»¹⁶.

Серед матеріалів інших номерів «Киевского социал-демократического листка» в рецензії «Искры» відзначалися суто історичні статті «Пам'яті декабристів» і «Ціні визнання генерала Драгомирова». На прикладах з історії визвольного руху в Росії київські соціал-демократи-іскрівці викривали реакційну антинародну суть царського самодержавства. В одному з номерів свого нелегального органу вони опублікували статтю, присвячену декабристам, вважаючи, що вона добре прислужиться революційній пропаганді. Матеріали історичного минулого «Киевский социал-демократический листок» вміло пов'язував з революційними завданнями сучасності. Справжнім продовжувачем справи декабристів проголошувався робітничий клас, хоч на початку ХХ ст. і змінилися умови боротьби, що зробило непридатними багато положень і вимог, які висували декабристи. В статті «Пам'яті декабристів» викладено деякі положення, які згодом увійшли в струнку і всебічну лєнінську концепцію історії декабризму. Заслуга автора (чи авторів?) цієї статті полягала в тому, що вони показали місце декабристів в історії всеросійського визвольного руху. «Історія записала імена декабристів, — зазначено в статті, — як перших у Росії свідомих і мужніх борців за широку особисту і політичну свободу проти царського самовластя, перших, якщо не рахувати небагатьох окремих письменників, як Радішев, Новиков, Княжнин»¹⁷.

Стаття «Пам'яті декабристів» вражала не тільки своїм глибоким науковим змістом, але й яскравою формою викладу. Тому для повного сприйняття сучасним читачем цих обох тісно зв'язаних між собою її позитивних сторін наведемо велику цитату: «Хто ж були декабристи? Крім солдат, які здебільшого погано розуміли справу і лише слухняно йшли за своїми любимими офіцерами, це були переважно офіцери, від прапорщиків до генералів, і саме любими офіцери. Це були ті офіцери, які в той вік, коли в армії панували не тільки зуботичина, але й шпіцрутени, прагнули вивести всілякі покарання з своїх полків; це були ті офіцери, які серед поголовних крадіжок суворо стежили за тим, щоб солдат одержував свою порцію м'яса і щоб чоботи його робилися не на картонних підметках; це були ті офіцери, які прагнули поширити серед своїх солдат письменність і взагалі сприяти їх розумовому розвитку; солдат в їх очах не був механізмом для маршрутування в ногу, а був живою людиною, що мислить і страждає. Такі вони були як офіцери. Але вони були не тільки освіченими офіцерами, вони були людьми, і причому кращими людьми свого часу. Більшість з них були дворяни, поміщики, майже

* Фактично вийшло 10 номерів, бо п'ятий номер друкувався двічі (28 грудня 1902 р. і 7 січня 1903 р.) і, до того ж, різного змісту.

¹³ Л. О. Ванханен, И. Л. Маньковская. Нелегальные издания псковских организаций. — «Вопросы истории КПСС», 1961, № 4, стор. 177.

¹⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), К., 1964, стор. 342—344.

¹⁵ Див. «Ленинский сборник» VIII, стор. 321.

¹⁶ «Искра», № 33, 1 лютого 1903 р.

¹⁷ «Киевский социал-демократический листок», № 3, 14 грудня 1902 р.

всі вони володіли селянами. Але всі вони ясно усвідомлювали, що кріпосне право — ганьба Росії, що воно гнітить і заважає кріпаків і розбещує поміщиків, і їх мета полягала в тому, щоб знищити цю ганьбу. Але кріпосне право знаходилося у тісному зв'язку з самодержавним ладом Російської імперії. Згодом, через 35 років після декабристського бунту, воно було відмінене самою ж самодержавною владою, але це було зроблено тоді, коли з'явилися в Росії у великій кількості фабрики і коли кріпосне становище селян виявилось можливим замінити не менш міцними кайданами економічного рабства фабричних робітників та і звільнених селян також; останні бунти в Полтавській, Харківській, Самарській губерніях свідчать, що становище селян не стало кращим від волі: і шмагають їх по-старому, з тією, правда, різницею, що тоді були власні поміщики, а тепер для цієї благородної справи вніджають губернатори і генерали в мундирах, з орденами на грудях.

Тоді, про воцарінні Миколи I, імператорська влада всією душею стояла за кріпосне право і не дозволила б його знищити. Тому в очах сучасників із знищенням кріпосного права було тісно пов'язане знищення самодержавства. І декабристи бажали й того, і другого; вони хотіли, щоб народ був вільний і щоб монарх був обмежений парламентом, який складається з виборних народних представників; деякі з них хотіли республіки. Таким було їх політичне завдання...»¹⁸.

Отже, незважаючи на відсутність у статті про декабристів, надрукованій в «Київському соціал-демократическом листке», деяких істотних аспектів пізніше цілісно оформленої лєнінської концепції (зокрема, визначення декабристів як дворянських революціонерів, підкреслення того безперечного факту, що вони були страшенно далекі від народу, тощо), в цілому основні положення цього матеріалу газети не суперечать оцінці В. І. Леніним діяльності декабристів.

Якщо в статті «Пам'яті декабристів» історичні факти використовувалися для ведення революційної пропаганди, то в статті «Цінні визнання генерала Драгомирова» вони були повністю підпорядковані викриттю реакційної антинародної ролі царизму. В ній прямо вказувалося на жандармські функції російського царизму, який наприкінці XIX ст. разом з імперіалістичними урядами Німеччини, Франції, Англії посилав війська для придушення народних рухів у Китаї і Греції, переконливо показано неспроможність «ура-патріотичного» зображення війн, що їх вела Росія, характерного для офіційної історіографії. Водночас автори статті таврували ганьбою царські війська за виконання ними кривавих езекуцій всередині країни над беззбройними робітниками і селянами, які не бажали миритися з своїм жахливим соціально-економічним становищем¹⁹.

Таким чином, у статті «Цінні визнання генерала Драгомирова» на основі узагальнення великого фактичного матеріалу доведено, що наприкінці XIX ст., коли дедалі більше набрав сили робітничий і селянський рух, війська в основному боролися з «ворогами внутрішніми», а не зовнішніми. Читачі «Київського соціал-демократического листка» переконувалися, що збройні сили — опора царизму, жорстокий ворог народних мас.

Дошкульних ударів завдав Київський комітет РСДРП і царським жандармам. У формі історичного фейлетону «До ювілею В. Д. Новицького», який вийшов окремих додатком до «Київського соціал-демократического листка», а згодом був передрукований у тридцять четвертому номері «Искры», висміювалися багаторічні безрезультатні спроби начальника Київського губернського жандармського управління генерала Новицького викоринити революційну «крамолу». Тисячі чоловік заарештовано, сотні засуджено і відправлено на заслання, а Київський соціал-демократичний комітет і його нелегальна друкарня існують — такий остаточний результат двадцятип'ятирічної діяльності генерала Новицького, ім'я якого обивателі Києва вимовляли з жахом і ненавистю.

Отже, київські соціал-демократи використовували навіть місцеві матеріали для популяризації революційних ідей. Саме завдяки тому, що «Київський соціал-демократический листок» не залишав поза увагою події місцевого життя, «які становили соціал-демократичний інтерес», він став «провідником соціал-демократичних ідей в масах... даючи робітникам політичне знання оточуючого життя»²⁰. В інформаційному матеріалі Київського комітету РСДРП*, опублікованому у цьому ж номері «Искры», вказано теми найважливіших статей, вміщених на сторінках «Київського соціал-демократического листка», а саме: таємні накази Драгомирова, студентські

¹⁸ «Київський соціал-демократический листок», № 3, 14 грудня 1902 р.

¹⁹ «Київський соціал-демократический листок», № 5, 7 січня 1903 р.

²⁰ «Искра», № 44, 15 липня 1903 р.

* Можна напевно твердити, що автором цієї статті в «Искре» був В. В. Ваккар, бо його лист до В. І. Леніна від 8 квітня (26 березня) 1903 р. містить тотожні з змістом і формою викладу положення (правда, в статті вони розвинуті і доповнені, як автор і обіцяв у вищепазваному листі). — Переписка В. І. Леніна з руководимих им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.), стор. 341—345.

сходки, ювілей Новицького, зловживання місцевої адміністрації, демонстрації, арешти, страйки, жакливі порядки на фабриках і в майстернях тощо. Різноманітна тематика матеріалів «Київського соціал-демократического листка», як згадував пізніше В. В. Вакар, переконливо свідчила, що на той час Київський комітет РСДРП «був у цілому іскрівським» і далеко пішов від рабочедельчества і економізму, які намагалися тримати робітників у вузькому колі економічних, безпосередньо близьких до них інтересів, проповідували теорію «стадій» тощо»²¹.

Ще навесні 1900 р. В. І. Ленін у «Проекті заяви редакції «Искры» і «Зари» визначив місце соціал-демократичної преси в розвитку марксистської науки: «...І в журналі і в газеті необхідне відображення всіх сторін руху, і ми особливо хотіли б підкреслити наше негативне ставлення до такого плану, щоб робітнича газета вміщувала на своїх сторінках виключно те, що безпосередньо і найближче торкається стихійного робітничого руху, віддаючи все, що стосується галузі теорії соціалізму, галузі науки, політики, питань партійної організації та інше, в орган «для інтелігентів». Навпаки, необхідне саме поєднання всіх конкретних фактів і проявів робітничого руху із зазначеними питаннями, необхідне висвітлення теорією кожного окремого факту, необхідна пропаганда питань політики і партійної організації серед найширших мас робітничого класу, необхідне внесення цих питань в агітацію»²². Ці важливі й відповідальні завдання дожовтнева більшовницька періодична преса виконала з честю, ставши найширшою публічною трибуною для пропаганди марксистсько-ленінської теоретичної думки. На основі останньої узагальнювались і факти історичного минулого та сучасного. Маючи щодо цього блискучий зразок ленінської «Искры», місцеві періодичні видання іскрівського напрямку прагнули публікувати найдостовірніший фактичний матеріал.

Тепер до цього матеріалу часто звертаються радянські історики. Правда, використовують вони його дещо однобічно: переважно в конкретно-історичному плані, як джерело фактичної інформації. Вважаємо, що на матеріалах дожовтневої соціал-демократичної (пізніше — більшовницької) преси необхідно показати її внесок у розвиток марксистсько-ленінської теоретичної думки і місце у становленні марксистсько-ленінського напрямку в історичній науці.

В. Г. Сарбей

²¹ В. Вакар (В. Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 г.), К., 1925, стор. 124.

²² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 4, стор. 314.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. Я. ДОБРОХОТОВ
СЛОВО ЛЕНИНСКОЙ ПРАВДЫ.
ПАРТИЙНАЯ ПРОПАГАНДА:
НАУКА, ИСКУССТВО.

Горький, Волго-Вятское книжное
издательство, 1972, 280 с.

Формування у радянських людей комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму є центром усієї ідеологічної роботи партії, зокрема її пропагандистсько-агітаційної діяльності. Природно, що ці питання займають важливе місце і в суспільно-політичній літературі. Лише за останні роки вони були широко висвітлені в різних збірниках, у книжках і монографіях.

Розкриттю важливого але недостатньо висвітленого аспекту партійної пропаганди — її науковості присвятили свої творчі пошуки П. М. Ткаченко, А. Г. Єфімов, П. В. Поздняков, В. І. Степаков, І. П. Дячко, Ф. Кротов та ін.

Однак багато проблем ще не розкрито повністю. До цього часу в літературі, особливо на Україні, не досліджено агітаційно-пропагандистську діяльність Рад, профспілок, комсомолу, майже не вивчено механізм дії пропаганди під час проведення народних свят і обрядів, а також масового політичного навчання.

До праць, що помітно заповнюють частину цих прогалів, належить і рецензована монографія. Проблеми ідеологічної діяльності партії автор розробляє не вперше.

Вже в своїх попередніх працях В. Я. Доброхотов показав себе глибоким знавцем виховної роботи, вмів пропагандистом марксистсько-ленінської теорії¹. Продовжуючи розробку невичерпної ленінської теми, він глибоко дослідив теоретичні і методичні основи пропаганди, специфіку її впливу на маси, проаналізував форми і методи агітаційно-пропагандистської роботи.

Особлива заслуга автора в тому, що, на-

писавши свою працю після XXIV з'їзду КПРС він висвітлив діяльність партійних організацій на фоні боротьби трудящих нашої країни за виконання грандіозних планів дев'ятої п'ятирічки, за розвиток науки і культури. Це дало змогу краще показати роль і місце пропаганди в усій системі ідейно-політичного виховання мас, виявити фактори, що посилюють її наступальність і ефективність. Висвітлення цих питань сприяє уточненню багатьох моментів пропагандистської діяльності. Для наочності досить розгалуженої і складної системи ідейно-політичного виховання мас автор користувався розробленою ним схемою. Він показав як впливають макро та мікросередовище (стор. 29—30), соціально-політичні, морально-етичні, соціально-біологічні фактори (стор. 38—42), а також стихійні процеси на виховну роботу (стор. 43).

Звичайно, не все тут нове, але В. Я. Доброхотов висвітлив ці питання глибше і яскравіше.

Книжка цінна й тим, що автор від конкретних фактів і прикладів прийшов до наукових узагальнень, дав корисні поради й рекомендації. Заслуговує, наприклад, на увагу його висновок про назрілу необхідність наукової розробки системи ідейно-політичного виховання у виробничих колективах з тим, щоб чітко визначити й розмежувати виховні функції різноманітних ланок, про доцільність погодження цієї системи з планами соціального розвитку колективів (стор. 36).

Автор детально розглянув наукові основи партійної пропаганди, її функції та принципи, ефективність пропагандистської роботи. Він уважно простежив, як розвивалося ленінське положення про комуністичне виховання трудящих у рішеннях Комуністичної партії, проаналізував шляхи їх втілення в життя.

Вказуючи на часте звертання багатьох авторів до окремих відомих положень В. І. Леніна про агітацію та пропаганду, Доброхотов зазначив, що з цієї теми важливо враховувати й інші думки Володимира Ілліча. Спираючись на ленінське розуміння агітації, автор розкрив складний «механізм» перетворення ідей у переконання, показав особливу роль у цьому процесі агітаційної роботи. Це особливо важливо, бо ще й тепер допускаються звужені, а то й помилко-

¹ В. Я. Доброхотов. Искусство убеждать, Горький, 1965; його ж. Учитъ, воспитывать, убеждать, М., 1968; його ж. Агитпропотдел ЦК большевистской партии в 1920—1921 гг., Горький, 1970; його ж. Как изучать политическую книгу, Горький, 1969.

ві погляди на агітацію, її місце й роль в ідеологічній роботі.

Окремі праці свідчать про відсутність у дослідників єдиної думки щодо спеціалізації та диференціації агітаторів і політінформаторів, завдань інституту політінформаторів та агітколективів². У рецензованій монографії якраз і дається наукове обґрунтування цих питань та ряду інших положень теорії і практики агітаційно-пропагандистської діяльності партії.

Разом з тим, окремі проблеми автором обґрунтовані не досить чітко. Зокрема, розкриваючи співвідношення пропаганди та агітації, авторові треба було, крім ленінських положень, навести слова Н. К. Крупської про те, що Володимир Ілліч розмежував дві функції агітації: функцію переконання, роз'яснення, озброєння мас теорією (саме це давало йому підстави вважати агітацію «різновидністю пропаганди») і функцію організації, згуртування, мобілізації трудящих для практичних дій. Ілліч, підкреслювала вона, ставив агітацію в тісний зв'язок не лише з пропагандою, але й з організацією³. Ці положення значно розширюють поняття «агітація», дають більш вірне уявлення про неї, про її співвідношення з пропагандою і організацією, а також про її місце як в ідеологічній, так і в організаторській роботі партії. В такому ж плані слід було визначити і розмежувати пропагандистські функції й інших ланок і засобів виховання.

Кілька глав книжки присвячені висвітленню основних принципів пропаганди: партійності, ідейності, історизму, правдивості, зв'язку з життям, ефективності та її критеріїв. Крім всебічного теоретичного розгляду кожного з них автор прагне показати, як добитися того, щоб виступи наших пропагандистів, лекторів, агітаторів, політінформаторів були витримані в дусі цих принципів.

Надзвичайно актуальним є викриття Доброхотовим реакційної суті антикомунізму, правого й «лівого» опортунізму. Спираючись на ленінське передбачення зміни тактики противників комунізму, автор детально і, що особливо цінно, оперуючи іноземними першоджерелами, дослідив зміну форм, удосконалення засобів і розширення кола проблем апологетів імперіалізму в ідеологічній боротьбі проти СРСР і всієї системи

соціалізму, проти міжнародного комуністичного і робітничого руху. Він розвинчав «найновіші» псевдонаукові теорії антикомуністів, їх намагання приспати пильність і класове чуття радянської людини, тонко й непомітно влити в неї отруту сумнівів, скепсису, нігілізму щодо наших ідей, мети, політики (стор. 47).

Дослідник наочно показав багатолітність антикомунізму, засобів і форм його пропаганди, методів дій (стор. 49). Одночасно він знайомить читача з методами боротьби проти них.

Рецензована праця допомагає аналізувати багатогранних проблем виховання, чинить мистецтву впливати на людей. В ній розкрито сучасні вимоги до пропагандиста, показано зростання ролі педагогіки, психології й логіки у виховній роботі, обґрунтовується необхідність підвищення культури мислення й мови пропагандиста.

Проаналізувавши результати проведених соціологічних досліджень в пропагандистській роботі автор, показав їх значення для практики. Вміле використання цих заходів допомагає партійним організаціям підвищувати рівень пропагандистської роботи, будувати її на наукових засадах. Багато уваги приділено також виявленню, підтримці та поширенню кращого досвіду пропагандистської роботи.

Книжка В. Я. Доброхотова — вагомий внесок у розробку важливих завдань ідеологічної роботи. Водночас не можна повністю погодитися з деякими твердженнями автора, наприклад, щодо труднощів у вихованні міської молоді (стор. 42—43). Довід показує, що вони при цілеспрямованій роботі комсомольських та інших громадських організацій в окремих містах уже подолані, в інших успішно долаються. Зустрічаються й інші, дрібні недоліки.

Проте в цілому праця наводить на роздуми, спонукає до нових пошуків в розробці численних проблем пропагандистської діяльності, в поліпшенні виховної роботи. Надзвичайно велика ємкість поняття «партійна пропаганда», широкий діапазон її принципів, рис, ознак, форм і методів, її проявів та взаємодії з іншими засобами ідеологічного впливу на маси. Все це, як вірно зазначив автор, вимагає залучення до цієї роботи партійних працівників і вчених-суспільствознавців, досвідчених пропагандистів і педагогів.

Рецензована книжка ще раз нагадує про необхідність розробки даної проблеми і науковцями нашої республіки.

Ф. П. Касьяненко

² Ф. Бурилов. Политическая агитация, М., 1971, стор. 7.

³ Н. К. Крупская. О коммунистическом воспитании, М., 1956, стор. 257, 409—410.

**М. Ф. КАРПЕНКО. ОРГАНИ
НАРОДНОГО КОНТРОЛЮ УРСР
В БОРОТБІ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ
ЛЕНІНСЬКОГО ПЛАНУ
ПОБУДОВИ СОЦІАЛІЗМУ
(1920—1934 рр.),**

*Редакційно-видавничий відділ
Дніпропетровського держуніверситету,
Дніпропетровськ, 1972, 246 с.*

Історія соціалістичного контролю в СРСР, особливо дослідження діяльності Робітничо-селянської інспекції, яка відіграла значну роль в побудові соціалізму, — одна з важливих наукових проблем радянської історіографії. Актуальність даного питання впливає з ролі, яку відіграв народний контроль у зміцненні Радянської влади, утвердженні соціалістичних виробничих відносин, залученні трудящих мас до управління державою, боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму.

В рецензованій книжці на основі широкого кола, головним чином, неопублікованих архівних джерел уперше розглядається багатогранна діяльність ЦКК—РСІ УРСР за весь період її існування, розкривається роль народного контролю в зміцненні союзу робітничого класу і селянства, удосконаленні державного апарату, здійсненні соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції.

Праця складається з шести розділів. У першому — аналізуються створення та діяльність органів соціалістичного контролю України в 1918—1920 рр., висвітлюється процес організації РСІ та її роль у зміцненні державного апарату республіки. Автор розглядає зміст ленінського плану реорганізації Робсельіну, який входив до загального плану нашої роботи, нашої політики, нашої тактики, нашої стратегії¹. Об'єднання ЦКК і РСІ було своєрідним і зберігало самостійність ЦКК як партійного органу і НК РСІ як органу Радянської влади, але встановлювало між ними органічний зв'язок. На основі великого фактичного матеріалу автор показує як відбувалась перестройка РСІ на Україні, комплектувався апарат контрольних органів у центрі і на місцях, поліпшувалась їх структура, вироблялись форми та методи роботи.

Другий розділ присвячений розгляду діяльності ЦКК—РСІ УРСР в галузі удосконалення державного апарату. Ряд питань досліджується вперше. Автор наводить численні дані про участь органів контролю в раціоналізації державного апарату, побудові його за принципами НОП, вивчає практичний внесок ЦКК—РСІ у здійснення суворого режиму економії в роботі державного апарату, налагодження звітності та обліку. З інтересом читаються сторінки розділу, де показана боротьба ЦКК—РСІ

проти бюрократизму і тяганини, аналізуються такі форми роботи органів контролю щодо поліпшення державного апарату, як чистка, шефство, соцусмісництво тощо. Становить інтерес аналіз діяльності ЦКК—РСІ в галузі військового будівництва та зміцнення Червоної Армії.

У третьому розділі показана роль ЦКК—РСІ в здійсненні соціалістичної індустріалізації. Органи контролю подали велику допомогу партії по втіленню в життя ленінських настанов щодо створення важкої індустрії. Вони активно сприяли раціоналізації промисловості, підвищенню продуктивності праці, запровадженню суворого режиму економії, поліпшенню капітального будівництва, прискоренню темпів індустріалізації, удосконаленню управління промисловістю.

У четвертому розділі досліджується діяльність ЦКК—РСІ, спрямована на здійснення ленінського кооперативного плану. На значному фактичному матеріалі автор розкрив участь органів контролю в соціалістичній перебудові села, розвитку кооперації, підготовці і здійсненні колективізації сільського господарства, організаційно-господарському зміцненні колгоспів, розвитку радгоспного будівництва. Показана боротьба ЦКК—РСІ проти перекурчів лінії партії в колгоспному русі. Підкреслюючи на XII з'їзді КП(б)У значення досягнутих партією успіхів у сільському господарстві, голова ЦКК—РСІ УРСР К. В. Сухомлин вказав, що «за них, разом зі всією КП(б)У, ударно бились і органи КК—РСІ»².

В п'ятому розділі висвітлюється роль ЦКК—РСІ у здійсненні культурної революції в республіці. Ці питання також розглядаються вперше. Подається цікавий матеріал про вклад органів контролю в ліквідацію неписьменності, розвиток народної освіти, удосконалення роботи вищої школи, діяльності культурно-освітніх установ і творчих організацій. Робиться правильний висновок, що в галузі культурного будівництва ЦКК—РСІ сприяли поліпшенню державного апарату, подоланню бюрократизму, піднесенню культурного і політичного рівня трудящих, підвищенню їх трудової та громадської активності в соціалістичному будівництві.

В шостому розділі автор характеризує ЦКК—РСІ як орган, в роботі якого брали участь сотні тисяч робітників і селян, що дало змогу здійснювати всеохоплюючий контроль на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Тут розглядаються численні форми і методи залучення трудящих до роботи в органах ЦКК—РСІ. Їх діяльність — яскраве свідчення втілення в життя вказівок В. І. Леніна про те, щоб «всю трудящу масу, і чоловіків і жінок особливо, провести через участь в Робітничо-селянській інспекції»³.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 443.

² XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1934, стор. 252.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 271.

Позитивним у дослідженні є висвітлення діяльності М. О. Скрипника, В. П. Затонського, К. В. Сухомлина, Р. Я. Терехова, Д. З. Лебеда і інших діячів КП(б)У у керівництві органами контролю республіки. Автор переконливо показав соціально-економічну і політичну роль ЦКК — РСІ у здійсненні ленінського плану побудови соціалізму. Заслужовує на увагу аналіз численних форм і методів їх роботи, багато з яких не втратили свого значення і сьогодні. В книжці проводиться думка, що в роботі ЦКК — РСІ контрольна функція не була головною, що провідне місце займали раціоналізація та економічний аналіз. Це свідчить про революційно-перетворюючу роль цього органу у побудові соціалізму.

Відзначаючи позитивні сторони книги М. Ф. Карпенка, слід назвати і деякі недоліки цього дослідження. У праці відсутні:

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

(Матеріали Республіканської
наукової конференції),
Ужгород, 1972, 216 с.

Інтернаціональне виховання трудящих нашої країни, в тому числі й молоді, є важливою складовою частиною всієї ідеологічної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу. XXIV з'їзд КПРС підкреслив у резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС, що партія «надає важливого значення вихованню всіх трудящих у дусі радянського патріотизму, гордості за соціалістичну Батьківщину, за великі звершення радянського народу, в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей»¹.

Почуття пролетарського інтернаціоналізму міцно увійшли в свідомість радянських людей. «Інтернаціоналізм, — вказував Л. І. Брежнев, — перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей»².

Отже, глибоке вивчення проблеми інтернаціонального виховання студентської молоді, узагальнення досвіду, нагромадженого в цій справі вищою школою, надзвичайно важливе. Цінними, безумовно, є нещодавно опубліковані матеріали республіканської наукової конференції, що відбулася на базі Ужгородського державного університету. Активну участь в її організації і проведенні взяли Закарпатський обком КП України, ректорат і партком Ужгород-

критика буржуазної історіографії соціалістичного контролю. При розгляді ленінського плану реорганізації Робсельгину слід було б розкрити боротьбу партії проти троцькістів, які саботували ленінські настанови щодо перебудови системи контролю в країні. ЦКК — РСІ внесла значний вклад у розвиток соціалістичної демократії, у справу поширення прав місцевих органів влади. Проте ці питання в книзі висвітлені фрагментарно.

В цілому рецензована книга — змістовна, цікаве дослідження і робить новий крок у вивченні історії соціалістичного будівництва в УРСР, в узагальненні історичного досвіду контрольних органів, які були створені за вказівками В. І. Леніна і діяли на основі розроблених ним принципів.

С. Г. Кащенко,
В. Ф. Шарана

ського університету, що є провідним вузом республіки по теоретичній розробці питань інтернаціонального виховання студентської молоді, узагальненню кращого досвіду в цьому напрямку.

Опубліковані у збірнику матеріали можна умовно поділити на дві частини: проблемно-теоретичні та практично-узагальнюючі.

Серед досліджень першої частини на особливу увагу заслуговують доповіді секретаря Закарпатського обкому партії, канд. іст. наук Г. І. Шманька «XXIV з'їзд КПРС про комуністичне виховання молоді», проректора Ужгородського університету І. М. Чаварги та доц. кафедри історії КПРС М. П. Макари «Актуальні питання інтернаціонального виховання студентської молоді в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України», зав. кафедрою філософії Київського політехнічного інституту, проф. В. І. Войтка «Методологічні проблеми інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання студентської молоді», доц. кафедри філософії Ужгородського університету М. І. Блецкана «Класики марксизму-ленінізму про соціально-економічні умови встановлення поняття «інтернаціональне». Автори конкретизують основні завдання інтернаціонального виховання студентської молоді, що випливають з історичних рішень XXIV з'їзду КПРС, розкривають єдність шляхів розвитку та форми зближення соціалістичних націй, досліджуючи діалектику національного та інтернаціонального в нашому суспільстві.

В теоретичному плані особливу цінність становлять матеріали, що викривають політику й ідеологію буржуазного націоналізму, сіонізму та космополітизму: Л. Й. Голдовського «Викриття реформістських теорій націй як важливий засіб інтернаціонального виховання», С. М. Білака «Критика буржуазного націоналізму — дійовий засіб інтернаціонального виховання студентів», О. І. Тарабана, С. М. Білака «Спростування буржу-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228.

² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 24.

азно-націоналістичних фальсифікацій історії Закарпаття і Буковини та його значення для інтернаціонального виховання молоді».

Актуальні питання інтернаціонального виховання порушені Л. М. Глазовим («Історія утворення і розвитку Союзу РСР та його значення в інтернаціональному і патріотичному вихованні молоді»), Л. М. Овчаренком («Науковий світогляд як основа інтернаціонального виховання студентів»), Є. Б. Мазаєвою («Деякі методологічні питання інтернаціонального виховання»), І. Ю. Кашулою («Використання прогресивної ідейної спадщини в інтернаціональному вихованні студентів»).

На конференції було зроблено понад 90 доповідей і повідомлень. Значна частина науковців, партійних та громадських працівників присвятили свої виступи теоретичним аспектам всієї проблеми. М. П. Макара, І. М. Чаварга говорили про інтернаціональне виховання студентів у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, показали ступінь теоретичної розробки даної проблеми науковцями країни і республіки. Цілковито справедливо підкреслено, що інтернаціональне виховання у вищій школі повинно проходити через весь учбовий процес.

Багато матеріалів, вміщених у збірнику, висвітлюють і узагальнюють форми і методи інтернаціонального виховання студентської молоді в учбовому процесі. Виховання радянського студентства в дусі пролетарського інтернаціоналізму, прищеплення їм почуття класової свідомості відбувається, перш за все, на лекціях і семінарських заняттях з суспільних наук зокрема, у процесі викладання історії КПРС. На цьому зосередили свою увагу П. П. Колінько, О. І. Корабельщикова, І. С. Кулагін, Н. І. Зяблицька, М. Ф. Фомічова і М. Г. Паламарчук, К. О. Куценко.

Вже перестало бути дискусійним питання про можливість виховання студентів у дусі пролетарського інтернаціоналізму в процесі вивчення природничих наук. Знайомлячись із досягненнями вітчизняної і передової зарубіжної науки, студенти вчаться любити свою Батьківщину, з повагою ставляться до наукових досягнень інших народів. Про це йшлося зокрема у повідомленнях О. О. Семрада, М. І. Голосея. Викладачам природничих дисциплін слід і надалі збагачувати арсенал форм і методів виховання в процесі викладання своїх дисциплін, тісно пов'язувати природні знання з соціально-політичними.

Багато уваги у збірнику приділено інтернаціональному вихованню студентів у процесі викладання іноземних мов і мов народів СРСР.

Окрема група матеріалів збірника — це узагальнення форм і методів виховання студентів у дусі пролетарського інтернаціоналізму у позалекційний час. Заслужують на увагу повідомлення В. П. Чорнія і Л. Г. Баїка, в яких узагальнено досить цікавий досвід інтернаціонального виховання, нагромаджений у Дрогобицькому педагогічному інституті, акцентується увага присутніх на найефективніших формах і методах. Одним з важливих видів позалекційної роботи у справі інтернаціонального виховання студентської молоді є клуби дружби, створені у багатьох вузах республіки. Про досвід їх роботи, значення та перспективи йдеться у повідомленнях О. В. Опаленика, В. А. Савинця, А. В. Іванченка, К. П. Кіндрата, А. М. Воробйова та інших.

Проблеми використання інтернаціональних традицій радянського музичного мистецтва у вихованні студентської молоді присвятили свої виступи секретар партійного бюро Тернопільського фінансово-економічного інституту В. М. Піча та викладач естетики цього вузу А. І. Комарова.

В цілому конференція узагальнила нагромаджений у вузах республіки досвід виховання студентства на ідеях пролетарського інтернаціоналізму, виробила науково обгрунтовані рекомендації щодо вдосконалення вузівської системи патріотичного та інтернаціонального виховання майбутніх фахівців.

Але збірник не позбавлений і ряду недоліків. У ньому вміщено мало матеріалів, які б безпосередньо розкривали великий досвід партійних і комсомольських організацій вузів у вихованні студентської молоді в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Недостатньо висвітлені ті питання, що ще потребують свого вирішення. Недоліки в цій справі лише перелічуються, не вказуються чітко їх причини і шляхи подолання.

У праці вміщено кілька статей, присвячених викриттю буржуазного націоналізму, реформізму, але вони носять загальний характер, не розкривають думки. Стаття ж Ю. М. Розенфельда про визначення ролі інтернаціонального виховання студентства в умовах сучасної боротьби двох ідеологій до того ж погано відредагована, має неточності й невірні формулювання.

Проте відмічені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки збірника — першої спроби теоретичного обгрунтування і узагальнення досвіду інтернаціонального виховання студентської молоді.

М. О. Буцько,
Є. Т. Соломко, І. Ф. Король

Л. Г. МЕЛЬНИК.
ТЕХНІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ
НА УКРАЇНІ У ХІХ ст.,

Видавництво Київського університету,
К., 1972, 240 с.

Промисловий переворот у Росії, який поклав початок періоду, що безпосередньо передував соціалістичній революції і вивчення особливостей якого надзвичайно важливе для розуміння її передумов, тривалий час привертає увагу радянських істориків. Ця подія ніби узагальнює всі аспекти економічного розвитку країни в епоху капіталізму. Ось чому рецензована монографія — актуальне наукове дослідження, в якому методологічно вірно і досить широко поставлено проблему промислової революції стосовно України — однієї з найважливіших частин Росії в цілому.

Спираючись на положення класиків марксизму-ленінізму, автор цілком справедливо зазначає, що головним змістом індустріальної революції була швидка і глибока зміна суспільних відносин, а перетворення в техніці виробництва лише сприяло цьому (стор. 5—6). Тимчасом для зарубіжної буржуазної історіографії характерною є тенденція зводити промислову революцію винятково до явищ технічного прогресу. Праця Л. Г. Мельника протистить також поширенню у частині нашої літератури помилковим твердженням про те, що це явище має два різні боки — техніко-економічний і соціальний, які хронологічно не співпадають.

В дослідженні розглянуто практично всі галузі народного господарства тогочасної України: обробну й добувну промисловості, транспорт, сільське господарство. Перевага такого широкого підходу очевидна, бо тільки за цієї умови може бути визначена дійсна економічна ефективність нових методів у техніці та в організації виробництва, і тільки при такому узагальненому огляді стану народного господарства можуть бути виявлені передумови радикального зламу в суспільних відносинах. Складна постановка проблеми в рецензованій праці ще більше ускладнюється тим, що економічні процеси, які відбувалися на Україні, розглядаються автором на фоні і в органічному зв'язку з загальноросійськими процесами. Л. Г. Мельник повністю усвідомлює і обґрунтовує необхідність саме такого вивчення досліджуваного ним питання (стор. 11, 64 та ін.).

Правильна методологічна позиція дослідника дала йому змогу вірно вирішити важливі елементи проблеми промислової революції, які до цього часу як у спеціальних, так і в узагальнюючих історичних працях вирішувалися спірно або незадовільно. Заслугою схвалення й те, що технічний переворот він розглядає не як одноактне явище, а як певний процес і визначає його періоди (стор. 236—237).

У праці переконливо і, з погляду вивчення цього питання в майбутньому, пер-

спективно визначено роль поміщицького промислового підприємництва. Оскільки промисловий переворот означав розширення сфери дії закону додаткової вартості, автор цілком логічно вилучає заспокане на праці кріпаків поміщицьке підприємство (навіть коли в незначній мірі практикувалася наймана праця) з явищ, які безпосередньо виражають собою промислову революцію. Воно може розцінюватися лише як віддалена її передумова (стор. 62—63).

Л. Г. Мельник помітив, і це, безумовно, варте уваги, що в 60-х—80-х роках ХІХ ст., у період розвитку промислового перевороту процес витіснення великими механізованими підприємствами дрібних і середніх промислових закладів з ручною працею не скрізь був однаковим. В окремих галузях (шкіряній, деревообробній, олійній, борошномельній) ці заклади продовжували існувати поряд з фабричними (стор. 65). Заслугують на високу оцінку й економіко-географічні дослідження, що містяться в рецензованій праці (стор. 142—146).

Автор відзначив вплив урядової політики на промисловий розвиток та розширення мережі механізованих шляхів сполучення. Викликають інтерес конкретні відомості про проникнення купецтва в цукрове та суконне виробництва (стор. 16—22); про перші заклади, на яких використовувалися парові машини (стор. 22—25); висновки про формування буржуазії насамперед за рахунок «обуржуазаних» поміщиків (стор. 71—73) тощо.

Разом з тим, широкі тематичні рамки дослідження вплинули на повноту висвітлення окремих його розділів. Особливо недостатньо з'ясовано тему перебудови суспільних відносин як вияву основної суті промислової революції. Хоч, як зазначалося вище, теоретично автор і вірно розуміє суть досліджуваного ним явища, однак це не знайшло свого повного вияву в конкретній частині праці. Не зовсім ясно, як він уявляє собі взаємодію поняття «технічний переворот» і «промисловий переворот». Доводиться з жалем констатувати, що характеристика лісопильної та деревообробної промисловостей, наприклад, позбавлена соціального аспекту (стор. 111—114), що показ розвитку сільського господарства на Півдні України у праці майже повністю зведено до питання про використання машин (стор. 208—221). Проте цей відступ автора від вірної й принципово важливої методологічної установки, сформульованої ним самим, до деякої міри пом'якшується тим, що зміст глав, у назвах яких йдеться про суто технічні процеси в різних галузях промисловості й на транспорті, фактично розкриває не так технічні, як техніко-економічні процеси.

Розглядаючи в загальній картині промислового перевороту питання, пов'язані з розвитком сільського господарства, слід було б звернути увагу не лише на вивчен-

ня технізації сільськогосподарського виробництва, а й, в основному, на ту роль, яку відіграла ця галузь народного господарства у швидкому розвитку індустрії та транспорту. Хотілося б, зокрема, більшої повноти у розкритті питання про спеціалізацію землеробства та тваринництва у зв'язку з дедалі зростаючою потребою в сировині для промисловості.

Окремі висновки дослідника здаються не зовсім переконливими. Так, зосередження купецького капіталу в другорядних галузях промисловості навряд чи можна пояс-

нити лише поміщицькою монополією у винокурінні та цукроварінні (стор. 12), оскільки за іншого стану матеріальних достатків купецтва так звані «другорядні» галузі могли б подолати свою примітивну форму.

Та, зрештою, всі ці огріхи і недогляди не псують загального враження від цієї загалом хорошої книжки, позначеної новаторством у підході до, здавалося б, уже вирішеної проблеми.

П. Г. Риндзюньський

М. МУХАМЕДЖАНОВ.
*МОЛОДЕЖЬ И РЕВОЛЮЦИЯ.
У ИСТОКОВ МЕЖДУНАРОДНОГО
РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ
МОЛОДЕЖИ,*

изд-во «Мысль», М., 1972, 355 с.

Поняття «революція» і «молодь» завжди були нерозривними. Особливо вони зблизилися тепер, коли капіталістичний світ безперервно потрясають бурхливі виступи грудящої молоді та студентства. Молодіжний рух став складовою частиною демократичних сил, які борються за життєві інтереси трудящих мас, мир і безпеку, соціальне та національне визволення народів. «Це зміцнює впевненість у тому, — відзначав у привітанні учасникам Всесвітньої зустрічі трудящої молоді Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — що молодь, впливаючись в ряди робітничого руху, вступаючи у профспілки та масові демократичні організації, може внести важливий, прямо скажемо, необхідний вклад у вирішення історичних завдань нашого часу»¹.

На Заході добре розуміють, що на сучасному етапі жодне важливе політичне питання не може бути розв'язане без участі молодого покоління, «що суспільство, — висловлюючись словами французького журналу «Рев'ю де дефанз насьональ», — яке відкидається молоддю, за самою своєю суттю є суспільством без майбутнього і, тому, приреченим».

Кожне покоління борців, приходячи у революцію своїми шляхами, органічно продовжує справу старших, спирається на їх досвід, враховує уроки історії.

Молодим борцям наших днів, у виступах яких часто ще відчувається відсутність політичного досвіду, недостатній зв'язок з авангардом революційної боротьби — пролетаріатом, стихійність і незрілість, вкрай необхідне марксистсько-ленінське вчення і практичний досвід міжнародного комуністичного руху молоді. Боротьба з ідеологічними противниками стала нині одним з найактуальніших завдань радянської історіографії.

Рецензована монографія М. М. Мухамеджанова «Молодежь и революция» присвячена висвітленню історії молодіжного комуністичного руху з кінця XIX ст., тобто з моменту виникнення перших пролетарських юнацьких спілок, і до III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу Молоді (1922 р.), коли міжнародний комуністичний рух молоді вийшов на шлях боротьби за створення масових молодіжних організацій.

Автор широко використав архівні матеріали, літературу і пресу тих років, досягнення сучасної радянської та зарубіжної історіографії тощо. Чимало документів уведено до наукового обігу вперше.

В той час відбулися події величезної ваги, які стали віхами на важкому шляху революційної боротьби молодих борців.

В 1907 р., при сприянні лівих соціал-демократів, було проведено першу міжнародну конференцію соціалістичних юнацьких організацій і вироблено програму діяльності створеного на цій конференції Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді. Це, як справедливо зауважує науковець, означало «перемогу концепції В. І. Леніна та К. Лібкнехта з проблем революційного виховання робітничої молоді» (стор. 47). В 1915 р., коли лідери II Інтернаціоналу та більшість соціал-демократичних партій стояли на шовіністичних позиціях «захисту вітчизни», кращі представники революційної молоді зібралися у Берні, щоб висловити свій протест проти братовбивчої війни. В обставовці, коли Велика Жовтнева соціалістична революція активізувала світовий революційний процес і спричинила виникнення у багатьох країнах комуністичних партій, у березні 1919 р. було створено III, Комуністичний Інтернаціонал. В листопаді того ж року організаційно оформилась його секція — Комуністичний Інтернаціонал Молоді. Почався комуністичний етап молодіжного руху.

Широкі хронологічні рамки дослідження, конкретно-історичний аналіз революційного руху в окремих країнах (у Німеччині, Росії, Франції, Голландії, Бельгії, Швеції, Швейцарії та ін.) та в міжнародному масштабі (на конгресах Ко-

¹ «Правда», 11 листопада 1972 р.

муністичного Інтернаціоналу, Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу, Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді, Комуністичного Інтернаціоналу Молоді і т. д.) дали змогу авторові узагальнити досвід молодіжного руху більш як за два десятиліття. Цей досвід переконує, що рух робітничої молоді завжди був складовою частиною загальнопролетарського руху, що вирішення корінних проблем молодого покоління стає можливим лише з перемогою соціалістичної революції. Суспільний темперамент, прагнення до активних дій, самовідданість молоді стануть корисними для революційної справи тільки в тому разі, коли молоді борці будуть озброєні революційною теорією і працюватимуть під керівництвом бойового авангарду робітничого класу — комуністичної партії. «Історія міжнародного комуністичного молодіжного руху», — зазначає дослідник, — показує, що запорукою всіх успіхів є неухильне дотримання принципів марксизму-ленізму та пролетарського інтернаціоналізму. Всяка спроба підвести під молодіжний рух іншу ідейну базу, іншу політичну основу позбавляє його перспективи, прирікає на безсилля і безплідні блукання» (стор. 354).

Велика заслуга у визначенні політичного курсу молодіжного руху належить В. І. Леніну. Тема «Ленін і молодь» складає найважливішу частину книжки М. Мухамеджанова. Автор розкриває глибокий теоретичний зміст ленінських праць, що стосуються проблем робітничого та молодіжного руху, показує їх вплив на розвиток революційної свідомості молодих борців. Особливо вдалим з цієї точки зору є другий розділ — «Соціалістичний Інтернаціонал Молоді в роки першої світової війни». У книзі узагальнено великий фактичний матеріал, що висвітлює особисту участь Володимира Ілліча у поданні практичної допомоги молодіжним організаціям. «Протягом моєї 15-річної діяльності в міжнародному соціалістичному русі, — писав у своїх спогадах В. Мюнденберг, — я багато чого навчився у відомих діячів міжнародного робітничого руху, але я не можу згадати нікого, хто як людина і політик ближче б стояв до молоді і політично більше впливав би на пролетарську молодь, як Володимир Ілліч Ленін»². У праці переконливо розбито твердження деяких буржуазних фальсифікаторів, нібито В. І. Ленін і партія більшовиків не виявляли інтересу до молоді та її проблем³.

² Ближе всех. Ленин и юные интернационалисты. Сб. документов и материалов, М., 1968, стор. 3.

³ Докл. див. В. Привалов. КИМ глазами фальсификаторов. — «Молодой коммунист», № 10, 1969.

Заслугою автора є й те, що в своєму дослідженні він висвітлює також революційний рух молоді в Росії. Комсомол молоді Республіки Рад виступає в рецензованій монографії як опора Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, як його найбільш згуртований і зрілий бойовий загін. М. Мухамеджанов зазначає, що рух робітничої молоді в Росії, починаючи з моменту його виникнення під керівництвом партії більшовиків, міцно стояв на принципах пролетарського інтернаціоналізму, що РКСМ відразу влився в єдиний потік молодих комуністів усіх країн, щедро ділився досвідом своєї роботи з зарубіжними комуністичними спілками молоді, був ініціатором постановки ряду принципових питань міжнародного молодіжного руху, що вирішувалися на конгресах КІМ.

З проблемами сьогодення перекликаються ті розділи книжки, де йдеться про становлення КІМ — принципово нової комуністичної організації, про боротьбу проти ідеї «юнацького авангардизму» і, особливо, про оцінку ролі молодого покоління в революційній боротьбі і розуміння характеру взаємовідносин молодіжних спілок з комуністичними партіями. Ці питання, які детально розглянуті в книзі, викликають далеко не академічний інтерес, оскільки сучасні «друзі молоді» намагаються протягнути у молодіжний рух давно відкинуті революційною теорією і практикою анархістські та «лівореволюційні» лозунги 20-х років.

Таким чином, у цікавій і потрібній монографії М. Мухамеджанова висвітлено складний комплекс проблем, пов'язаних з виникненням і розвитком міжнародного комуністичного молодіжного руху та принципів партійного керівництва цим рухом, досліджено важливий період, коли закладалися підвалини сучасного комуністичного молодіжного руху. Заслугове на увагу те, що цілий ряд питань автор ставить і вирішує уперше в історико-партійній науковій літературі.

Разом з цим, необхідно зробити й кілька зауважень. Книжка значно виграла б, якби автор довів дослідження до кінця 1923 р., тобто до завершення післявоєнного революційного піднесення, викликаного Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Крім того, зміст монографії дещо збіднений відсутністю матеріалу про молодіжний рух у країнах Сходу. В огляді літератури не названо праць зарубіжних авторів з досліджуваної теми.

В цілому ж монографія «Молодь і революція» є вагомим вкладом в історіографію ВЛКСМ та міжнародного руху молоді. Вона, безумовно, послужить важливим стимулом для дальших творчих пошуків у цій галузі.

Б. М. Забарко

В. С. ПАРСАДАНОВА.
ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО
ФРОНТА В ПОЛЬШЕ

(1944—1946 гг.),
 изд-во «Наука», М., 1972, 270 с.

Проблеми історії народів братніх соціалістичних країн, питання їх боротьби під керівництвом марксистсько-ленінських партій за національне і соціальне визволення в роки другої світової війни, становлення народно-демократичних режимів, соціалістичного будівництва та ін. постійно привертаять увагу радянських дослідників. Рецензована праця В. С. Парсаданової присвячена створенню та початку діяльності Національного фронту (тепер Фронт єдності народу) Польщі.

Відразу ж слід зауважити, що до виходу монографії у світ у радянській історіографії питання формування та діяльності Національного фронту Польщі в 1944—1946 рр. висвітлювалися лише побіжно при аналізі інших явищ суспільно-політичного життя. Виняток становить хіба що колективне дослідження «Очерки истории Народной Польши», видане 1965 р. Інститутом слов'язнознавства АН СРСР. В ньому цей період досліджений більш ґрунтовно. Варто також підкреслити, що автор використала широкі архівні та літературні джерела, зокрема маловідомі документи ряду центральних радянських та польських архівів, значну кількість опублікованих документів і матеріалів, а також радянську і польську (в тому числі підпільну) пресу тих років.

Історик розповідає про боротьбу Польської робітничої партії за створення єдиного фронту народних мас, його розширення та зміцнення напередодні, під час і відразу ж після визволення Польщі військами Радянської Армії і Війська Польського на фоні тієї політичної та суспільно-економічної ситуації, що склалася в країні. ППР (виникла в січні 1942 р.), яка від початку свого існування поставила собі за мету боротьбу за національне і соціальне визволення народу, намагалася згуртувати навколо себе робітничий клас, інші верстви трудящих, а також всіх тих, хто прагнув скинути ярмо поневолювачів. Тому вже на початку своєї діяльності вона висунула перед іншими політичними партіями ідею створення широкого антифашистського народного фронту. Але, переконавшись у неможливості реалізації цього задуму через антинародну діяльність буржуазного підпілля, керованого з Заходу, ППР розробила концепцію Національного фронту як політичного союзу робітників, селян і трудової інтелігенції без участі буржуазних емігрантських сил. Втіленням саме такої концепції в життя була поява на політичній арені Польщі Крайової Ради Народової (в ніч на 1 січня 1944 р.). У її створенні взяли участь, крім ППР, лівіця Робітничої партії польських соці-

алістів, радикальне крило Селянської партії, підпільні профспілки, групи демократичної інтелігенції та ін.

Не сумніваючись у доцільності структури монографії, хочеться висловити деякі побажання щодо висвітлення діяльності ППР у справі згуртування народних мас у час, який передував створенню КРН. Оскільки хронологічно цей період виходить за рамки дослідження, автор охарактеризувала його побіжно (стор. 30—33). Здається, що цьому дуже важливому етапові діяльності ППР доцільно було б приділити більше уваги, можливо навіть за рахунок незначних скорочень інших місць, бо читачеві, не завжди добре обізаному з перипетіями політичної боротьби в польському суспільстві 1942—1943 рр., буде важко зрозуміти перехід до наступного етапу. Правда, у вступі автор попереджає (стор. 10), що дослідження є продовженням попередніх праць, але оскільки вони публікувалися значно раніше, то читач їх не завжди знайде.

Щодо висвітлення ролі партії та характеристики умов, у яких їй доводилося працювати в наступні роки, тобто після виникнення КРН і Польського Комітету Національного Визволення, слід підкреслити правильну думку історика про те, що з встановленням народно-демократичної влади в країні завдання фронту не вичерпалися, а, навпаки, значно розширилися. Аналізуючи документи Польської робітничої партії, В. С. Парсаданова пише, що «фронт — не перехідне явище, необхідне лише на період війни, а умова побудови нової Польщі, головна зброя робітничого класу і ППР» (стор. 68).

Безперечною заслугою дослідниці є детальна характеристика діяльності всіх політичних партій, починаючи з відверто буржуазних і закінчуючи різними течіями в робітничому та селянському рухах. У монографії глибоко розкриті програмні положення Польської соціалістичної та Селянської партій, добре відтворений процес їх ідейно-політичного прозрівання під впливом оточуючої дійсності та наполегливої роз'яснювальної роботи Польської робітничої партії. У цьому плані слід звернути увагу на той факт, що автор чи не найбільшого значення надала аналізу діяльності ППР, спрямованої на подолання розколу в робітничому класі та селянському русі.

Однією з умов остаточного формування й розгортання діяльності Національного фронту було також створення міцного робітничо-селянського союзу. Тому не можна не сказати про зв'язки ППР та інших демократичних партій з Польською селянською партією, створеною на противагу решті Селянської партії С. Міколайчиком, який претендував не лише на роль «селянського вождя», але й на керівне становище своєї партії в державі, що насправді означало б ліквідацію народно-демократичного ладу. Варто наголосити, що в монографії, чи не уперше в радянській іс-

торіографії, проведений детальний і аргументований критичний аналіз програмних вимог цієї буржуазної партії (стор. 164—166), а також висвітлено копітку й наполегливу роботу ППР щодо розкриття справжнього обличчя її керівництва. На сторінках дослідження показано, як кінець кінцем послідовна боротьба партії проти легального центру всієї польської контрреволюції завершилася повною перемогою, політичним виразом якої був блискучий успіх партії Національного фронту на виборах до Сейму в січні 1947 р., що свідчило про зміцнення і поглиблення бойового союзу робітничого класу та селянства (стор. 250—262).

Окремо хочеться відзначити величезну допомогу польському народові на всіх етапах його боротьби за національне і соціальне визволення з боку братнього радянського народу, що значною мірою допомогло силам Національного фронту домогтися остаточної перемоги народно-демократичного ладу.

На жаль, у праці є деякі недоліки. Так, з невідомих причин на стор. 23 автор стверджує, що С. Міколайчик з червня 1943 р. очолював польський емігрантський уряд, тоді, як в дійсності це сталося 14 липня 1943 р. У бібліографії В. С. Парсadanова на стор. 8 називає колективну працю польських істориків «Польское рабочее движение в годы войны и гитлеровской оккупации», видану 1964 р. у Варшаві, не вказуючи чомусь, що книжка вийшла 1968 р. у перекладі на російську мову, як це, до речі, зроблено відносно праці «Пять лет Народной Польши» (та ж стор.). В окремих випадках мають місце різні написання одного і того ж терміну (стор. 11 і 37, 39 і 52) тощо.

Перелічені недоліки незначні й істотно не впливають на якість загалом відмінної монографії з історії братньої соціалістичної Польщі.

Ю. І. Макар

Хроніка та інформація

СЕМІНАР НАУКОВИХ СПІВРОБІТНИКІВ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ ОБКОМІВ КП УКРАЇНИ

У березні — квітні ц. р. Вища партійна школа при ЦК КП України організувала місячні курси перепідготовки працівників партійних та радянських органів і установ, на які також були запрошені наукові співробітники партійних архівів обкомів партії.

Інститут історії партії ЦК КП України, що здійснює науково-методичне керівництво обласними партійними архівами, одночасно з курсами перепідготовки провів п'ятиденний семінар з науковими співробітниками партархівів. Доповіддю «Завдання і діяльність Інституту історії партії ЦК КП України у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» його відкрив заст. директора Інституту історії партії ЦК КП України проф. Г. М. Мультих. Він розповів про досягнення інституту в галузі історико-партійної науки за останні роки, дав коротку характеристику окремим науковим працям і публікаціям, докладно зупинився на завданнях і напрямках роботи інституту, які випливають з рішень XXIV з'їзду партії, в справі розробки і пропаганди історії КПРС, історії КП України, публікації документів і матеріалів по найважливіших періодах і окремих проблемах діяльності партійних організацій республіки.

Наукові співробітники партархівів прослухали лекції к.і.н. П. І. Павлюка про історію створення вищої науково-дослідної установи нашої партії — Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, збирання і видання літературної спадщини основоположників наукового комунізму — К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна.

Відповідно до програми семінару про сітку державних архівів СРСР, зміст документів та організацію їх зберігання в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР розповіли начальник організаційно-методичного відділу Архівного управління при Раді Міністрів УРСР В. С. Коновалова і директор ЦДАЖР УРСР В. В. Кузьменко.

Заступники головних редакторів «Українського історичного журналу», д. і. н. І. І. Коломійченко та журналу «Архіви України» І. П. Кравченко ознайомили науковців партархівів республіки

з напрямками та планами роботи журналів, закликали їх частіше виступати з статтями та добірками документів.

Значне місце у роботі семінару було приділено питанням практичної роботи партійних архівів. По проведенню удосконалення науково-технічного упорядкування фондів, розробці науково-довідкового апарату та організації і методики підготовки збірників документів виступили з лекціями старші наукові співробітники інституту Д. С. Шедрина, В. О. Замлинський, Т. М. Колішер.

Учасники семінару побували у Центральній реставраційній майстерні фотолaboratorії Архівного управління, де заст. завідуючого її Є. А. Петренко ознайомила присутніх з організацією та проведенням реставраційно-палітурних робіт, мікрофільмуванням і відновленням документів тощо.

З аналізом звітів роботи партійних архівів обкомів партії за 1972 р. і планів їх роботи на 1973 р. виступили інструктори інституту — А. М. Ковальчук і І. М. Шевчук.

Центральний державний архів кіно-фото-фонодокументів для учасників семінару організував перегляд документальних фільмів про життя та діяльність видатних діячів партії і уряду Г. І. Петровського, В. Я. Чубаря і С. В. Косіора.

На заключному засіданні семінару наукові співробітники ознайомилися з обладнанням, розміщенням документів і організацією роботи в новому приміщенні партійного архіву Київського обкому партії, обмінялися досвідом роботи по публікації документів, складанню систематичного каталога, удосконаленню науково-технічного упорядкування фондів.

Підсумки роботи семінару підбив заст. директора Інституту П. І. Павлюк, який зазначив, що семінар сприяв справі підвищення ділової кваліфікації, рівня наукової роботи, зупинився на питанні піднесення наукового і політичного рівня всієї роботи партійних архівів у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і матеріалів ювілейної сесії, присвяченої 50-річчю утворення СРСР.

І. М. Шевчук

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ Ю. О. КУРНОСОВИМ

11 травня 1973 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником інституту Ю. О. Курносовим на тему «Вклад інтелігенції Української РСР в комуністичне будівництво (1959—1970 рр.)».

Офіційні опоненти — д-ри і. н. В. О. Куманьов (Москва), Л. О. Коваленко (Москва), А. В. Санцевич, проф. Г. М. Шевчук, у своїх виступах відзначили, що в дисертації вперше в радянській українській історіографії досліджується багатогранна участь інтелігенції республіки у виконанні таких основних завдань комуністичного будівництва, як створення матеріально-технічної бази комунізму та формуванні марксистсько-ленінського світогляду трудящих. Це ж підкреслювалося й у відзвіві Інституту суспільних наук АН УРСР (відділ історії).

Дослідження багатопланової теми було

здійснено дисертантом на основі використання широкого кола джерел (що вперше введені в науковий обіг) — матеріалів з 39 партійних, державних, відомчих та поточних архівів, великої кількості документальних і статистичних видань, наукової та науково-популярної літератури, 23 партійних, наукових та інших журналів, 41 — газет — від центральних партійних і радянських до колгоспних і вузівських багатотиражок, наслідків соціологічних досліджень.

Схвальні відзиви на автореферат дисертації надіслали наукові установи, кафедри вузів та науковці Москви, Києва, Фрунзе, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Сімферополя, Чернівців.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР одноголосно ухвалила присудити Ю. О. Курносову вчений ступінь доктора історичних наук.

А. А. Войцехівський

Ум, честь и совесть нашей эпохи. В статье раскрывается процесс создания партии рабочего класса России на идейно-политических и организационных принципах, разработанных Лениным, подчеркивается всемирно-историческое значение в этом II съезде РСДРП. Освещается героический путь борьбы и побед Коммунистической партии за 70 лет, показывается значение опыта КПСС.

В. К. Палишко. КПСС — партия интернационалистов-ленинцев. В статье на основе марксистско-ленинской методологии, трудов В. И. Ленина, решений съездов, конференций Коммунистической партии, Пленумов и Постановлений ЦК и других документов и материалов КПСС, а также документов международных Совещаний коммунистических и рабочих партий, раскрывается интернационализм состава и строения, идеологии и политики партии, освещается интернационалистская деятельность КПСС внутри страны и на международной арене, подчеркивается, что Коммунистическая партия Советского Союза — неотъемлемая составная часть международного коммунистического и рабочего движения.

Г. М. Зобнина. Борьба В. И. Ленина против ревизионизма и оппортунизма накануне II съезда РСДРП. На основе анализа исторической обстановки автор дает оценку возглавленной В. И. Лениным борьбы против оппортунизма и ревизионизма в конце XIX — в начале XX в., которая явилась важнейшим элементом ленинского этапа в развитии марксизма, решающим условием создания марксистской партии нового типа — подлинно революционной партии рабочего класса.

П. М. Шморгун, П. Л. Варгатык. Искровские организации на Украине накануне II съезда РСДРП. Авторы статьи, опираясь на достижения советской историографии, освещают историю утверждения искровского направления в социал-демократических организациях Украины накануне II съезда партии.

В. Ф. Панибудьласка. Развитие социалистического соревнования в годы коммунистического строительства (1959—1972 гг.). XXIV съезд КПСС, разработавший грандиозную программу дальнейшего экономического, социального и культурного развития страны, вдохновил советских людей на героические трудовые свершения, пробудил в массах неисчерпаемую творческую энергию. О разнообразнейших формах социалистического соревнования, возникших и широко подхваченных трудящимися нашей страны в эти годы, рассказывает предлагаемая статья.

SUMMARIES

Mind, Honour and Conscience of Our Epoch. The paper deals with the process of creation of the working class party in Russia based on ideological, political and organizational principles developed by Lenin. The world-wide historic significance of the 2nd Congress of the Russian Social Democratic Working Party (PSDWP) for this process is emphasized. The heroic path of struggle and victories of the Communist Party for 70 years is elucidated, the importance of the CPSU experience is shown.

V. K. Palishko. CPSU — Party of Internationalists-Leninists. On the basis of the Marxist-Leninist methodology, V. I. Lenin's works, decisions of the congresses, conferences of the Communist Party, Plenums and Resolutions of the Central Committee and other documents and materials of the CPSU as well as documents of International Meetings of Communist and working parties, the paper presents a description of the international composition and structure of the Party ideology and policy, elucidates the internationalist activity of the CPSU within the country and in the international scene. The Communist Party of the Soviet Union is emphasized to be an integral part and a constituent of the international Communist and working movement.

G. M. Zobnina. V. I. Lenin's Struggle against Revisionism and Opportunism on the Eve of the 2nd Congress of the RSDWP. On the basis of the historical situation analysis, the author estimates the struggle headed by V. I. Lenin against opportunism and revisionism at the end of the 19th — beginning of the 20th century, which was the most important element of the Lenin's stage in Marxism development, the decisive condition in creation of the new type Marxist party — a genuine revolutionary party of the working class.

P. M. Shmorgun, P. L. Vargatyuk. The Iskra Organizations in the Ukraine on the Eve of the 2nd Congress of the RSDWP. Coming from the achievements of Soviet historiography, the authors elucidate history of the Iskra trend strengthening in the social-democratic organizations of the Ukraine on the eve of the 2nd Congress of the Party.

V. F. Panibudlaska. Development of Socialist Competition during Communism Construction (1959—1972). The 24th Congress of the CPSU which developed the far-reaching program of the further economical, social and culture development of the country, inspired Soviet people for heroic labour achievements, aroused in masses an inexhaustible creative energy. The paper deals with most various forms of socialist competition which appeared and were widely taken up by the working people of our country during these years.

НОВІ КНИГИ

Братское содружество союзных республик в развитии народного хозяйства СССР 1917—1971, изд-во «Мысль», М., 1973, 555 с.

ДУБИНИН А. С.— Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор всероссийского вооруженного восстания, изд-во «Высшая школа», М., 1973, 200 с.

КАЛЕНИЧЕНКО П. М.— Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 роки, Політвидав України, К., 1973, 199 с.

КОВАЛЬСКАЯ А. С.— На пути к свободе. Борьба за независимость народов колоний и зависимых территорий Западного полушария после второй мировой войны, изд-во «Наука», М., 1973, 170 с.

НОСКОВ А. М.— Норвегия во второй мировой войне 1940—1945, изд-во «Наука», М., 1973, 276 с.

Октябрь и болгарские интернационалисты, Политиздат, Партиздат, М., София, 1973, 334 с.

ОРЛИК О. В.— Передовая Россия и революционная Франция. I-я половина XIX в., изд-во «Наука», М., 1973, 299 с.

САВЕЛЬЕВ В. М.— КПСС — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне. Июнь 1941—1945 гг., изд-во «Высшая школа», 1973, 288 с.

Светское крестьянство. Краткий очерк истории. 1917—1970, Политиздат, М., 1973, 592 с.

СОЛОВЬЕВ Ю. Б.— Самодержавие и дворянство в конце XIX века, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Л., 1973, 383 с.

ТЕТЕРУК І.— На крилах дружби. Про взаємозв'язки братніх культур народів СРСР, Політвидав України, К., 1973, 96 с.